

TC
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ'DA ERZİNCAN'IN ULAŞIM AĞLARI

Yüksek Lisans Tezi

Duygu CANAN

Danışman

Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Erzincan 2019

TEZ BİLDİRİMİ

“Eskişehir’de Erzincan’ın Ulaşım Ağları” isimli “Yüksek Lisans” tezimin tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Duygu CANAN

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Duygu CANAN'a ait Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalının Tarih Bilim Dalında **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri : Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Jüri : Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

Jüri : Doç. Dr. Özkan DAŞDEMİR

ESKİÇAĞ'DA ERZİNCAN'IN ULAŞIM AĞLARI

Duygu CANAN

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

Erzincan ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. Bölgenin en büyük akarsuyu Karasu (Fırat) Irmağı'dır. Bu ırmak aynı zamanda Erzincan'ın en eski zamanlardan itibaren tarihi yapısının, yerleşim birimlerinin, askeri ve ticari yol ağlarının oluşmasında son derece önemli rol oynamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel iklim ve morfolojik yapısını yansıtan Erzincan, birçok özelliği ile Kalkolitik Çağ'dan itibaren insan topluluklarının yerleşmeyi tercih ettiği, zaman zaman devletlerarasında mücadelelere sahne olan bir bölge olmuştur. Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren Erzincan ve çevresinde Doğu Anadolu'nun geneline yayıldığı anlaşılan ve sosyo ekonomik yapısını hayvancılığın şekillendirdiği bir yaşam kültürünün olduğu anlaşılmıştır. Erzincan en erken çağlardan itibaren Karaz, Diauehi/Dayaeni, Azzi Hayaşa Devleti, Urartu Devleti, Roma gibi siyasi yapılara da ev sahipliği yapmıştır. En eski çağlardan itibaren Erzincan'da birçok kültürün ve siyasi yapılanmanın izlerinin olması tesadüf değildir. Bunun en önemli sebeplerinden biri de doğal yer altı ve yerüstü kaynaklarının yanında Erzincan'ın stratejik konumu olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı uç noktasında yer alan Erzincan; Mezopotamya, İç Asya, Kafkasya ve Orta Anadolu bozkırları arasında kilit noktada bulunur. Böylelikle Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'dan gelerek Kuzeyde

Karadeniz'in önemli limanı Trabzon'a ulaşan ve İç Asya'dan başlayarak İran, Doğubeyazıt, Ağrı, Erzurum, Erzincan üzerinden Orta Anadolu'ya ulaşan tarihi yol, bölgeyi son derece önemli kılmaktadır. Böyle önemli bir konumu işgal eden bölgede çok sayıda kale, höyük, yerleşim yeri son yirmi yılda yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilmiştir. Bizim bu çalışmamızda ise varlığı bilinen tarihi ana yolların ve yüzey araştırmalarında tespit edilen Erzincan bölgesinde var olan yolların işlevleri, kendi aralarındaki bağları ve bugüne yansımalarının tespiti ile ilgilidir. Gerek ticari, gerekse askeri amaçlarla kullanılmış olan tarihi doğal yollar bu tezde ele alınmıştır.

Bütün bu özellikler Erzincan'ın Eskiçağ'daki ulaşım ağının incelenmeye değer olduğunu gözler önüne sermektedir. Tüm bu sebeplerden ötürü hazırlanan tezde Erzincan'ın Eskiçağ tarihine ve ulaşım ağlarına ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Yollar, Doğu Anadolu, Erzincan, Urartu, Arkeolojik Merkezler

ERZINCAN'S TRANSPORTATION NETWORKS IN ANCIENT TIMES

Duygu CANAN

**Erzincan Binali Yıldırım University, Social Sciences İn Stitute History
Department, Graduate Thesis, July 2019**

Thesis Advisor: Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ABSTRACT

Erzincan is located in the northwest of the Eastern Anatolia Region. The largest river in the region is the Karasu (Euphrates) River. This river has also played an important role in the formation of the historical structure, settlements, military and commercial road networks of Erzincan from the earliest times. Reflecting the general climate and morphological structure of the Eastern Anatolia Region, Erzincan has been a region where human communities have preferred to settle since the Chalcolithic Age, and from time to time witnessed struggles between states. From the end of the Chalcolithic Age, it was understood that there was a culture of life in which the socio-economic structure was shaped by the animal husbandry. Since the earliest times, Erzincan has been home to political structures such as Karaz, Diauehi / Dayaeni, Azzi-Hayaša State, Urartu State and Rome. It is not a coincidence that many cultures and political structures have been traced in Erzincan since the oldest ages. One of the most important reasons for this is the strategic location of Erzincan in addition to its natural underground and surface resources. Located in the northwestern end point of Eastern Anatolia, Erzincan is located at the key point between Mesopotamia, Central Asia, Caucasus and Central Anatolia steppes. Thus, the historical road from Northern Syria and Southeastern Anatolia to Trabzon, the important port of the Black Sea in the North and reaching Central Anatolia via Iran, Doğubeyazıt, Ağrı Erzurum Erzincan starting from Central Asia makes the region extremely important. Numerous fortresses, mounds and settlement remains in the

region occupying such an important location have been discovered during the last twenty years. In this study, it is related to the determination of the historical main roads known to exist and the functions of the roads existing in the Erzincan region identified in the surveys, their ties and their reflections to the present day. The historical natural roads used for both commercial and military purposes are discussed in this thesis.

All these features reveal that the transportation network of Erzincan in the Ancient Age is worth exploring. In this thesis prepared for all these reasons, it is aimed to shed light on the ancient history of Erzincan and transportation networks.

Keywords: Historic Roads, East Anatolia, Erzincan, Urartu, Archaeological Centers

ÖN SÖZ

“Eskiçağ’da Erzincan’ın Ulaşım Ağları” isimli tez çalışması hazırlanırken tarih öncesi ve tarihi süreçler kronolojik bir sıra gözetilerek çalışılmıştır. Doğu Anadolu’yu değerlendirebilmek öncelikle onun jeopolitik öneminin anlaşılması ve incelenmesiyle mümkündür.

Bölgenin coğrafi şartlarının insan yerleşimine uygun olması tarih boyunca Erzincan ilinin farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum kültürel yaşantıya katkı sağladığı gibi bölgeye de tarihi bir zenginlik kazandırmıştır. Eskiçağ Tarihi araştırmalarında ilk adım olarak coğrafi yapının yani iklimin, bitki örtüsünün, su kaynaklarının, maden varlığının, morfolojik yapının tespit edilmesinin önemli olduğuna inanmaktayız. Doğu Anadolu Bölgesi’nin sert iklimi, engebeli yapısı, depremleri, su kaynakları vb. özellikleri ulaşımını etkileyen temel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zor koşullar ulaşımı olumsuz yönde etkilese de devletlerin kendilerini dış tehditlere karşı korumasını da bir o kadar kolay hale getirmiştir. Birçok kültürün ve medeniyetin izlerini taşıyan çalışma bölgemizin yol ağlarının zenginliği bizi bu çalışmanın bilim dünyasına önemli katkılar sağlayabileceği fikrine yöneltmiştir.

Tez çalışmam süresince her türlü yardımı, bilgiyi ve desteği benden esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR’e, 20 yılı aşan süredir Erzincan ilinde yüzey araştırması yürüten Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve başında bulunduğu bilim ekibine, Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL’e, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI’ya, Doktora öğrencisi Merve ÖZYİĞİT’e, Doktora öğrencisi Tuğrul BATMAZ’a, çalışmalarım sırasında bana destek veren arkadaşlarıma ve her zaman maddi, manevi desteğiyle yanımda olan aileme teşekkürü borç bilirim.

Duygu CANAN

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	V
ÖN SÖZ	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XI
HARİTA LİSTESİ	XII
FOTOĞRAF LİSTESİ	XIII
TABLO LİSTESİ.....	XV
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	2
ERZİNCAN'IN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ.....	2
1.1. Erzincan'ın Coğrafi Konumu	2
1.2. Coğrafi Özellikleri.....	3
1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı.....	4
1.2.2. İklim.....	10
1.2.3. Hidrografya.....	13
1.2.3.1. Akarsular	14
1.2.3.2. Göller	17
1.2.4. Jeopolitik Yapı.....	19
2. BÖLÜM	22
BÖLGENİN ESKİÇAĞ TARİHİ	22
2.1. Tarih Öncesi Çağlar.....	22
2.1.1. Paleolitik Çağ.....	23
2.1.2. Mezolitik Çağ	27
2.1.3. Neolitik Çağ.....	27
2.1.4. Kalkolitik Çağ.....	30
2.1.5. Tunç Çağı.....	34
2.2. Tarihi Çağlar.....	39
2.2.1. MÖ II. Binyılda Erzincan	40

2.2.1.1. Karanni/ş Dönemi	42
2.2.1.2. Mariya/ş Dönemi.....	44
2.2.1.3. Hukanna/ş Dönemi.....	45
2.2.1.4. Anniya/ş Dönemi	46
2.2.2. MÖ XIII ve XIV. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı	48
2.2.2.1. Ur(u)atri ve Nairi Konfedarasyonları Dönemi.....	50
2.2.2.2. Urartu Egemenliği Dönemi.....	52
2.2.3. Pers Egemenliği	62
2.2.4. Hellenistik Dönem	63
2.2.5. Roma-Part Mücadeleleri	64
2.2.6. XIX. Yüzyıl Öncesi Seyahat ve İnceleme Gezilerine Göre Erzincan	65
3. BÖLÜM	69
ESKİÇAĞ'DA ERZİNCAN'IN ULAŞIM AĞLARI	69
3.1. Erzincan'da Tarihi Yollar ve Yerleşim Yerleri.....	69
3.1.1. Bölgedeki Tarihi Yollar	69
3.1.1.1. Ticari Yollar	69
3.1.1.2. Askeri Yollar	76
3.1.2. Erzincan'daki Ulaşım Yolları	81
3.1.2.1. Doğu Yol Ağları.....	82
3.1.2.1.1. Tercan-Erzincan Yolu	83
3.1.2.1.2. Tercan-Aşkale Yolu	91
3.1.2.1.3. Tercan-Çayırılı Yolu	94
3.1.2.1.4. Çadirkaya-Aşkale Yolu	97
3.1.2.1.5. Tercan-Çat Yolu	100
3.1.2.2. Batı Yol Ağları.....	105
3.1.2.2.1. Erzincan-Refahiye Yolu	105
3.1.2.2.2. Kemah-İliç-Kemaliye Yolu	114
3.1.2.2.3. Kemah-Refahiye Yolu.....	122
3.1.2.3. Kuzey Yol Ağları	123
3.1.2.3.1. Erzincan-Trabzon Yolu	123
3.1.2.3.2. Çayırılı-Otlukbeli (Demirözü) Yolu.....	124
3.1.2.3.3. Erzincan-Çayırılı Yolu	130

3.1.2.3.4. Çadırkaya-Bayburt Yolu	135
3.1.2.4. Güney Yol Ağları.....	136
3.1.2.4.1. Tercan-Tunceli Yolu	136
SONUÇ	137
KAYNAKÇA.....	141
Araştırma Eserler.....	141
Makaleler, Yüzey Araştırmaları, Tezler ve Sempozyum Bildirileri	145
İNTERNET KAYNAKLARI.....	160
EKLER.....	161
Harita Tablosu	161
Fotoğraf Tablosu	182

KISALTMALAR

M	: Metre
CM	: Santimetre
KM	: Kilometre
S	: Sayı
C	: Cilt
yy	: Yüzyıl
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
s.	: Sayfa
AÜ	: Atatürk Üniversitesi
KAÜ	: Kafkas Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
vb	: Ve benzeri
vd	: Ve diğerleri
KAF	: Kuzey Anadolu Fay Hattı
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri

HARİTA LİSTESİ

		Sayfa No
Harita 1	Karaz Kültürü Yayılım Haritası	161
Harita 2	Azzi-Hayaşa ve Kaşka Haritası	162
Harita 3	Diauehi Yayılım Haritası	163
Harita 4	Urartu Yayılım Haritası	164
Harita 5	Erzincan Ulaşım Ağı ve Yerleşim Yerleri	165
Harita 6	Erzincan İl Haritası	166
Harita 7	Erzincan Uydu Görüntüsü	167
Harita 8	Otlukbeli Tarihi Yol Ağı	168
Harita 9	Erzincan İli Refahiye İlçesi Yol Haritası	169
Harita 10	Tercan-Erzincan Yolu	170
Harita 11	Tercan-Aşkale Yolu	171
Harita 12	Tercan-Çayırılı Yolu	172
Harita 13	Çadırkaya-Aşkale Yolu	173
Harita 14	Tercan-Çat Yolu	174
Harita 15	Satala-Erzurum Yolu	175
Harita 16	Erzincan-Refahiye Yolu	176
Harita 17	Kemah-İliç-Kemaliye Yolu	177
Harita 18	Kemah-Refahiye Yolu	178
Harita 19	Çayırılı-Otlukbeli (Demirözü) Yolu	179
Harita 20	Erzincan-Çayırılı Yolu	180
Harita 21	Çadırkaya-Bayburt Yolu	181

*Haritalar A. Ceylan arşivinden alınmıştır. Yol haritaları ise ekip arkadaşlarımızın desteğiyle çizilmiştir.

FOTOĞRAF LİSTESİ

		Sayfa No
Fotoğraf 1	Şirinlikale Kalesi	182
Fotoğraf 2	Maden Kalesi	182
Fotoğraf 3	Kemah Kalesi	183
Fotoğraf 4	Taşbulak Kalesi	183
Fotoğraf 5	Gümbürenin Kalesi	184
Fotoğraf 6	Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	184
Fotoğraf 7	Sırataşlar Kalesi	185
Fotoğraf 8	Kırmantepe Kalesi	185
Fotoğraf 9	Yaylacık Kalesi	186
Fotoğraf 10	Kalecik Kalesi (Yaylacık Köyü)	186
Fotoğraf 11	Cengerli Kalesi ve Kaya Mezarı	187
Fotoğraf 12	Altıntepe Kalesi	187
Fotoğraf 13	Harabetepe Kalesi	188
Fotoğraf 14	Başbudak Kalesi	188
Fotoğraf 15	Tuzla Kalesi	189
Fotoğraf 16	Kötür (Akyurt) Kalesi	189
Fotoğraf 17	Avcıçayırı Kalesi	190
Fotoğraf 18	Gelengeç Kalesi	190
Fotoğraf 19	Lazoğlu Kalesi	191
Fotoğraf 20	Yollarüstü Kalesi	191
Fotoğraf 21	Köroğlu Kalesi	192
Fotoğraf 22	Pekeriç Kaya Çukuru	192
Fotoğraf 23	Pekeriç Basamaklı Tüneli	193

Fotoğraf 24	Cengerli Kalesi Kaya Girişİ	193
Fotoğraf 25	Cengerli Kaya Basamakları	194

TABLO LİSTESİ

		Sayfa No
Tablo 1	Tercan-Erzincan Yolu Yerleşimleri	90
Tablo 2	Tercan-Aşkale Yolu Yerleşimleri	94
Tablo 3	Tercan-Çayırli Yolu Yerleşimleri	97
Tablo 4	Çadirkaya-Aşkale Yolu Yerleşimleri	100
Tablo 5	Tercan-Çat Yolu Yerleşimleri	101
Tablo 6	Tercan-Çat Yolu Yerleşimleri	104
Tablo 7	Erzincan-Refahiye Yolu Yerleşimleri	113
Tablo 8	Kemah-İliç-Kemaliye Yolu Yerleşimleri	122
Tablo 9	Çayırli-Otlukbeli Yolu Yerleşimleri	128
Tablo 10	Otlukbeli Kestirme Yolu	130
Tablo 11	Erzincan-Çayırli Yolu Yerleşimleri	135

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alan Erzincan ili, tarihi, askeri ve ticari yolların kesişim noktasında olması, coğrafi nitelikleri ve doğal zenginlikleri ile stratejik ve tarihi öneme sahiptir.

En eski çağlardan günümüze yer aldığı konum itibariyle Erzincan; birbirlerine komşu coğrafyaların, devlet ve kültürlerin arasında bir köprü özelliği taşımaktadır. En eski çağlardan itibaren sırasıyla Hurriler, Azzi Hayaşa, Diauehi, Urartu, Pers, Hellen, Roma hatta Part mücadelelerine dahi ev sahipliği yapan bir bölgedir. Bu noktada tarihin hangi evresinde olursa olsun her kavim ya da devletin izlerine bu topraklarda rastlamak mümkündür.

Erzincan, Doğu Anadolu'nun geneline nazaran ılıman bir iklime sahiptir. Toprakları da özellikle Karasu Irmağı'nın taşıdığı alüvyonlarla beslendiğinden tarım için oldukça elverişlidir. Bu nedenle ilk insan yerleşiminden itibaren Erzincan genelinde tarım ve hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Zaten Erzincan ve çevresinde İlk Tunç Çağı'ndan itibaren günümüze değin en önemli ekonomik faaliyetler tarım, hayvancılık ve dönem dönem de madencilik olmuştur. Erzincan ilinde ve ilçelerinde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları da bu görüşü doğrular niteliktedir.

Erzincan'da yapılan tarihi ve arkeolojik çalışmalar Urartu Devleti'nin de bölgede uzun süre siyasi egemenlik kurduğunu göstermektedir. Bilim insanları Urartuların Doğu Anadolu'daki varlığı, yaşayışı ile meydana getirdiği sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapıyı araştırmaya devam etmektedir. Bölgede hâkimiyet sağlamış olan devletlerin yaptığı sulama kanalları, sert kayalar oyularak oluşturulan doğal geçitler, kaleler ve bizim tez konumuza da ilham kaynağı olan ulaşım sistemi yadsınamayacak ölçüde önem arz eden konulardır. Tüm bu nedenlerden dolayı arkeolojik veriler, yüzey araştırmaları ve bölge üzerine yapılan çalışmalar dâhilinde Erzincan'ın Eskiçağ'daki yeri ve ulaşımı aktarılmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

ERZİNCAN'IN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1. Erzincan'ın Coğrafi Konumu

Erzincan, Türkiye'nin doğu kesiminde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları içinde, bölgenin Yukarı Fırat bölümünde bulunur.¹ Erzincan'ı, doğuda Erzurum, güneyde Tunceli, güneydoğuda Bingöl, güneybatıda Elazığ-Malatya, batıda Sivas, kuzeybatıda Giresun, kuzeyde ise Gümüşhane ve Bayburt illeri çevrelemektedir.² Erzincan Ovası, 570 km²'lik bir alanı kaplamaktadır.³

Erzincan, Doğu Anadolu'da yer aldığı konum itibariyle tarihin her döneminde ulaşım ağlarının merkezinde bulunmuştur. Erzincan ili doğusundaki Sansa Boğazı ve batısındaki Kemah Boğazı ile doğu-batı geçiş güzergâhında önemli bir merkezdir. Ayrıca Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Karadeniz Bölgesi'ni güneye bağlayan karayollarının en önemli ağı da Erzincan'dan geçmektedir. Bu ulaşım Zigana ve Pöske geçitleriyle sağlanmaktadır. Yine günümüzde ülkemizin doğusunu batıya bağlayan D100 karayolu ile Kars'tan İstanbul'a uzanan demiryolu ağı Erzincan'dan geçmektedir. Bunun yanında Erzincan'da uluslararası bir hava limanı da bulunmaktadır.⁴

Erzincan Ovası, çevredeki birçok ovaya göre daha düşük rakıma sahiptir. Bundan dolayı içerisinde yer aldığı ova düşünüldüğünde şehir niteliği taşıyan tek yerleşim merkezi Erzincan'dır.⁵ Deniz seviyesinden ortalama 1185 m. yüksekliğe

¹ Erzincan 39° 45' 12" kuzey paralelleri ile 30° 20' 28" doğu meridyeninin birleştiği noktada bulunmaktadır. İlin doğuda uç noktası 40° 46' 30" doğu; en batı uç noktası 38° 15' 25" doğu meridyenleri arasında; en güneydeki sınırı ise 39° 01' kuzey, en kuzey noktası 40° 04' 25" kuzey paralelleri arasında, doğu-batı yönünde gelişen 11 903 km²'lik bir alandan oluşur bak. Ersal Yavi, Doğu Anadolu ve Erzincan, T.C. Erzincan Valiliği İl Özel İdare Yayını, Ankara, 1994, s. 234.

² Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 234.

³ Selçuk Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995, s. 1.

⁴ Alpaslan Ceylan-İbrahim Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018, s. 27.

⁵ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB, İstanbul, 1989, s. 353; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 18.

sahiptir. Erzincan'ın Çayırılı, İliç, Kemah, Kemaliye, Otlukbeli, Refahiye, Tercan, Üzümlü ve Merkez ilçe olmak üzere dokuz ilçesi vardır.⁶

İl, Yukarı Fırat havzasının içerisinde, 1200 m. yüksekliğindeki bir düzlüğün ortasında bulunur. Erzincan Ovası'nın genişliği, doğu-batı yönünde 30 km. iken kuzey-güney yönünde 10-15 km.'dir. 3000 m.'ye ulaşan yükseklikteki sıradağlar, Erzincan'ın Doğu-Batı ve Kuzey-Güney sınırlarını belirleyen yükseltilerdir.⁷

Türkiye doğal afetler açısından en fazla zarara uğrayan ve kayıp veren ülkeler arasındadır. Bundan şüphesiz Kuzey Anadolu fay hattında yer alan Doğu Anadolu da büyük zarar görmüştür.⁸

Erzincan şehri, tüm jeolojik geçmişi boyunca tektonik açıdan aktif olan ve on milyon yıldan bu yana aktif yapısını koruyan geniş bir fay sistemi üzerinde bulunmaktadır.⁹ Erzincan il merkezi geçmiş dönemlerde birçok şiddetli deprem yaşamıştır. Bunlar kronolojik sıra ile 1045, 1047¹⁰, 1457, 1583, 1666, 1784, 1888, 1930 ve 1939 yıllarında gerçekleşmiştir. Yaşanan bu depremler Erzincan'a büyük zarar vermiş, halkın büyük bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Ancak Erzincan bereketli toprakları, su kaynakları, zengin maden varlığı, ulaşımı ve bu topraklardaki kültürel zenginlik sayesinde yeniden kurulmuş ve gelişmiştir.¹¹

1.2. Coğrafi Özellikleri

Türkiye, Asya kıtasının konum itibariyle batısında, Anadolu yarımadasının ise üzerinde bulunur. Ülkemiz Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği özel bir coğrafya üzerinde bulunmaktadır.¹² Ülkenin ayrıldığı yedi coğrafi bölgeden biri olan Doğu Anadolu, en eski dönemlerden itibaren önemli devletlerin ortaya çıktığı ve yaşadığı bir bölge olmuştur. Bölgenin ortalama yüksekliği 2000 m.'dir.

⁶ Mustafa Keçer, "Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi", İstanbul Üniversitesi, Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985, s.177.

⁷ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 234.

⁸ Ramazan Özey, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 36.

⁹ Okan Tüysüz, "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi", *Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı-2* (271-280), 1993, s. 279.

¹⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 81-82.

¹¹ Altınbilek, "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası", s. 26-33 vd.

¹² Ramazan Özey, *Ülkeler Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 6.

Doğu Anadolu Bölgesi, sıradağların birbirine fazlaca yaklaşmış ve sıklaştığı ve doğuya ilerlendikçe engebelerin arttığı bir bölgedir. Şekil itibarıyla üçgeni andıran bölgenin coğrafi sınırlarını; Güneyde, Güneydoğu Toroslari'nin dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, kuzey kısımda Karadeniz dağlarının güney eteklerini izleyerek Bayburt Ovası'nı da içine alarak güneye yönelen bir çizgi oluşturur.¹³

Erzincan'ın morfolojik yapısı, epirojenik hareketler, orojenez ve kıvrım alanlarının sıkışmasıyla biçimlenmiştir. Bu il, yeryüzü şekilleri açısından Doğu Anadolu'nun geneli ile benzer özelliklere sahiptir. Yine genel morfolojik yapısı incelendiğinde ilin Erzincan Ovası ve Tercan Ovası haricinde geniş düzlüklerinin bulunmadığı görülmüştür.¹⁴

1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı

Türkiye'nin yeryüzü şekilleri incelendiğinde en çok görülen yer şekillerinin dağlar olduğu anlaşılmaktadır. Dağlar; kıvrım dağları, kırık dağları ve volkan dağları olarak üçe ayrılırlar. Anadolu'nun kuzey ile güney kısımlarında doğu-batı yönünde uzanan dağlar Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Van Gölü kuzeyinde, birleşmiştir.¹⁵

Anadolu'yu kuzeyden ve güneyden çevreleyen orojenik kıvrım dağları, Doğu Anadolu Bölgesi'ni de tümüyle kaplamıştır. Tektonik ve volkanik hareketler bölgeyi oldukça yüksek ve engebeli bir hale getirmiştir.¹⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'ni Anadolu'nun diğer bölgelerinden ayıran en önemli özelliği yüksek bir yapı oluşturmasıdır. Doğu Anadolu'nun en geniş kısımları dahi deniz seviyesinde 1500 m.'den fazla yüksekliğe sahip geniş düzlüklerle kaplı alanlardır. Bu düzlükler kimi zaman dar çöküntülü alanlarla kimi zamanda yüksek dağlarla bozulur. Bölgedeki en alçak kesim 875 m. yüksekliğe sahip olan Iğdır

¹³ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 4.

¹⁴ A. Gül-A. Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum, 2011, s. 7-9; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 27.

¹⁵ Cemalettin Şahin-Hayati Doğanay-vd, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik)*, Gündüz Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 35-39.

¹⁶ Gül-Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, s. 9; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 27.

Ovası'dır. 2300 m. olan Başkale, 1750-1800 m. arasında değişen Erzurum Ovası bunların bazılarıdır. Bu yükseklikler İç Anadolu ve Batı Anadolu'da birçok dağların zirveleri ile aynı rakıma sahiptir.¹⁷

Doğu Anadolu'nun yüksek olmasının nedeni, kıvrılma sistemi ve şiddetli volkanizmadır. Bölgedeki şehirlerin denizden yükseklikleri Erzurum 1869, Kars 1775, Erzincan 1215, Tercan 1450 m.'dir.¹⁸ Ayrıca bölge, Türkiye'nin en yüksek üç noktasını; Büyük Ağrı (5137 m.)¹⁹, Süphan Dağı (4049 m.) ve Buzul Dağları'nı (4170 m.) bünyesinde barındırır.²⁰

Doğu Anadolu'nun bir diğer belirgin özelliği ise Alp sistemine bağlı silsilelerin yurdumuzun bu bölgesinde oldukça sıkışık sıralar meydana getirmiş olmasıdır. Doğu Anadolu'nun orta kısmı dağların birbirine girmesinden oluşan tabii bir kale görüntüsündedir. Bölge incelendiğinde güney kenarında geniş bir yay gibi belirli bir duvar halinde uzanan Güneydoğu Torosları bulunur. Yükseklikler özellikle batıda ve doğuda fazladır.

Güneybatı Torosları kuzey kenarlarında Elbistan Havzası'ndan başlayarak Malatya, Muş ve Van Gölü Havzası'na uzanan depresyon şeridi halindedir.²¹

Van Gölü tektonik menşeli depresyonu, batıda Nemrut volkanından yayılmış lavların bir set oluşturması sonucu oluşmuştur. Gölün bugünkü derinliği 500 m. civarında olup, dip seviyesi Muş Ovası'ndan yüksektir.²²

Erzurum-Aşkale-Pasinler depresyonları ise batıda Tercan Ovaları, Karasu'nun kaynak kısmı ile merkezi kısımda Erzurum Ovası ve doğuda Pasinler-Horasan Ovaları'ndan oluşur. Bu jeomorfolojik özellikler yalnızca Doğu Anadolu

¹⁷ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara, 1992, s. 1.

¹⁸ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 469.

¹⁹ Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, *Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28.

²⁰ Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015, s. 54.

²¹ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartu*, s. 2-3; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 5.

²² Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 5.

Bölgesi'nin değil, aynı zamanda Kafkaslar, İran ve Orta Asya'nın Batı Anadolu ve Avrupa ile ulaşım anlamında da bağlantı sağlayabilmesinde önemli bir etkidir.²³

Erzincan Ovası, Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan, Karasu-Aras oluğu sırası boyunca uzanan depresyon halkasının en batısındaki kısmı oluşturur.²⁴ Ovanın jeolojik ve jeomorfolojik gelişimini genel olarak şöyle ifade etmek mümkündür; ovayı tamamen çeviren ve yükseklikleri 3500 m.'ye ulaşan dağ sıraları gerek yerşekilleri gerekse yapıları açısından tümüyle değişik özellikler gösterir.²⁵ Bu açıdan Erzincan Ovası başlıca üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlar:

- a) Erzincan Ovasını çeviren dağlar
- b) Erzincan Ovası
- c) Tepelik alanlar ile volkan konileridir.²⁶

Erzincan Ovası'nın %60'lık kısmı dağlık alanlardan oluşmuştur. Ovayı, kuzeyden Spikör Dağları ile Çimen Yaylası, doğudan Esence (3549 m.) ve Karakaya (Mülpet) Dağları, batıdan geniş Karadağ kütlesi, güneyden de Munzur (Mercan) Dağları (3463 m.) çevrelemiştir (Ovanın yüzölçümü 370 km²'dir). Ovanın kuzeybatısında bulunan Refahiye Dağları bölgeyi Karadenizden ayırır. Karadağ, Çölen ve Vank Dağları Kemah ilçesinde yer alır. Otlukbeli Dağları ise Tercan ilçesini kuzeyden çevrelemiştir.²⁷ Ayrıca Köhnem Dağı (3045 m.), Balıklı Dağı (2636 m.), Kaz Dağı (2662 m.) ile Ahi Dağı (3065 m.) ovayı çevreleyen ve ovaya yakın dağlardır. Köhnem ve Balıklı dağları doğu-batı uzanışlı sırtlar ve vadilerden oluşur.²⁸

Karasu boyunca güneybatıdan-kuzeybatıya doğru uzanan ova, çöküntü alanının alüvyonlarla dolması sonucu oluşmuştur. Erzincan ovasını terk eden Karasu,

²³ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 91-100.

²⁴ Selçuk Hayli, Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 1(1-24), Elazığ, 2002, s. 2.

²⁵ Altınbilek, "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası", s. 18.

²⁶ Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s. 25; Keçer, "Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi", s. 31 – 72.

²⁷ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 347-354; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 27-31.

²⁸ Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s. 25; Keçer, "Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi", s. 30.

Munzur dağları ile geniş Karadağ kütlesi arasında 40 km. boyunda bir boğaza girer. Kemah boğazı adını alan bu saha, Erzincan ovasının adeta bir devamı niteliğindedir.²⁹

Erzincan Ovası ile çevresindeki dağlık sahalar dışında kalan, batısındaki Refahiye (1600 m.), doğusunda bulunan Tercan Ovası'ndan (1400-1450 m.), kuzeyinde yer alan Kelkit (1450 m.) ile Bayburt (1600 m.) platolarından daha alçakta ve güney kısımda, Ovacık ve Pülümür (1000-1200 m.) vadileri ile aynı rakımdadır. Oval bir çanağı hatırlatan Erzincan Ovası'nın çevresinde dağlar yükselmektedir.³⁰

Tercan Ovası'nda bulunan sulak yapıdaki Miadin düzü, batıda Karasu'ya inen Mans Deresi'nin aşağı vadisinde yer alır. Güneyinde ve doğusunda Esence ve Karakaya Dağları bulunan bu düzlük buğday, arpa, şeker pancarı ürünleri açısından oldukça elverişlidir. Özellikle köse buğdayı ünlüdür. Hemen batısındaki Çayırılı ilçesinde tarımın yanında büyük ve küçükbaş hayvancılıkta yapılır. Karasu Nehri'nin çizdiği geniş yayın içinde kalan doğu kesimli ovalar daha geniştir. Bunların en geniş 180 km² ile Çadirkaya (Pekeriç) Ovası'dır. Burada yer alan düzlüklerin tamamına birden "*Tercan Ovası*" denilmektedir. Tercan ilçesi bu ovada kurulmuş olan en büyük yerleşim yeridir.³¹ Tercan Ovası idari açıdan Erzincan ilinin Tercan, Çayırılı ile Otlukbeli ilçelerini de kapsamaktadır. Ovanın kuzey kesiminde Bayburt/merkez ve Demirözü, doğusunda Çat (Erzurum) ve Aşkale, güneyinde Kiği (Bingöl) ve Pülümür (Tunceli), batısında da Üzümlü (Erzincan) yer almaktadır.³²

Erzincan Ovası'nın kuzeydoğusunda Küçük Çakırman Köyü çevresinden başlayıp doğuya doğru devam eden volkanik bir alan bulunur. Ayrıca Mollaköy arazisinde yer alan Mollaköy Tepesi (1274 m.) ovanın güneyinde bulunan bir kül konisidir ve günümüzde Perlit Ocağı olarak işletilmektedir.³³

Erzincan ili, Avrasya ile Anadolu levhalarının birleşim kuşağında bulunmaktadır. Bu yönüyle Erzincan ve çevresi, Türkiye'nin jeolojik bakımdan en

²⁹ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 347-354.

³⁰ Altınbilek, "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası", s. 20.

³¹ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 343-344.

³² Hakkı Yazıcı-v.d, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, Önder Yayınları, Ankara, 1998, s. 266.

³³ Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s. 29-30.

karmaşık bölgelerinden biridir. Bölge bu karmaşık oluşumunu Mesozoyik başından Tersiyer ortasına kadar süren farklı okyanus açılma ve kapanma dönemlerinde kazanmıştır.³⁴

Bugün değişik kuşakların birbirine kavuştuğu bir jeolojik düğümün üzerinde bulunan Erzincan'ın jeolojisi şehrin içerisinde yer aldığı ovanın açılmasına sebep olan genç yanal atımlı fayların etkisiyle karmaşıklaşmıştır. Tabanı 25 km., tavanı ise 50 km. uzunluğundaki Erzincan Ovası sahadaki farklı yanal atımlı fayların etkisi altında gelişen bir çek-ayır havzasıdır.³⁵

Erzincan Ovası'nın meydana gelmesi ve bölgenin sismik hareketliliğinin en belirgin nedeni Kuzey Anadolu Fay hattıdır. Bu fayın uzunluğu 1100 km. civarındadır. Kuzey Anadolu Fayı (KAF) şeklinde bilinen bu fay; doğru atımlı, sağ yönlü ve aktiftir.³⁶ Ayrıca bu fay tek bir kayma düzlemi halinde değil, birçok parçalardan oluşmuş, 500-1000 m. genişliğinde bir fay zonu şeklindedir. İçerisinde parçalanmış kayaçlar, soğuk ve sıcak su kaynakları, traverten oluşumları, gölcükler ve genç volkan konileri bulunur.³⁷

Jeomorfolojik bakımdan Alt miyosende bölge, Akdeniz'den gelen bir transgresyonun etkisi altındadır. Alt Miyosen denizi iyice yontulmuş olan Keşiş Dağları'nı tümüyle kaplamış, buna karşın Munzur Dağları'nın çukur yerleri deniz altında kalmış fakat ana kütle bu denizin tortularına malzeme veren bir ada haline gelmiştir. Orta Miyosen'de deniz Erzincan çevresini nihai olarak terketmiş, yerini acı suları olan göllere bırakmıştır.³⁸ Alt Miyosen denizinin bölgeden çekilmesiyle birlikte bölgede yanal atımlı faylar etkili olmaya başlamıştır. Bu faylanmanın

³⁴ Müge Düner, "Erzincan Kentinin Rekreasyon Alanları", Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2016, s. 25.

³⁵ Tüysüz, "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi", s. 273.

³⁶ İhsan Ketin, "Kuzey Anadolu Fayı Hakkında", *M.T.A. Enstitü Dergisi-72* (1-28), 1969, s. 5; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 29.

³⁷ Ketin, "Kuzey Anadolu Fayı Hakkında", s. 1.

³⁸ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ovasında Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesiri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Y: XVII, S: 21 (123-139), İstanbul, 1961, s. 125-126.

Erzincan çevresinde ne zaman başladığına dair mutlak bir veri bulunmamakla beraber genel kanı Orta Miyosenden sonra etkili olmaya başladığı yönündedir.³⁹

Orta miyosenden itibaren (günümüzden yaklaşık 13-14 milyon yıl önce) meydana gelen tektonik hareketler (faylanma, kırılma, yükselme veya alçalma gibi) esnasında Esence, Otlukbeli ve Kılıçkaya dağları toptan yükselmiş, faylar boyunca çökmeler meydana gelmiştir. Çeşitli boyuttaki çakıllarla birlikte kum ve marnların (kıltaşı) taşlaşmasıyla konglomera görünümlü pliyosen çökelleri günümüz nehir yatağından 30 ila 60 m. yükseklikte taraçaları oluşturmuştur.⁴⁰

Kuzey Anadolu fayı, Erzincan Ovası'nı geçerek Sansa Boğazı üzerinden Karlıova'ya kadar uzanan doğrultu atılımlı aktif bir yapıdır.⁴¹ Bu fay alanları kuzeyden güney yönüne doğru Iğdır, Ağrı – Doğubayazıt – Pasinler – Erzurum – Tercan – Mercan – Altunkent - Erzincan, Çaldıran – Patnos – Malazgirt – Bulanık – Hınıs – Varto - Karlıova ile Van – Muş – Bingöl - Elazığ ve Yüksekova Ovası (yani Doğu Anadolu'nun volkanik alanları) sarsıntılıdır.⁴²

Erzincan'da meydana gelen depremler KAF kuşağında yer alan diğer bölgelerden daha şiddetli ve sık yaşanmaktadır. Bilim adamlarına göre bunun sebebi Erzincan'ın, Anadolu'nun deprem kuşağında bulunması kadar çok kırıklı ve hareketli bir yapıya sahip olmasıdır. Ayrıca bu depremler, orojenik yapılarla birbirini farklı yönlerde kesen diklokasyon hatlarının beraber bulunmasının oluşturduğu etki ile sık ve şiddetli hale gelir.⁴³

Erzincan Ovası ve çevresinde yaşıt ama aynı doğrultularda üç grup yanal atılımlı fay yer alır. Kuzeydeki Kuzeydoğu Anadolu Fayı, Karadeniz dağ sırasını güneyden sınırlar. İkinci fay sistemi Erzincan Ovası'nın kuzey ve güneyinde geniş bir zonda izleri anlaşılan Kuzey Anadolu fay sistemidir. Ovadaki üçüncü fay ise,

³⁹ Tüysüz, “Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi”, s. 276.

⁴⁰ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 269-270.

⁴¹ Ketin, “Kuzey Anadolu Fayı Hakkında”, s. 13-16

⁴² Enver Altınlı, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi (İkinci Kısım)”, *Maden Tetkik Arama Dergisi*, (67), 1996, s. 6-7.

⁴³ Gül-Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, s.11; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 29.

Erzincan Ovası'ndan Ovacık ilçesine doğru kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan fay sistemidir. Erzincan Ovası bahsi geçen bu üç sistemin etkisinde günümüzde de gelişimine devam eden bir havzada yer alır. Bu fay sistemi kentin sıcak su kaynaklarından zengin olmasını sağlar. Erzincan Ovası'nın bugünkü morfolojisini bu fay sistemi oluşturur.⁴⁴

1.2.2. İklim

Doğu Anadolu bölgesinde karasal iklim hâkimdir. Ancak bu karasallık Türkiye'nin en engebeli ve en yüksek bölgesi olması sebebiyle diğer coğrafi bölgelere göre farklılık göstermektedir. Türkiye'de karasal (kontinental) iklimin hüküm sürdüğü İç Anadolu ve Trakya düzlüklerindeki gibi bu bölgede de geniş alanlarda değişen büyük iklim farklılıklarına rastlanır.⁴⁵

Doğu Anadolu'nun karasal iklim yapısı incelendiğinde; kış mevsiminin soğuk ve uzun, yaz mevsiminin ise serin geçtiği görülür. Fakat alçak alanlarda yazın sıcaklık yükselir. Yağışların büyük bir bölümü ilkbahar ve yaz ayının başlarında etkilidir.⁴⁶ Bu sebeple yıllık sıcaklık farkları 25°C'den fazladır ve Güneydoğu Anadolu bölgesi bir yana bırakılırsa ülkemizin hiçbir bölgesinde bu kadar yüksek sıcaklık farkına rastlanmaz. Bu durum bölgenin sıcaklık, basınç, yağış rejimi, kar örtüsü süresi, kalıcı kar ve orman örtüsü sınırlarını açık bir şekilde etkilemektedir.⁴⁷

Doğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi'ne göre yağış miktarı ve nemlilik açısından daha elverişli yapıdadır. Bölge Ekim ve Mayıs ayı sonuna kadar Sibiryalı kökenli karasal hava kütesinin (soğuk ve kuru), yaz mevsiminde ise Tropikal kökenli hava kütesinin (cephesel-sağanak yağış) etkisi altındadır. Her iki durumda bölgeye yağışların az düşmesine neden olur. Yaz aylarının başladığı dönemlerde yerel

⁴⁴ Döner, "Erzincan Kentinin Rekreasyon Alanları", s. 25-26.

⁴⁵ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", *DTCFD*, S: XXI, C: 3-4 (79-101), 1963, s. 79; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 6; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 6.

⁴⁶ İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Yayınları, İzmir, 2004, s. 120.

⁴⁷ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 274; Akkan, "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", s. 79.

konveksiyonel yağışlar görmek mümkündür. Bölgeye en fazla yağış ilkbaharda (%42'den fazlası), en az yağış ise yaz ayında düşer.⁴⁸

Doğu Anadolu'nun tektonik asıllı havza ve depresyonlarında İran-Turaniyen bozkır (step) elemanları sıklıkla yer almıştır. Depresyonların yakınlarında yarı kurak ve yüksek kısımlarda yarı nemli ve soğuk hava şartları etkilidir.⁴⁹

Bu duruma ek olarak kışların soğuk ve uzun, yağış miktarının ve sıcaklık farkının yüksek olması dolayısıyla bitki örtüsü uzun süre tahribata uğramıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Doğu Anadolu nemli yapısı sebebiyle ormanların doğal üst sınırının yüksek olduğu bir bölgedir. Türkiye'nin hiçbir yerinde ormanlar bu kadar yükseğe çıkmamıştır. (Batıda 2400 m., Doğuda 2800 m.) Uzun kışlara ve soğuğa dayanıklı kuru nitelikteki bu ormanlar kuzeydoğuda sarıçam diğer kısımlarda da meşe, ardıç, huş ve titrek kavak ağaçlarının en çok görüldüğü alanlardır. Ayrıca bölgenin büyük bir kısmı ormanların tahrip edilmesinden ötürü ormanlardan mahrum kalmaktadır.⁵⁰ Bölgenin hemen hemen her yerinde çayır ve ot oldukça boldur.⁵¹

Doğu Anadolu'nun yüksek dağ sıraları arasında uzanan ovalar (depresyonlar) dizisinden birisi olan Erzincan Ovası, bu morfolojik yapıya rağmen çevresindeki sahalara göre farklı iklim özellikleri gösterir.⁵² Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum-Kars bölümüyle Hakkâri'nin yüksek kısımlarında sert karasal iklim etkiliyken, Erzincan, Iğdır ve çevresinde fiziki yapının da etkisiyle ılıman iklim etkili olmaktadır.⁵³ Erzincan Ovası'nda yıllık ortalama sıcaklık yer aldığı bölgeye göre yüksek değerdedir. Burada ovayı çevreleyen Esence ve Munzur Dağları'nın etkisi

⁴⁸ Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, s. 115; Yazıcı, Cumhuriyetin 75. yılında Tercan, s. 275; Hakkı Yazıcı, "Tercan Ovası ve Çevresinde Kırsal Yerleşmeler, "Geçici Yerleşme Şekilleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S: 29 (191-208), İstanbul, 1994, s. 193.

⁴⁹ İbrahim Atalay, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983, s. 167.

⁵⁰ Nurten Günel, "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri", *ACTA TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Y: V, S: 1, Ocak-2013, s. 13; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 6.

⁵¹ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 472-473; Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 281

⁵² Akkan, "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", s. 79.

⁵³ Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, Erzurum, 2005, s. 32.

göz ardı edilmemelidir.⁵⁴ En sıcak geçen Ağustos ayı ortalaması 24 dereceye kadar yükselir.⁵⁵

Erzincan'ın yüksek dağlarla çevrili yapısı, ovayı soğuk kuzey rüzgârına karşı da korumaktadır. Ovanın küvet şeklinde oluşu ve dağlardan dolayı soğuk hava kütlelerinin çökerek tabanda birleşmesi kış aylarının soğuk geçmesine yol açar. Kış aylarının üçünde de sıcaklık sıfır derecenin altındadır ve Erzincan'da tespit edilen en düşük sıcaklık, Erzurum'da 30 derece iken, burada 32, 5 derecedir.

Yağış bakımından bölge, yüksek değerlere sahip bulursa da (500-1000 mm.), Karasu ile Aras boylarının (300 mm.) bu genel gidişattan farklılaştığı görülür ki söz konusu Erzincan ve Iğdır Ovaları'dır. Erzincan Ovası'nda yıllık yağış ortalaması 366,9 mm.'dir (1929-1990). Erzincan dağlarla çevrili olduğundan depresyonik kökenli yağışlardan daha az yararlanmaktadır. Yağış getiren rüzgârlar da yüksek dağları geçmek zorunda kalıp, getirdiklerini tümüyle bırakmış durumda bulunmaktadır. Tüm bu sebeplerden Erzincan'a kendi yüksekliğindeki merkezlerden daha az yağış düşmektedir.⁵⁶

Hava basıncı ve rüzgârın ise ovaya doğrudan ve dolaylı etkileri bulunmaktadır. Bu durumun nedeni yükselti ve bakı farklarıdır. Bu açıdan bakıldığında hava basıncı rüzgâr yönünde, esiş değerinde ve şiddetinde belirleyicidir. Normalde Doğu Anadolu'da rüzgârın yönü Erzincan'a yakın merkezlerde güneybatı olduğu halde Erzincan'da batıdır. Erzincan'ın yıllık ortalama basınç değeri 880.4 mb.'dir (Bu değer Iğdır da daha düşüktür). Hâkim rüzgâr yönü batı, en az esen rüzgâr yönü ise güneydir.⁵⁷

Karasu oluşu, Erzincan Ovası ve Tercan ile Çayırılı arasında step vejetasyonu fazladır. Erzincan Ovası ile Tercan Ovası'nda “doğal step vejetasyonu”, yüksek

⁵⁴ Selçuk Hayli, “Erzincan Ovası'nda Köy Meskenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2 (21-42), Elazığ-2001, s. 23.

⁵⁵ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 13.

⁵⁶ Akkan, “Erzincan Ovasının İklim Özellikleri”, s. 82-88.

⁵⁷ M. Samet Altınbilek, “Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 52-53.

kısımlarda da “ağaçlı stepler” ve “orman kümeleri” yer almaktadır.⁵⁸ Ayrıca bu sahalarda geven ile yavşanotu birlikleri baskın olarak bulunurken sütleğen, gelincik, ayırık, sığırkuyruğu, devedikenini gibi türlerde bulunmaktadır. Yine çalı formasyonu diye adlandırılan kuşburnu, karamuk, böğürtlen, karaçalı ve alıç bunlara eklenebilmektedir. Erzincan Ovası'nın dağlık alanlarında (2200 m.'den yüksek kısımlarda) orman tahribatı sonucunda oluşmuş seyrek ot örtüsü bulunur ki bunlar antropojen stepleri oluştururlar.⁵⁹

1.2.3. Hidrografya

Bir bölgede akarsu ve göllerin oluşumu, çeşitli dönemlerde göstereceği değişimler, yeraltı su rezervleri en başta jeolojik ve jeomorfolojik özellikler ile iklim özelliklerinden etkilenmektedir.⁶⁰ Bu özelliklerden akarsuların beslenmesi, beslenme şekli ve rejimleri üzerinde etkili morfolojik yapının ilk dikkat çeken özelliği olan depresyon alanlarındaki dar boğazlarla birbirine eklenen ovalar ve bu ovaları çevreleyen yüksek dağlık sahalardır.⁶¹

Erzincan Ovası kuzeyden Esence, kuzeybatıdan da Otlukbeli Dağları ile çevrelenmektedir. Otlukbeli Dağları, Yeşilirmak'ın su toplama havzası ile Fırat (Karasu) Havzası'nı ayıran su bölüm çizgisini meydana getirir. Esence Dağları ise Erzincan Ovası'yla Çayırılı Ovası'nın arasında kalan su bölüm çizgisini oluşturur. Erzincan Ovası'nı güneyden Munzur Dağları, batıdan Karadağ (Köhnem Dağı), kuzeydoğu bölümünde ise Mercan Dağları çevirmektedir. Karasu-Aras sıradağlarının batı bölümünde ise Mercan Dağları kuzeydeki Karasu havzası ile güneydeki Murat Nehri'nin kollarını meydana getiren Munzur-Pülümür Deresi arasındaki su bölüm çizgisini bulundurur.⁶²

⁵⁸ Atalay, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, s. 167; Hayli, “Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, s. 51.

⁵⁹ Hayli, “Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, s. 51-52.

⁶⁰ Hakkı Yazıcı, “Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi* 3/2(181-217), 1997, s. 184.

⁶¹ Halil Günek-Sabri Karadoğan, “Yukarı Karasu (Fırat) Havzasında Kar Yağışlarının Akım Üzerine Etkisi”, <https://www.researchgate.net/publication/259868524>, s. 107.

⁶² Hayli, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, s. 2.

1.2.3.1. Akarsular

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Aras ve Kura nehirleri oldukça geniş bir alanın sularını Hazar Denizi'ne ulaştırır. Bu bölgenin güneydoğusunda ise Türkiye'nin ikinci kapalı havzasını meydana getiren Van Gölü Havzası bulunur. Bunun dışındaki alanlarda kalan suları ve özellikle Doğu Anadolu yaylalarından toplanan kar sularını ise Fırat ve Dicle nehirleri toplamaktadır. Bu iki akarsu topladığı suları Basra Körfezi'ne ulaştırır. Fırat ve Dicle nehirleri asırlar boyunca hem Doğu Anadolu Bölgesi'nin verimli malzemesini Mezopotamya'ya taşımış, hem de bölgeyi su ve toprak açısından beslemiştir. Ayrıca büyük kültürlerin bir araya gelmesinde de önemli rol oynamıştır.⁶³

Doğu Anadolu Bölgesi'nin akarsularının vadileri, yüksek yayla kesiminde yayvan niteliktedir. Bir ovoidan diğerine küçük boğazlarla geçen akarsular, ovalarda ancak 5-10 m. derinlikle akmaktadır. Yaylanın kenarına doğru bu vadiler derinleşir, zor bir yapı kazanırlar. Aras ile Iğdır Ovası'ndaki yapının dışında Doğu Anadolu'nun büyük akarsularından sulamalarda çok az yararlanır ve bunlar ovalara göre derin akıp her ovayı sulayan küçük sular olduğundan bunlara ihtiyaç yoktur.⁶⁴

Doğu Anadolu Bölgesi akarsu havzalarının arasındaki birleştirme boğazlarında eğimin fazla olması, yatağın tümüyle düzenlenmemiş olması ve genç oluşumlar şeklinde olması, bunların yakın bir jeolojik geçmişe sahip olduklarını göstermektedir.⁶⁵

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Fırat Irmağı, Türkiye'de su toplama alanı en geniş akarsudur (120.000 km²). Ülke içindeki uzunluğu göz önünde tutulduğunda ise Fırat, Sivas ilinden doğan Kızılırmak'tan sonra Türkiye'nin ikinci uzun akarsuyudur (1263 km). Karasu Irmağı, Fırat Irmağı'nın ana koludur.⁶⁶

Karasu Irmağı'nın başlangıç kolu, Erzurum'un Dumlu Dağları'ndan gelen Dumlu suyu olarak kabul edilir. Erzurum Ovası'nın ardından Aşkale ve Tercan

⁶³ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 4; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 59; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 6.

⁶⁴ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 248.

⁶⁵ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 113-114

⁶⁶ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 281

üzerinden ilerleyen su Tuzla Çayı'nı da içine aldıktan sonra Sansa Boğazı'na girer. Erzincan Ovası'ndan önce Kemah Boğazı'na sonra da Kemah ile İliç arasındaki Atma Boğazı'nda akan ırmak, Divriği'nden gelen Çaltı suyunu alarak Kemaliye önlerine kadar ulaşır. Keban kasabasında Murat Nehri ile birleşince Fırat'ı oluşturur.⁶⁷

İdari açıdan Karasu Havzası içinde yer alan Erzincan'daki en büyük akarsu Karasu (Fırat) Irmağı'dır.⁶⁸ Bunun dışındaki akarsular ise kısa boylu olup, sel niteliğindedir. İlkbahar da yağmurlarla ve kar sularıyla kabarıp coşan bu akarsular; Cimin, Mercan, Pahnik, Kom, Sürperen, Kadıgölü, Çandaklı, Miran, Çukurdere ve Başpınar olarak sayılabilir.⁶⁹

Karasu Irmağı, Tercan yöresine Aşkale Boğazı ile girmekte ve Tercan Ovası'nın jeomorfolojik yapısının oluşmasında (yarmavadi) önemli rol oynamaktadır.⁷⁰ Erzincan Ovası'nda Karasu Irmağı yaklaşık 1805 km²'lik bir su toplama havzasına sahiptir.⁷¹ Sansa Boğazı ile Kemah Boğazı arasında Karasu Nehri, 53 km.'lik bir uzunluk gösterir. Ancak doğrusal uzunluğu 38 km.'dir. Yani Karasu (Fırat) Irmağı, ova içerisinde menderesler çizerek yanal akış göstermektedir.⁷²

Karasu Irmağı “*Karlı-Yağmurlu karmaşık rejim tipi*” gösterir. Bu rejimin oluşmasında ilkbahar kabarmaları veya kışın yağışın fazla olmasından ziyade ısı ve yağış etkileşiminin etkisi fazladır.⁷³

Hidrografik açıdan ovayı iki kısma bölerek, suları dış drenaja bağlayan Karasu, bu ovaya doğu yönünden girerek, içerideki yan derelerin ve sayısız kaynağın sularını toplayıp, drenajını sağlamaktadır.⁷⁴

⁶⁷ Metin Tuncel, “Fırat”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 26, Ankara, 2002, s. 31-32; Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 16.

⁶⁸ Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 16.

⁶⁹ Talip Yücel, “Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*-XIII-4, (95-111), Ankara, 1955, s. 110-111.

⁷⁰ Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 17.

⁷¹ Altınbilek, “Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası”, s. 19.

⁷² Hayli, “Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, s. 47.

⁷³ Yücel, “Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme”, s. 111; Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 283.

Tercan Ovası'nın kuzeybatısında akarsu ağı karışık yapıdadır. Esence Dağları'nın kuzey yamaçlarında buzul vadileri ve sirklerden kaynaklarını alan birbirlerine paralel ve yarı paralel uzanan birçok akarsu yer alır. Batıdan doğuya uzanan bu akarsular sırayla; Büyükçay, Soğanlıçay, Kale Deresi, Kırmızıtaş Deresi ve Çayırılı Çayı'dır (güney-kuzey yönlü). Bunlar alanın eğimi sebebiyle yön değiştirip birleşirler. Oluşan akarsu Balıklı Çayı ismini alır ve Karasu'nun önemli bir koludur. Ayrıca Çayırılı Ovası'nın kuzeyindeki Otlukbeli Dağları'ndan kaynağını alan Karadivan Çayı da Karasu Irmağı'na dökülen önemli akarsulardandır.⁷⁵

Karasu Irmağı'nın oluşumunda son diklorasyonların ve epirojenik hareketlerin önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Çünkü Fırat Irmağı, Erzincan Havzası'nda bu son hareketlerin oluşturduğu depresyonları ve fayları takip etmektedir.

Karasu Irmağı'na ve ovaya mevsimlik birçok dere inmekte⁷⁶ ve ovada menderesler çizerek akmaktadır. Karadivan, Balıklı, Tuzla ve Kırdım Çayları, Tercan Ovası'nda Karasu'yu besleyen sulardır. Günümüzde Karasu üzerinde üç aynı noktada akım gözlem istasyonları yardımıyla, ırmağın akım verileri açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Sansa Akım Gözlem İstasyonu verilerine göre, Ocak ayında $20,05 \text{ m}^2/\text{sn}$. ortalama akım değer, Şubat ve Mart aylarında yükselmekte ve Mayıs ayında $237,2 \text{ m}^2/\text{sn}$. ile en yüksek değere ulaşmaktadır. Sebebi Nisan ve Mayıs aylarında yağmur şeklindeki yağışların artması ve yüksek kesimlerdeki karların eriyerek su potansiyelini arttırmasıdır. Bölgede, Haziran ayından sonra yağışlar azalır ve kademeli olarak akım değerleri düşer. Eylül ayında $15,6 \text{ m}^2/\text{sn}$. ile en düşük yağış değeri görülür. Ekim ayı ile gelen sonbahar yağışları akımı arttırır da Kasım ve Aralık aylarındaki ortalama kış seviyesi $20-25 \text{ m}^2/\text{sn}$. şeklindedir.⁷⁷ Kar ve yağmur sularıyla beslenen Karasu Irmağı düzensiz bir rejime sahiptir.⁷⁸ Bölgede bulunan diğer akarsular kaynağını civardaki yüksek kesimlerden alıp Karasu'ya karışan kol akarsulardır. Bunlardan Tuzla Çayı (108 km. uzunluğu) dikkat çekicidir. Bu akarsu

⁷⁴ Hayli, "Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı", s. 3.

⁷⁵ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 284.

⁷⁶ Hayli, "Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı", s. 3.

⁷⁷ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 282-283.

⁷⁸ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 23

kaynağını Palandöken Dağları'ndan alarak Mercan yakınlarında Karasu ile birleşir ki, zaten rejimi de benzerdir.⁷⁹

1.2.3.2. Göller

Doğu Anadolu'da göl fazla olmakla birlikte, bu göller yüksek yaylaların özellikle doğu tarafında ve birde Kars yaylalarında gruplaşmış şekilde bulunur. Volkanik faaliyetlerde en fazla etkilenen yer bu kısım olduğundan diğer çevrelerden buralara doğru akan akarsuların oyma faaliyetleri henüz fazla değildir. Eski şekilleri zamanla silinse de birçok çukur varlığını devam ettirmiştir.⁸⁰

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük kapalı havzası olan Van Gölü (3764 km²) Türkiye'deki göllerin en büyüğüdür. Van Gölü tektonik menşeli bir depresyonun üzerine, Nemrut volkanından yayılan lavların bir set teşkil etmesi neticesinde oluşmuştur. Bu göle kuzeydoğudaki Altındere ve Bend-i Mahi Çayları ile güneydoğudan Hoşap (Micinger), doğudan ise Karasu dökülür.⁸¹

Erzincan il sınırları içerisinde büyük bir gölün varlığından söz edilmese de ilçelerinde ya da çevresinde küçük göller ve göletler bulunmaktadır. Erzincan'da Kemaliye'de Kadı Göl, İliç'te Acı Göl, Otlukbeli ilçesinde Otlukbeli Gölü, Çayırlı'da Yedigöller ve Aygır Gölü ve Erzincan-Tunceli sınırında yer alan Munzur Gölü bulunmaktadır.⁸²

Erzincan'ın Çayırlı ilçesine bağlı Otlukbeli (Karakulak) bucak merkezinin 6 km. kadar kuzeybatısında yer alan Otlukbeli Gölü, yapı bakımından doğal setleşme sonucunda oluşmuştur. Göle, üzerinde yer aldığı dere sularıyla bol materyal gelmiş ve hızlı şekilde tortulanma çanağı dolmuştur. Bu durum ise gölün, batı ucunda oluşmaya başlayan delta gölünün alanını daraltmış ve gölün kıyılarında karasallaşma

⁷⁹ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 283.

⁸⁰ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 309.

⁸¹ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 3; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 5.

⁸² Akkan-Tuncel, "Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü", s. 101; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 36.

sürecini başlatmıştır.⁸³ Oluşumu bakımından bölgede nadir rastlanan bir göl olan Otlukbeli Gölü'nün yüzölçümü 6,5 km²'dir.⁸⁴

Erzincan Ovası'nın Demirkapı Çayı havzası içerisinde, Esence Dağları'nın güney yamacında yer alan Aygır Gölü (Ağır Gölü)'nün ise sıcaklık yağış özellikleri mevsimlere göre değişmekte ilkbahar ve kışın su seviyesi artarken, yazın azalmaktadır.⁸⁵

Fırat Nehri üzerinde yapılan barajlar bölgede göllerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁶ Erzincan'da elektrik üretmesi amacıyla yapılan barajlar (Bağıtaş, Kemah Barajı, Minker Barajı, Fındıklı Barajı, Sarıkonak Barajı, Tercan Barajı) ve hidroelektrik santralleri yer almaktadır.⁸⁷

Sulama ve enerji amaçlı yapılan Tercan Barajı, Tercan'ın yaklaşık 5 km. güneydoğusunda, Tuzla Gölü üzerinde bulunur. Bölgede Köy Hizmetleri tarafından yağışlı zamanlarda suları artan akarsuların sularını tutan, kurak mevsimlerde kullanılmak için yapılan yapay göller de bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni Kurukol Deresi'nin yukarı çıkışında, Göktaş Köyü yakınlarında yer almaktadır.⁸⁸

Sahada çeşitli şekillerde değişik jeolojik devirlere ait (Mesozoik-Kretase, Tersiyer-Miyosen) kalker çukurlarına suların dolmasıyla oluşan göllerde yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi ise Karasu Irmağı'nın batı kenarındaki Acıgöl'dür.⁸⁹ Çadırkaya Ovası'nın kuzey kenarında "Göller Mevkii" ismiyle bilinen saha, yer yer bataklık ve göllerle kaplıdır.

Esence Dağları'nın zirve kesimlerinde pleistosen buzullaşmasının izlerini taşıyan sirk gölleri yer alır. Bu göllerin yoğunluğu genellikle Kesiş tepesi ile Urlagediği

⁸³ Erdoğan Akkan-Metin Tuncel, "Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, C:1, S.2, 1989, s. 100-102.

⁸⁴ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 286; Akkan-Tuncel, "Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü", s. 101.

⁸⁵ Pınar Taşkiran, "Demirpınar Çayı Havzası'nın (Üzümlü-Erzincan) Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 82.

⁸⁶ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 6.

⁸⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 36.

⁸⁸ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 285.

⁸⁹ Yazıcı, "Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrografik Özellikleri", s. 211.

tepesi üzerinde yoğunlaştığı için bu kesim, “*Yedi Göller*” şeklinde adlandırılır. Bu göllerin gideğenleri Çayırılı-Başköy depresyonuna akarak Büyük Çay’ın kollarını meydana getirmektedir.⁹⁰

1.2.4. Jeopolitik Yapı

Coğrafi konumu göz önüne alındığında Doğu Anadolu Bölgesi doğuda İran, güneyde Mezopotamya, batıda Orta Anadolu bozkırları ve kuzeydoğuda Kafkasya arasında bir orta bölge oluşturur. Bu nedenle tarihin en eski medeniyetlerinin düğüm noktası olmasının yanında insanlık tarihininde eski çağlardan itibaren eşi benzeri az görülen medeniyetlerinin yaşadığı bir yer olmuştur.⁹¹

Türk bilim insanlarının son dönemlerdeki sistemli çalışmaları sonucunda, Doğu Anadolu coğrafyasının tarih öncesi devirlerinin en eskisinden başlayarak günümüze kadar yoğun bir iskâna uğradığı anlaşılmıştır. Hem Kuzey Asya’dan hem de Asya’nın iç kısımlarından batı doğrultulu göç hareketleri veya askeri harekâtlarda bir köprü görevi üstlenen Anadolu coğrafyasını geçmek maksadıyla ilk olarak Doğu Anadolu Bölgesi’nin yüksek kesimlerini geçmek gerekmekteydi. Bu amaçla Doğu Anadolu Bölgesi’nin geçit veren transit yolu dediğimiz güzergâhı; İran’dan Karadeniz’e bağlanan ve Trabzon’dan çıkıp Karadeniz dağlarını geçitler aracılığıyla geçen ve Erzurum’a giden yol hattıdır.⁹²

Bölgenin su kaynaklarının fazlalığı, doğal kaynakların varlığı, ormanlık alanların ve çayırın çokluğu ve av hayvanlarının bolluğu yanında tabii zenginlikleri, jeopolitik durumu, Doğu Anadolu Bölgesi’nin tarihin en eski çağlarından günümüze iskân edilmesinin sebeplerindedir. Türklerin de ilk defa Anadolu’da burayı vatan olarak kabul ettikleri arkeolojik bulgular ve belgelerle sabittir.⁹³

⁹⁰ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 285-286.

⁹¹ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 7.

⁹² Şeyma Yıldırım, “Eskiçağda Anadolu’nun Savaş Kapıları”, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2006, s. 32-33.

⁹³ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 6.

Tarih boyunca çeşitli dönemlerde Doğu Anadolu'nun yer aldığı saha, askeri ya da ticari amaçlarla kullanılmıştır. Aras ve Karasu vadilerine ters yönde uzanan Deveboynu ve Çobandede Dağları en yüksek noktayı oluşturur. Bölgenin adeta bel kemiği konumundaki yapı, her iki tarafından Erzurum ve Pasinler Ovaları ürün çeşitliliğinin azaldığı çok yüksek ovalardandır. Ancak Karasu Irmağı'nı takip ederek batıya ve Aras Nehri'ni takip ederek doğuya doğru gidildikçe ovalar alçalmakta, soğukların şiddeti azalmakta ve buna bağlı olarak da ürün çeşitliliği artmaktadır.⁹⁴ Ulaşım yönünden bölgede önemli bir sorun bulunmazken, bugün uluslararası anlamda bir transit yolu ve demiryolu bulunmaktadır.⁹⁵

Bölgenin oldukça fazla yükseltiye, büyük engebelere ve özellikle de ziraatı sınırlandıran iklime sahip olması, hayat şartları açısından Doğu Anadolu'yu zor bir bölge durumuna getirmiştir. Bu sebepler insanın yaşama sahasını kısıtlamış ve onu nispeten daha elverişli, ancak dağınık ve sınırlı yerlerde toplanmaya itmiştir. Düzluklerde ve çukur yerlerde genellikle buğday ziraatı yapılmaktadır. Bunun yanında nüfusun azlığı, iklim ve ziraata uygun arazinin darlığı insanları hayvancılığa sevk eden temel unsurdur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylası, tarih öncesi devirlerde yaşamış insanların gereksinimlerini karşılayacak elverişli tüm özelliklere sahiptir.⁹⁶

Erzincan; Kafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu ile Orta Anadolu'ya ulaşan günümüzde de modern anlamda kullanılan doğal yollarının düğüm noktasında bulunmaktadır. Orta Anadolu'dan Sivas üzerinde gelerek Erzincan-Erzurum'a oradan Kafkasya ve İran'a ulaşan doğudaki en eski münakale yolu, Malatya üzerinden Mezopotamya'ya açılan yol⁹⁷ ve Kuzey Suriye ile Güneydoğu Anadolu'dan geçerek kuzeyde Karadeniz'den Trabzon'a varan tarihi yolun üzerinde yer alması da bölgeyi önemli kılan özelliklerdendir. Ayrıca Erzincan maden yatakları, mineral ve metalik kaynaklar bakımından oldukça zengin bir bölgedir. İliç,

⁹⁴ Saraçoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesi", s. 335-336.

⁹⁵ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 303.

⁹⁶ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 5-6.

⁹⁷ Cevat R. Gürsoy, "Türkiye'nin Tabii Yolları", *Türk Coğrafya Dergisi*, (24-33), s. 28; A. Tuba Ökse, "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *bilig*, s: 34 (15-32), Yaz / 2005, s. 15-16.

Kemaliye ve ayırlı ilçelerindeki manganez kaynakları ile Tercan, Refahiye, Kemah ve İliç ilçelerinin krom yatakları zenginken Kemaliye ve İliç’te demir rezervleri önemlidir. Asbest (İliç), kireçtaşı (Kemah), jips (Tercan), perlit (Erzincan), tuz (Refahiye/Tercan/Kemah) başlıca maden varlıklarındandır. Altın (İliç/Kemaliye), krom (Tercan), barit (İliç), manyezit (ayırlı/Refahiye) ise metalik madenleridir. Yine bölgede işletilen birçok kum, taş ve mermer ocağı bulunmaktadır.⁹⁸

Erzincan Ovası’nda nüfusun dağılımı ile ekonomik ve doğal şartlar arasında uyum söz konusudur. Verimli yapıya sahip ova tabanı, bölge nüfusunun önemli bir kısmını; geçiş kuşağı olmasının avantajlarını barındıran etek kısmı, nüfusun diğer önemli kısmını barındırır. Dağlık alanlar, ekonomisi hayvancılığa dayalı ve az nüfuslu alanlar olarak kabul edilir. Erzincan Ovası denince akla ilk olarak tarım gelir. Ova hayatı ve tarım tarihi bu özelliğinden dolayı olacak ki Urartu yerleşmesi olan Altıntepe’den de eskiye gider. Mö 3000-2000 yıllarına tarihlenen İlk Tunç ağı’na ait yerleşmelerin burada bulunması, tarımla yakından alakalıdır. Bu açıdan çevresinin geçit vermez dağlarla çevrelenmesi, soğuk hava kütlelerine rağmen korunaklı durumu, kiş mevsiminin çevresine göre yumuşak geçmesi, dağlardan ovaya yönelen çok sayıdaki akarsuyun mevcudiyeti canlı tarım hayatının açıklayıcısıdır.⁹⁹

Erzincan Ovası’nın su kaynakları içerisinde yer alan maden suları, yeraltı suları ve jeotermal kaynaklar şehrin zenginliklerindedir. Ayrıca ova, artezyen kaynakları açısından da zengindir. Kaynarca, ermik/Kırkgzeler (Karakaya Beldesi), İlica, Ekşisu bu kaynakların en emlileridir.¹⁰⁰

⁹⁸ İbrahim ngr, “Urartu Maden Ergitme Sahası “Kurtderesi”, İliç (Erzincan)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 9, S: 43(955 – 969), s. 955; Ceylan-ngr, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 37-39.

⁹⁹ Hayli, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, s. 22.

¹⁰⁰ Hayli, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, s. 19; Ceylan-ngr, *Eskiçağ ’da Erzincan Kaleleri*, s. 36.

2. BÖLÜM

BÖLGENİN ESKİÇAĞ TARİHİ

2.1. Tarih Öncesi Çağlar

Günümüzden yaklaşık olarak beş bin yıl önce (MÖ 3200-3000) yazı, Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinde kullanılmıştır. Anadolu'da ise yazı MÖ 2. binyılda Asur Ticaret Kolonileri'nin ticari faaliyetleri sonucunda kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰¹

Prehistoryacılar, ilk insanın (alet yapan insan) Pleistosen dönemde ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu devrin (pleistosen) hangi zaman aralığında başladığı veya bittiği konusunda ise net bir fikir birliği yoktur. Pleistosen sürecinde yaşanan iklim değişiklikleri insanoğlunu doğal sığınaklarda barınmak durumunda bırakmıştır. Göçebe yaşam tarzı yaşayan insanoğlu, ateşin keşfedilmesi ile yırtıcı hayvanların saldırılarından ve soğuktan kendini korumaya başlamıştır. Bu dönemde kazıcılar, zıpkınlar, hançerler, baltalar, kemikten iğneler vb. aletler üretilmiş ve bunlar boynuz ve çakmak taşı gibi malzemelerden yapılmıştır.¹⁰²

Maden devrine ulaşıncaya kadar Anadolu, binlerce yıl süren bir Taş Devri yaşamıştır. Taş Devri kültürleri; Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik devirler şeklinde üçe ayrılır. Devirlerin en eski aşaması olan Paleolitik ve onu izleyen Mezolitik devirde Anadolu insanı kültür itibarıyla henüz avcılık seviyesindeydi. Yiyecek bulabilmek amacıyla bütün gün av aramış, geceleri mağaralarda, kaya sığınaklarında yaşamıştır. Bu dönemde araç gereçler genelde taştan ve kemikten üretilmiştir. Bu açıdan yeni keşif ve icatlar Neolitik Çağ'da görülmüştür. Ateşi bulan insan seramikleri pişirme tekniğiyle imal etmiş, ziraatle uğraşmış, tarlalara yapılan kulübelere ilk köy yerleşmelerini kurmuştur.¹⁰³

¹⁰¹ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, İstanbul, 1990, s. 16.

¹⁰² R. Leakey, *İnsanın Kökeni*, İstanbul, 1988, s. 13-15; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 8 vd; Oktay Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 43-44

¹⁰³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006, s. 107-109.

2.1.1. Paleolitik Çağ

Paleolitik kelime olarak palaios (eski) ve lithos (taş) sözcüklerinin birleşimi ile oluşan Eski Taş Çağı anlamındadır.¹⁰⁴ İnsanın ilkel koşullarda yaşadığı ilk uygarlık çağı Buzul dönemine rastlamaktadır. Yaklaşık yarım milyon yılı aşan buzul çağında iklim değişiklikleri yaşanmış, insanlar avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdürmüştür. Daha verimli toprakları buldukça yer değiştiren buzul çağı insanların doğal evleri mağaralardır.¹⁰⁵ Özellikle üçüncü ve dördüncü buzul çağlarında taştan, fildişinden heykeller ve mağaralara duvar resimleri yapılmıştır. Holosen zamanda iklim koşulları değişince buzullar erimiş, flora ve faunası ile Anadolu toprakları insan yaşamı için elverişli hale gelmiştir.¹⁰⁶

Paleolitik kültürler, dünyanın dört büyük buzul çağı yaşadığı pleistosen (IV. jeolojik dönemin ilk ve en eski evresi) boyunca gelişme göstermiştir. Buzullar kuzey yarım kürenin orta enlemlerine kadar yayılmış, ancak Afrika kıtası gibi Anadolu'da bu buzulların uzağında yaşama elverişli şartlar sunmuştur.¹⁰⁷

Alet olarak bu devrin insanları taştan yaptıkları tek ya da iki taraflı el baltasını, uzun yaprak şekilli bıçakları, devrin sonlarına doğru ise kemikten iğneler ve mızrak uçlarını da kullanmıştır.¹⁰⁸ Anadolu'da yaşayan Paleolitik Çağ insanların ürettikleri yontma taş aletlerin, kronojileri tamamıyla saptanan diğer bölgelerdeki alet tiplerinden farklıdır. Bu sebeple Türkiye'deki Paleolitik Çağ için Avrupa ile Yakıdoğu'daki biçimsel özelliklere dayandırılan kronoloji şablonları aynen uygulamak mümkün değildir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 7.

¹⁰⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2014, s. 3; Ece Kanışkan, "Anadolu'da Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Döneme Kadar Bulunan Ana Tanrıçalar ve Günümüzdeki Seramik Yorumları", Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1998, s. 3.

¹⁰⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 1990, s. 21.

¹⁰⁷ Işın Yalçınkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları, Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009, s. 2.

¹⁰⁸ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3.

¹⁰⁹ Savaş Harmanakaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Arkeolojik Yerleşme Yerleri-I*, Paleolitik-Epipaleolitik, 7-19, 1997, s. 15.

Paleolitik Çağ, taş teknolojilerinin gelişimine göre; Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik olarak üç döneme ayrılarak incelenmiştir.¹¹⁰

Alt Paleolitik (G.Ö. 2,5 milyon-200 bin yıl) evrede Afrika'dan çıkan ilk insanların Avrupa ve Asya kıtalarına yayılmasında Anadolu bir köprü görevi görmüştür.¹¹¹ Asya ve Avrupa'ya Yakındoğu üzerinden yayılan bu insan türü *Homo erectus* olarak tanımlanır. Bu süreçte Avrupa'da iki yüzeyli endüstriler ön plândayken Asya'da Çakıltaşı/Çaytaşı endüstrisi hâkimdi. İlk kez Afrika kıtasında görülen Olduvan endüstrisinin (Çakıltaşı/Çaytaşı) yapımcısı, *Homo habilis*lerdir. Bu endüstride kıyıcı satır ve kıyıcı satır türü aletler ile yongaların kullanıldığı anlaşılmıştır.¹¹² Fransa'da bulunan Acheul (Aşölyen), Alt Paleolitik'in temel kültürel bir topluluğudur. Bu kültürün tipik aletleri iki yüzeylidir (bifas: elbaltası).¹¹³

Alt Paleolitik dönemde, insanoglunun medeniyet yolundaki en önemli buluşu olan ateşin keşfedildiği anlaşılmıştır. İki çakmak taşının birbirine sürtünmesiyle elde edilen kıvılcım, aletlerin kullanıldığı bu dönemde büyük önem taşımıştır.¹¹⁴

Türkiye'de Alt Paleolitik Çağ'ın bulgularına rastlanan Yarımburgaz Mağarası (İstanbul'un 20 km. batısında Küçükçekmece Gölü'nün 1,5 km. kuzeyinde, Başakşehir ilçesi Altınşehir mevkiinde) bilinen en eski yerleşim yeri olarak kabul edilir. Yarımburgaz Mağarası'nda bulunan çaytaşı alet çeşitleri ve bu aletlerin breş katmanlarla örtülü, iyi korunan bir dolgudan hayvan kemikleri ile gelmesi ve yine tek bir katmandan değil de birçok tabakadan oluşması mağarayı önemli kılan özelliklerdendir. Araştırmacılar burada yer alan ve yaşları belirlenen çaytaşı aletlerinden dolayı, Doğu Afrika'dan yayılan insanların zorunlu yollarından birinin Yarımburgaz Mağarası olduğunu düşünmektedir.¹¹⁵

¹¹⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 7; Selçuk Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010, s. 3.

¹¹¹ Yalçinkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", s. 3.

¹¹² Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 15; Yalçinkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", s. 3.

¹¹³ Yalçinkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", s. 4-7.

¹¹⁴ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 21.

¹¹⁵ Mehmet Özdoğan-Alpaslan Koyunlu, "Yarımburgaz Mağarası, 1986 Yılı Çalışmalarının İlk Sonuçları ve Bazı Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 32/33, İstanbul, 1986, s. 14; Güven

Anadolu'da ise bilinen en eski yerleşim merkezi Antalya'nın 30 km. kuzeybatısında bulunan Karain Mağarası'dır. Mağarada Alt Paleolitik Çağ'ın Acheul evresinde Roma dönemine kadar 8 tabaka açığa çıkarılmıştır. Karain'de hem yonga kültürü hem de iki yüzeyle kültürler bulunmuştur.¹¹⁶ Ayrıca Ankara (Ludumlu), İstanbul (Pendik), Gaziantep (Dülük ve Metmenge), Kars (Susuz), Urfa (Birecik), Antakya (Altıntepe), Samsun (Tekeköy), Malatya (Keysun, Pirin)'da iki yüzü işlenmiş el baltaları (Acheul) ve kaba yongalardan yapılmış aletler (Dülük ve Pirin'de) ve Micoquien baltacıklar (Altındere, Etiyokuşu ve Bozova) bulunmuş ve Alt Paleolitik döneme tarihlendirilmiştir.¹¹⁷

Orta Paleolitik (G.Ö. 80-30 binyıl arası) Çağ, Riss-Würm buzul arasından sonra ortaya çıkmış, *Homo neandertalensis* insanının kullandığı Mousterien endüstrisidir ve Acheul endüstrisine göre yontma taş alet yapımında hammaddeyi daha ekonomik kullanır. Kemik kalıntıları bu dönemde görülür.¹¹⁸ Anadolu'da Paleolitik Çağ kazı ve araştırmalarının başladığı ilk yıllarda Orta Paleolitik kültürler için çoğunlukla Levalloiso-Mousterien kavramı kullanılmıştır. Bu kavram bir alet veya yontma teriminden ziyade bir kültürü temsil etmiştir. 1940'lı yıllarda İç Anadolu Bölgesi'nde Etiyokuşu ve Ergazi yatakları, Ankara çevresindeki Maltepe kum ocaklarında ve bölgenin çeşitli yerlerinde yüzey buluntusu aletler ele geçirilmiştir. Yine Karain Mağarası, Akdeniz Bölgesi, Hatay çevresi (Tıkalı, Merdivenli, Kanal Mağaraları), Kaletpe Deresi (Orta Anadolu), Şehremuz Tepe (Adıyaman Samsat çevresi) önemli buluntu merkezleridir. Ayrıca Güney Doğu Anadolu (Fırat ve Dicle Havzası), Orta Anadolu (Göllüdağ çevresi), İstanbul

Arsebük, "Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları", *Anadolu Araştırmaları*, 33-50, 1996, s. 33-39.

¹¹⁶ İ. Kılıç Kökten, "Karain'in Türkiye Prehistoryasında Yeri", *Türk Coğrafya Dergisi* 0/22-23 (17-28), 2014, s. 21; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 9-10; Yalçınkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", s. 11.

¹¹⁷ İ. Kılıç Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", *DTCFD* 5/1-5 (223-236), Ankara, 1947, s. 224.

¹¹⁸ Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 18.

yakınlarındaki Kefren, Gümüşdere ve Ağaçlı Kumluğu'nda son yıllarda Orta Paleolitik Çağ kültürünü yansıtan hava buluntu yerleri ve mağara sitleridir.¹¹⁹

Üst Paleolitik Çağ (G.Ö. 40-10 bin yıl) dünya ikliminin soğuk olduğu, kısa ve gelişmiş bir evredir.¹²⁰ Homo neandertalensis insanından gelen ve dünyayı bu insanlarla aynı zamanda kullanan Homo sapiens insanı, yeni yontma buluşlarıyla hammaddeyi oldukça ekonomik şekilde alete çevirmişlerdir. Bu çağda boynuz, kemik, ahşap gibi malzemelerle yeni tip aletler ortaya çıkmıştır. Homosapiens'in oluşturduğu Aurignacien endüstrisine benzeyen aletlere Türkiye'de rastlanmıştır. Bu kültürden sonra ortaya çıkan Gravettien endüstrisi aletlerine benzeyen örnekler ise Anadolu'da rastlanmıştır.¹²¹

Üst Paleolitik Çağ'ın tipik örnekleri Pirin (Adıyaman), Bozanönü (Isparta) ve Kapalıin (Isparta)'de ele geçirilmiştir.¹²² Yine Gaziantep çevresi, Dülük, Gavurkale (Ankara)'de buluntu yerleridir. Ağaçlı, Domuzdere, Kefken, Kerpe ve Harmidere buluntu yerleri Aurignacien kültürün son evresini yansıtır. Havanın soğuk olmasından dolayı devrin yontma taş aletleri mağara sitlerinde yoğunluktadır. Küllününini Mağarası (Elazığ), Kartaş Kaya Sığınağı (Elazığ çevresi), Dülük Biçme Mağarası ve Şarklı Mağara (Gaziantep), Direkli ve Yağlak Mağaraları (Kahramanmaraş çevresi), Sırtlanini Mağarası (Mersin-Silifke), Kadıini Mağarası (Alanya), Karain Mağarası (Antalya), ve Üçağzılı Mağarası (Hatay) dönemi temsil eden önemli mağara sitleridir.¹²³ Araştırmaların yetersizliğinden dolayı çalışma sahamızda Paleolitik devir ile ilişkilendirilebilecek yerleşim alanlarına rastlanmamıştır.

¹¹⁹ Harun Taşkıran, "Eski Anadolu Uygarlıkları, Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı), Anadolu'nun Orta Paleolitik Merkezleri, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009, s. 25.

¹²⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 10.

¹²¹ Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 18-19.

¹²² Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", s. 224-225.

¹²³ Yalçınkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı) Üst Paleolitik Çağ", s. 35-36.

2.1.2. Mezolitik Çağ

Epipaleolitik olarak da adlandırılan Mezolitik dönem, Mesos (ara, orta) ve lisos (taş) sözcüklerinin birleşiminden oluşur. Günümüzden 11-12 bin yıl önce sıcaklığın etkisinin artmasıyla iklim koşulları normalleşmeye başlamış buna bağlı olarak da çevre ortamları, bitki ve hayvan türleri değişmiştir.¹²⁴ Homo sapiensler bu değişime uyum sağlayarak kullandıkları aletleri geliştirmiş ve mikrolit (obsidyen, çakmak taşı vb. yapılan küçük taş alet) aletleri kullanmışlardır. Türkiye’de Baradız (Burdur), Dervişin Hanı (Konya), Tekeköy (Samsun), Macunçay (Ankara), Karain, Öküzini, Beldibi, Kumbucağı ve Belbaşı Kaya Sığınağı (Antalya), Şarklı Mağara (Gaziantep) önemli buluntu yerlerinden bazılarıdır.¹²⁵ Araştırmaların yetersizliğinden dolayı çalışma sahamızda Mezolitik Çağ’ın yerleşim izlerine rastlanmamıştır.

2.1.3. Neolitik Çağ

Epipaleolitik Çağ’dan sonra, Pleistosen’den Holosen Devri’ne geçişle beraber meydana çıkan yeni iklim şartlarına ve onun oluşturduğu çevreye uyum sağlayan insanoğlunun besin üretimine geçtiği ilk dönem Neolitik Çağ’dır.¹²⁶

Neos (yeni), lithos (taş) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan Yeni taş devrinde insanlar geçici yerleştikleri doğal barınaklardan kalıcı köy tipi yaşama, avcılık ve toplayıcıktan da tarım ve hayvancılığa geçmiş ve çevreye uyum sağlamışlardır. Bu devir ilk kez Yakın Doğu’da ortaya çıkmış, MÖ 10.500-7000 yılları arasında, her ne kadar G. Childe tarafından 20. yüzyılın ortaları “*Neolitik Devrim*” diye nitelendirilmişse de yapılan araştırmalarla anlaşıldığı üzere birdenbire değil, yavaş

¹²⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 14.

¹²⁵ Harmankaya, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 19; Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 24, S: 2 (319-343), Elazığ, 2014, s. 326.

¹²⁶ Savaş Harmankaya, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme, TAY, s. 13.

yavaş olgunlaşmıştır. Buna yol açan sebep ise Buzul çağı sonunda iklimin ılımanlaşmasının bitki, hayvan ve çevrede oluşturduğu değişimdir.¹²⁷

Neolitik dönem, Taş devri kültürleri içerisinde bir yenilik dönemi olarak kabul edilir. Nedeni bu devrin yeni icat ve keşifleridir. Bu devirde ateş insanoğlunun kontrolüne girmiş, seramikler pişirme tekniğiyle imal edilmiş, ziraat keşfedilince de yerleşik hayata geçilmiştir.¹²⁸ Yapılan araştırmalarda ele geçen aletlerden bu insanların buğday yetiştirmeyi, hasat etmeyi ve öğütmeyi bildiği anlaşılmıştır. Tarımın yanında hayvancılıktan da yararlanmış, sofralarında koyun ve keçi eti kullanmışlardır. Ayrıca yerleşik hayat, insana mal ve zahire biriktirme olanağı da sağlamıştır. Dünyada birçok noktada bu çağdan gelen küçük yerleşmeler tespit edilmiştir. Bunlardan en ileri düzeyi oluşturanların dördü, Anadolu'daki Çayönü, Hacılar, Çatalhöyük ve Köşk Höyük yerleşmeleridir.¹²⁹

İnsanoğlu Neolitik devirden önce kili pişirerek çanak çömlek yapmayı bilmediğinden, taşı ve ahşabı oyarak kap kacak yapmışlardır. Yerleşik hayata geçilen, Neolitik devrin 10500-7000 arası dönemine “*Aseramik Neolitik*” veya “*Seramiksiz Neolitik*” ya da “*Çanak Çömleksiz Neolitik*” denir. Dönemin sonunda insanoğlu kilin ve toprağın önemini anlayıp çömlekçilik kavramı ortaya çıkınca “*Çanak Çömlekli Neolitik Dönem*” belirmiştir. Bu çömleklerin içleri kırmızı, dışları ise siyahdır.¹³⁰

Neolitik Çağ seramikleri çoğunlukla tek renkli olup, bu dönemde yapılan araç gereçlerin bütünü, taştan ve kemikten yapılmıştır. Ancak bu devrin aletleri önceki taş çağlardaki gibi kaba ve iri modellenmiş değil, perdahlanmış ve pürüzsüz vaziyettedir. Bu sebeple Neolitik Çağ “*Cıvalı Taş Devri*” olarak da adlandırılmaktadır.¹³¹

¹²⁷ Mehmet Özdoğan, “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve ‘Braidwoodlar’”, *TÜBA-AR VII*, 2004, s. 45; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 18-19; Hasan Topdemir, “Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarında Travma ve Yaşam Biçimi Arasındaki İlişki”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2012, s. 11.

¹²⁸ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 105-106.

¹²⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 21; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3-5.

¹³⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 21-48.

¹³¹ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 108-109.

MÖ 7. binde Neolitik dönemin çekirdek bölgesi olarak belirtebileceğimiz Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Güney Levant bölgelerinden Anadolu'nun batısına göç ederek yeni yerleşim yerleri kurmuşlardır. Bu çiftçi topluluklar taban, dökme ve mozaik gibi gelişkin bir teknolojiyi zorunlu kılan, terrazzo (kırmızı boyalı) tabanları yapacak şartlara sahip değillerdir. Bu nedenle Neolitik yerleşimlerin genelinde, terrazzo taklidi kırmızı boyalı tabanlar bulunmuştur. Bu durumun en ilgi çeken örneği Edirne'de bulunan Hoca Çeşme yerleşmesidir.¹³²

Neolitik devir çeşitli bölgelerde farklı zamanlarda değişik şekillerde ortaya çıkmıştır. Fakat yeryüzünde ilk Neolitik kültür, Anadolu'da ortaya çıkmış, MÖ 11000 yıllarında başlamıştır. Kalkolitik Çağ'ın (MÖ 5500), kimi Prehistoryacılarının savunduğu gibi Neolitik döneme girdiği kabul edilirse, bu kültür MÖ 3000'e, Bronz Çağ'ın başlangıcına değin devam etmiştir.¹³³

Doğu Anadolu'daki yerleşik yaşamın Neolitik Çağ'ın ilerlemiş aşamalarında başladığı bilinmektedir. Tarım yapan ilk topluluklar yerleşim kurmak için Orta Aras, Kura ve Fırat havzaları gibi verimli vadileri ve bu vadilerin çevrelerini seçmişlerdir. Ancak yapılan araştırmalar ve ele geçen kayıtlar bu verimli vadilerdeki yerleşimlerin Neolitik devirde, Kalkolitik Çağ'daki kadar yoğun olmadığını göstermiştir.¹³⁴

Neolitik Çağ merkezleri, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da; Aşıklı Höyük (Aksaray)¹³⁵, Hacılar (Burdur), Nevali Çori, Göbeklitepe, Akarçaytepe, Teleilat (Şanlıurfa), Değirmenlik Mevkii (Çanakkale), Sokukayası (Kastamonu), Can Hasan III (Karaman), Pınarbaşı (Konya), Kayırlıköy, Nenezi, Kaletepe (Niğde-Nevşehir), Cafer Höyük (Malatya), Boytepe, Çınar III (Elazığ), Hallan Çemi, Demircitepe (Batman), Çayönü (Diyarbakır), Hayaz, Gritille (Adıyaman) buluntu yerleri sayılabilmektedir. Çanak Çömleklili Neolitik Çağ'da ise Çayönü, Gritille, Yayvantepe

¹³² Mehmet Özdoğan, "Arkeolojik Veriler Açısından Bir Değerlendirme", *Aktüel Arkeoloji* 54, indd 48, 2016, s. 51-54.

¹³³ Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 5.

¹³⁴ Kılıç Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *DTCFD* III / 5 (465-486), Ankara, 1944, s. 474-481

¹³⁵ Aksaray'ın 25 km. güneydoğusundaki höyük, İç Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik kültürün en iyi görüldüğü yerdir Ufuk Esin-Savaş Harmankaya, "Aşıklı Höyük", Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007 (255-272), s. 255.

(Diyarbakır), Tepecik (Elazığ), İkiz Höyük (Malatya), Çatalhöyük (Konya), Köşk Höyük (Niğde), Tell El Cüdeyde (Antalya), Yumuktepe (Mersin), Kuruçay, Hacılar, Fikirtepe (Pendik), Ilıpınar (Bursa), Kaynarca Mevkii (Çanakkale), Hocaçeşme Höyüğü (Edirne) bilinen Neolitik Çağ buluntu merkezleridir.¹³⁶ Ayrıca Çıldır Gölü'nde Akçakale adasında (Kars) bulunan kaya anıtları, Hafik'te Pıdır höyüğünün (Göl höyük) en alt tabakalarından çıkarılan ağaç, kazık ve döşeme kalıntıları, Campignien teknikle işlenmiş küçük çakmaktaşı kesicileri, yine Şarkışla'nın solutreen teknikle işlenen Neolitik sileks ok uçları, buralarda toplanan kaba çanak çömlek, mutfak, ev ve tarım aletleri de bu devri düşündürmektedir.¹³⁷ Çalışma sahamızı oluşturan Erzincan'da araştırmaların yetersizliğinden dolayı Neolitik Çağ'ın yerleşim izlerine rastlanmamıştır.

2.1.4. Kalkolitik Çağ

Khalkos (bakır) ve lithos (taş) sözcüklerinin birleşmesinden oluşan Bakırtaş Çağı'nda Anadolu'nun basit köy topluluklarınca bölüşüldüğü anlaşılmıştır. Bu sebeple “İleri Üretici Dönem” veya “Gelişkin Köy Dönemi” gibi isimlendirmeler yapılmıştır. Bu dönemde 6. binyılın ilk yarısı ile 4. binyılın sonları bakır aletler taşın yerini almış, boya bezemeli çanak çömlekler kullanılmıştır.¹³⁸ Kalkolitik Dönem (MÖ 5500-3000), bilim adamlarının birçoğu tarafından Neolitik devrin son evresi olarak da ele alınıp incelenmiştir. Bu dönemde Neolitik dönem yerleşmelerinin nüfusu artmış, köyden artık kent oluşumuna geçilmiştir.¹³⁹

Kalkolitik Çağ, Neolitik devrin devamı gibi görünse de bu dönemde tarım ilerlemiş ve araçlar oldukça gelişmiştir. Dokumacılığın bu dönemde başladığı kabul edilmiştir. Yine çömlekler, çömlekçi çarkı bilinmediğinden elde yapılmış ancak kimi bölgelerde bunların üzerine kalın astar boya sürüldükten sonra geometrik motiflerin çizildiği görülmüştür. Ayrıca ölümler bu devirde genellikle ağız açık küplerle

¹³⁶ Harmanakaya, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme, s. 15-20; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 27-75.

¹³⁷ Kökten, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, s. 225.

¹³⁸ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 78; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 109-111.

¹³⁹ Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 7.

gömülmüş ve küpün içerisine ölen kişinin kişisel eşyaları ve silahları konulmuştur.¹⁴⁰ Orta ve Doğu Anadolu halkı ölülerini içeri gömerken, Batı Anadolu halkı köyün dışına gömmüştür. Sandık ve toprak mezarlarda buralarda görülmüştür ve ölülerin başlarının belli bir yönde olmasına dikkat edilmiştir.¹⁴¹

Kalkolitik Çağ'ın bir diğer özelliği de, bu devirde büyümüş yerleşim yerlerinin etrafının surlarla çevrilmiş olmasıdır. Örneğin, Kalkolitik Çağ Hacılar yerleşmesinin etrafı da bu şekilde surla çevrilmiştir. Kalkolitik devir Anadolu insanının bu surları güvenlik amacıyla yaptığı düşünülmüştür. Çünkü şehir suru, Eskiçağ'da bağımsızlığın işareti olarak kabul edilmiş ve bir şehir başka bir şehri yenilgiye uğrattığında, bunu göstermek için etrafındaki surları yıktırılmıştır.¹⁴²

Kalkolitik Çağ'da Anadolu kültüründe mabet ve saray gibi toplum hayatına hizmet etmeye yönelik müşterek bir emekle yapılan resmi mimari yapı görülmemiştir. Çağın sonuna doğru çoğunlukla içlerinde ocakları ile tahıl depolama yerleri barındıran, bazılarında seki ya da platform yapılan dikdörtgen plânlı, bir odalı kerpiç evlerle buluntu merkezlerinde sıkça karşılaşılmıştır. Bu yapıların bazılarında binanın dar kenarında yer alan sundurmadan geçilerek girilmiştir. Bahsi geçen bu ev plânında, sonraki çağlarda Ege'de ve Batı Anadolu'da "megaron" şeklinde nitelendirilen, yapılarda kullanılmıştır.¹⁴³

Kalkolitik dönemde Anadolu topografik ve coğrafi konumu nedeni ile bazı dış faktörlerin etkisinde kalmıştır.¹⁴⁴ Bu etki çoğunlukla Mezopotamya ve İran Kalkolitik kültürüdür. Bu sebeple Halaf, Ubeyd ve Uruk gibi klasik dönem isimleri çokça kullanılmıştır. Bu açıdan Kalkolitik dönemde Neolitik dönemde başlayan maden kullanımı büyük gelişme göstermiş, yoğun olarak kullanılan bakırın yanında

¹⁴⁰ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 109; Serhat Uslu, "Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014, s. 35-36; Ayrıca Kalkolitik Çağ'da Ölü Gömme Adetleri için bkz. Kazım Serdar Girginer, "Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Çağ'da Ölü Gömme Adetleri", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Prehistoria ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Ankara, 1990, s. 1 vd.

¹⁴¹ Uslu, "Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası", s. 35-36.

¹⁴² Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 109-110.

¹⁴³ Uslu, "Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası", s. 35.

¹⁴⁴ Girginer, "Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Çağ'da Ölü Gömme Adetleri", s. 136.

tunç yapımına da başlanmıştır. Kalkolitik Çağ; İlk (Erken), Orta ve Son (Geç) Kalkolitik dönem olarak üçe ayrılmıştır.¹⁴⁵

İlk Kalkolitik Çağ'da nüfus ve yerleşim yerleri sayısında artış görülmüştür. Ancak bu yerleşim yerleri arasında özellikle de Anadolu'da homojen bir kültürden bahsedilmiş, birbirine yakın iki yerleşim yeri arasında bile önemli farklılıklar görülmüştür.¹⁴⁶ İlk Kalkolitik Çağ'ın başlarında Geç Neolitik Çağ gelenekleri bir taraftan sürerken (Elazığ-Malatya), bölgenin güney kesimlerinden Güneydoğu Anadolu ile birlikte Mezopotamya ve Kuzey Suriye etkileri kendini hissettirmeye başlamıştır. VI. bin yılın ortaları ile V. bin yılın başlarına kadar giden Halaf kültürü, Yakın Doğu'nun gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneği olan kültürlerinden biridir. İsmi Suriye-Türkiye sınırındaki Halaf Höyük (Tell Halaf)'den alan bu kültür¹⁴⁷ öğelerine Çukurova'dan Zagros Dağları'na, yoğun şekilde Fırat Nehrin'den Zap'a, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya değin uzanan alanda rastlanmıştır. İlk Kalkolitik Çağ bulgularına, Göller Yöresi'ndeki Kuruçay kazılana kadar, Hacılar yerleşimi önemli bilgiler sunmuştur. Krem astar üzerine kırmızı boyalı, ačkılı ve iyi pişirilmiş kaplar görülmüştür. Batı Anadolu kıyılarında ve Ege'de de bu kültürün izlerine rastlanır.¹⁴⁸ Ayrıca Burdur yakınlarındaki Hacılar'ın 5. kat buluntularından ötürü tarihçiler bu devre taş ve maden devri anlamına gelen Kalkolitik Çağ ismini vermişlerdir.¹⁴⁹

Orta Kalkolitik Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da nüfus artmış ve Halaf kültürünün yerini Ubeyd kültürü almıştır. Adını çıkarıldığı Ubeyd Höyük'ten (Tell el Ubeyd) alan bu kültür, V. binyılın ilk yarısına tarihlenir. Sümer medeniyetinin oluşmaya başladığı bu süreçte Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye arasında ticaret ilişkileri kurulmuş ve Doğu Anadolu'dan güneye taşınan malzemenin başında obsidyen yine ilk sırayı almıştır. Dönemin üç parçalı

¹⁴⁵ Savaş Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", TAY, s. 8.

¹⁴⁶ Hamza Ekmen, "Doğu Anadolu Bölgesi Geç Kalkolitik Çağ Seramiği", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 16.

¹⁴⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 90.

¹⁴⁸ Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 8-14.

¹⁴⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 24.

plânlı yapıları ile siyah, yeşil veya kahverengi çanak çömleklerine Doğu Anadolu'da rastlanmıştır. Bu dönemin önemli merkezleri; Değirmentepe, Kuluşağı-İkizhöyük (Malatya), Korucutepe, Tülintepe, Çayboyu (Keban yöresi), Hassekhöyük (Şanlıurfa), Turluhöyük (Nizip), Lidar, Samsat (Bozova), Tel Tabara El Akrad, Tel Kurdu (Amik Ovası), Sakçagözü, Gedikli, Tilmenhöyük (İslahiye), Gözlükule (Tarsus) ve Yumuktepe'dir.¹⁵⁰

Orta Kalkolitik Çağ'da madenin kullanımı insanlık için yeni imkânlar ve gelişmeler sağlamıştır. Bu devirde büyük ilgi gören bakırı elde edebilme, karşılığında başka değerli maddeleri, dokuma ve seramik gibi mamul eşyayı değiş-tokuş etme isteği, ticareti başlatmış ve insan toplulukları arasındaki bu alışveriş istek listelerinin, envanter eşyasının tespitini ve karşılıklı bir haberleşmeyi zorunlu kılmıştır. Yazının da bulunmasıyla bu günkü manada uygarlığın ilk büyük adımları atılmıştır.¹⁵¹

MÖ 4. bin yılın başlarında Mezopotamya kökenli yeni göçer halk, yeni kültür unsurlarını da birlikte getirerek Anadolu'ya girmiştir. Getirilen bu öğeler, yerel kültürlerle kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ kültürlerinin oluşmasını sağlamıştır. Elazığ'da Keban barajı yapımında kazılan birçok yerleşmeden biri olan Tepecik'te diğerlerinden farklı olarak Uruk mallarının yanında İç Anadolu ve Karaz türü çanakların aynı tabakadan çıkması kültürler arası ilişkiyi ortaya koymuştur. Yine bu bölgede Uruk kapı yapısı bulunan Hassek ve Hacinebi yerleşmeleri dönemin anıtsal yapılarını ortaya koymuştur. Buluntu yerlerinde saman yüzlü mallar ağırlıktadır. Özellikle Doğu Anadolu'daki buluntu yerlerinde bu mal türleri yaygın olarak görülmüştür. Dönemin önemli merkezlerinden Yüksek Kilise/Gelveri (Aksaray), Büyük Güllücek (Çorum), Kuruçay (Göller yöresi), Beycesultan (Denizli), İkiztepe (Samsun), Noşuntepe, Çayboyu (Elazığ), Arslantepe (Malatya), Kumtepe, Beşik-Sivritepe (Çanakkale Boğazı yöresi), Karaağaçtepe, Toptepe, Demircihöyük, Baklatepe, Limantepe ile Küllüoba (Eskişehir), Yazırhöyük (Ankara), Hashöyük (Kırşehir), Güvercinkaya (Aksaray), Kuşsaray, Alacahöyük (Çorum),

¹⁵⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 98; Yüksel Arslantaş, "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: 2 (87-110), Elazığ, 2014, s. 89-90.

¹⁵¹ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 8.

Kayapınar, Alişar bilinen yerlerdendir.¹⁵² Ayrıca yapılan yüzey araştırmalarından elde ettiğimiz veriler düşünüldüğünde (Başbudak Kalesi, Toprakkale vs.) Erzincan'da ilk yerleşik kültürün Geç Kalkolitik Çağ'da başladığı görülmüştür. Bu yerleşim kültürü İlk Tunç Çağı'ndan sonra da gelişerek devam etmiştir.¹⁵³

2.1.5. Tunç Çağı

İnsanların madeni işlemeyi öğrendikleri ancak yontma taş endüstrilerinin de yoğunluğunu sürdürdüğü dönem Kalkolitik Çağ, Bakır Çağı olarak adlandırılmıştır. Bakır Çağı ifadesi daha çok Avrupa arkeolojisinde kullanılan bir terimdir. Genellikle İlk Türk arkeologları da bu ifadeleri kabul etmiş ve Türkiye arkeoloji tarihinin başlangıcından itibaren bu evre adlarını kullanmışlardır. Çağa Adını veren tunç, bakıra arsen veya kalay eklenerek yapılan ve bakıra göre daha sert yapıda olan bir alaşımdır.¹⁵⁴

Mezopotamya ve Mısır'da tunçtan eserlerin imal edilmeye başladığı zamanlarda (MÖ 4. bin sonu) yazı kullanılmaya başlandığından bu ülkeler için Tunç Çağı terimi yerine yazılı belgelerden elde edilen kronoloji ve sınıflandırmalar belirleyici olur. Buna karşılık yazıyı henüz daha kullanmayan Anadolu, Hellas (Yunanistan), Balkanlar ve Avrupa gibi bölgeler için Tunç Çağı sözcüğü kullanılmıştır. Tunç Çağı Anadolu'da bölgeler arası farklılıklar olmakla birlikte genelde 3. bin yılda başlar. Bu tarihten itibaren tunç alaşımı alet, süs, silah ve kap yapımında kullanılmaya başlar.¹⁵⁵

Anadolu'da Tunç Çağı kabaca üç aşamada gerçekleşir: Erken (İlk) Tunç Çağı (MÖ 3000-2500) döneminde Anadolu daha ziyade Kalkolitik Çağ'ın yalnızca tarıma dayalı "*köy kültürünü*" sürdürür. Tunç eşyalar çok yaygın kullanılmamaktadır. Bu

¹⁵² Harmanakaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 8-14; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 102-115; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15.

¹⁵³ İbrahim Üngör-Yavuz Günaşdı, "Yüzey Araştırmaları Işığında Erzincan İli Höyükleri, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016, s. 424.

¹⁵⁴ Savaş Harmanakaya, "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY 4a/b*, İlk Tunç Çağı, 7-41, 2002, s. 8.

¹⁵⁵ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 11.

devrin en büyük teknolojik buluşu, bu güne kadar gelen dört tekerlekli araba olmuştur. Bu tekerlekler kağınlardakine benzer biçimli disk şeklindedir.¹⁵⁶

İlk Tunç Çağ'ında Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticari ilişkilerin devam ettiği, Şartamhari metinlerinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Yine taş yontuculuğu ve sur duvarlarının kullanımı da bu dönemde devam etmiştir. Yerleşim birimleri örgütlenmiş, kasabaları yönetecek idari sınıflar ortaya çıkmış, yönetici sınıf askeri ve dinsel sınıfı da temsil etmiştir. Kervan yolları üzerindeki yerleşmeler önem kazanmıştır. Tek odalı yapılar dağınık düzende yerleşirken, şato ve kale türü yerleşmeler çoğalmıştır. Yerleşmelerin hepsine tapınak benzeri yapılar inşa edilmiş, sosyal sınıflar belirgin şekilde oluşmuştur. Anadolu'da kerpiç malzeme ile yapılan evler egemenliğini sürdürürken megaron plânlı evlere de rastlanmıştır. Sosyal statülerin belirginleşmesiyle ölümlerle birlikte değerli eşyalarda gömülmüştür. Mezar tipleri Kalkolitik Çağ'daki (toprak, küp veya sandık mezar) gibiyken “*hoker*” adı verilen şekilde gömülmeleri dikkat çekicidir.¹⁵⁸

İlk Tunç Çağı yerleşim merkezleri; Limantepe (Urla), Baklatepe ve Bayraklı (İzmir), Beycesultan, Demircihöyük (Eskişehir), Büyük Güllücek, Alacahöyük, Alishar (Yozgat), Karahöyük (Konya), İkiztepe (Bafra), Dündartepe, Tekeköy, Kavak (Samsun), İkiztepe (Samsun), Kocagözhöyük (Sinop) ve Alanya, Karataş/Semayük, Bademağacı, Kuruçay (Akdeniz), Hisarlıktepe, Troya (Çanakkale), Yassitepe/Beşik (Marmara), Tell Tayınad, Tell Açana arasında sayılabilir.¹⁵⁹ Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde Karaz malı ile Gürcistan sioni benzeri mallar, Yukarı Fırat bölümünde yer alan Arslantepe (Malatya)'de ise MÖ 3000 yılına tarihlenen karaz malı ile Mezopotamya kökenli mallar bulunmuş, bu durum Mezopotamya Uruk Kültürünün etkisinin azaldığını ve yerine Erken Transkafkasya kültürünün etkisinin başladığını göstermiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 26.

¹⁵⁷ Uslu, “Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası”, s. 44.

¹⁵⁸ Harmankaya, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 13-14; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, s. 242.

¹⁵⁹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 118-151.

¹⁶⁰ Harmankaya, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 14; Bengi Başak Selvi, “Orta ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde İlk Tunç Çağı'nda Andironlar ve Közlükler”,

Karaz kültürü, doğuda Transkafkasya'dan İran'a, Azerbaycan'daki Urmiye Gölü'ne, Divriği-Kangal bölgelerinden Malatya-Elazığ yöresine, güneyden Kahramanmaraş ve Amik Ovası'ndan Filistin'e ve Karadeniz yaylalarına kadar yayılmıştır. Bu kültüre Kafkasya buluntularından dolayı “*Kura-Aras Kültürü*”, “*Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü*” gibi isimler verilmiştir. Yine kültürün keramiği için “*Trans-Kafkasya Bakır Çağı*” ya da “*Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı*” ifadeleri kullanılır. Ayrıca Urmiye Gölü'nün doğusunda bulunan Yanık Tepe'deki benzer mimari buluntulardan hareketle Dyson, “*Yanık Kültürü*” terimini ortaya attıysa da bilim adamları yaygın olarak “*Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı*” ve “*Eski Trans-Kafkasya Kültürü*” tanımlarını kullanmışlardır.¹⁶¹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz kültürünün izlerine Erzurum Ovası ve çevresinde rastlanılmıştır. Bölgedeki üç höyük (Tepecik, Sos, Karaz) arasından Karaz Höyük'te kazılar başlamıştır.¹⁶² Her ne kadar kültürün merkezi Erzurum'da bulunan Karaz Höyük kabul ediliyor olsa da Doğu Anadolu'nun her yerinde bu kültürün izlerine rastlanmış ve çağdaş olan yerleşim merkezlerindeki bulgular için “*Karaz Keramiği*” ile “*Karaz Kültürü*” adları kullanılmıştır.¹⁶³ Karaz Höyük, Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Aziziye merkezin 5 km. kuzeyinde bulunur. Höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 1783 m. iken genişliği 200 m. yüksekliği ise 16 m.'dir.¹⁶⁴

1942'de başlayan araştırmalar, 1944 yılında genişletilmiş, iki tepe halindeki höyükte Kalkolitik Çağ'dan Bizans dönemine değin uzanan 15 yapı katı (B yarması) tespit edilmiştir. A, B, C yarması şeklinde yapılan kazılarda höyüğün batısında bulunan tepeden başlayarak kuzeye doğru uzanan sırt üzerindeki B yarmasında

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Tarihöncesi Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis, 2015, s. 5.

¹⁶¹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 143-144; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15; Veli Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*/XVI, Erzurum, 2006, s. 128; Yardımcıel, “Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası”, s. 54.

¹⁶² H. Zübeyir Koşay-Kemal Turfan, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten*, C: XXIII, S: 91(349-413), TTK, Temmuz 1959, s. 349-350; Antonio Sagona-Claudia Sagona, “Excavations at Sos Höyük: 1998 to 2000 Fifth Preliminary Report”, *ANES* 37 (56-127), 2000, s. 56 vd.

¹⁶³ Pehlivan, “Karaz ve Hurriler”, s. 168-176; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 145-150.

¹⁶⁴ Selma Pehlivan, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (241-265), 2016, s. 242.

Bizans ve bunun altında bakır çağı görülmüştür. Temelleri tek sıra taş halindeyken kerpiçler kaybolmuştur. 7. ve 8. tabakalarda 30x35x12 cm. ebatlarında yassı kerpiçler oldukları ve yangın sonucunda tuğlalaştıkları görülmüştür. Üstten itibaren XI. tabakada kalınlığı 2,5 m.'lik sarı dolma toprakla karşılaşılmıştır. Sarı toprak kademesinin 1,5 m. üzerinde 50-60 cm. kalınlığında tuğlalaşan kerpiçler ve geniş yangın izine rastlanmıştır. Tüm kazı sahasının I. kademesinde iki çocukla bir yetişkin iskeletine rastlanmış ancak kronolojisi tam olarak anlaşılamamıştır. Höyüğün güneyindeki sırt üzerinde yapılan kazıda ise A ve C işaretli yarmaların kalınlığı 5 m.'yi bulan, birbiriyle karışık halde Osmanlı-Selçuklu-Bizans katmanının altında Karaz bakır çağı başlamıştır.¹⁶⁵

Karaz Höyük'te yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular bölgenin yaşayışı hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Çalışmalardan elde edilen obsidyen, çakmaktaşı, bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması tarımın; hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler ise madenciliğin yapıldığını göstermiştir.¹⁶⁶

Karaz keramiğinin genel özellikleri incelendiğinde keramiklerde kullanılan katkı maddesi olarak taşçık, kum, bitki ve dövülmüş midye kabuklarının kullanıldığı ancak kullanılan malzemenin yapımının, yapıldığı merkeze göre farklılıklar gösterdiği anlaşılmıştır. Karaz kültürünü diğer tüm kültürlerden ayıran en temel özelliği keramiğidir.¹⁶⁷ Çünkü Karaz keramiği el yapımıyla üretilir. Çağdaşı yerleşmeler çömlek çarkı kullanarak seri üretim yaparken, bu kültür keramiği el yapımı özelliğini muhafaza etmiştir.¹⁶⁸ Keramiklerde süsleme ekseriyetle paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgiler ile bu çizgilerin keramiğin üzerine kabartma ve yiv tekniğiyle yapılmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 358; Pehlivan, "Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme", s. 242-243.

¹⁶⁶ Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", s. 130-131.

¹⁶⁷ Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi. Bildirileri*, (81-92), 1979, s. 81-82.

¹⁶⁸ Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", s. 131.

¹⁶⁹ Mahmut Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I* (168-176), Van, 1990, s. 168-176; Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", s. 131.

Karaz bakır çağı keramiklerini iki gruba ayırarak incelemek mümkün olduğu halde değişmeyen bir özellikleri mevcuttur ki, bu renklerinin monochrom ve cilalı olmalarıdır. Diğerine göre yeni olan birinci türde ince çizgiler, kabartmalar ve noktalarla süslenmiş siyah ve cilalı tipik örneklerdir. Bu keramiğe göre daha eski olan ikinci tür ise Kalkolitik Çağ'a özgü geniş şerit kabartmalı ya da oluklu düz kırmızı, düz siyah renkli çanak çömleklerdir ki, bunlar Karaz Höyüğü'nün 12. ve 15. tabakaları arasında görülmüştür.¹⁷⁰

Erzurum'un doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan yolların üzerinde bulunması kültürler arası alışverişin olduğunu, bölgenin çeşitli merkezlerinde yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulguların Karaz kültür özelliklerini taşıması da bu kültürün Anadolu'nun yerli kültürü olduğunu kanıtlar niteliktedir.¹⁷¹ Karaz kültürünün merkezi olan Karaz Höyüğü'nün Erzincan ile arasındaki mesafe oldukça yakındır.¹⁷²

Orta Tunç Çağı (2500-2000) döneminde Anadolu'da şehircilik, mimari, çömlekçilik ve heykeltıraş sanatı gelişim gösterir. Heykel yapımında bronz ve elektron birlikte kullanılmış, bronzdan güneş kursları, üzerleri gümüş kakmalı geyik heykelleri oluşturulmuştur. Çömlekçilik sanayi kolu görünümündedir. Kırmızı renkli seramikler, koyu renkli bezemelerle süslenmiştir. İlk olarak bu dönemde gaga ağızlı, tek kulplu seramikler meydana gelmiş, yine insan yüzü formlu kaplar ve bronz vazolar üretilmeye başlanmıştır.¹⁷³ Eski Tunç Çağı'nda bakırın yanında kullanılan tunç, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi çeşitli maden türleri de bu dönemde bolca kullanılmıştır.¹⁷⁴

II. binin başlarında Anadolu, beylikler arasında paylaşılmış ancak güçlü bir merkezi otorite kurulamamıştır. Bu beyliklerden bazıları; Neşa (Kaniş), Kuşşara,

¹⁷⁰ Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 359.

¹⁷¹ Arsebük, "Altnova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", s. 81-82; Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 352-353; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 16.

¹⁷² Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 349-350

¹⁷³ Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 10; Uslu, "Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası", s. 45.

¹⁷⁴ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 111.

Puruşhanda, Urşu, Zalpa ve Hattuş'tur. Bu dönemde Mezopotamya ile kurulan XX. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyıla kadar süren örgütlü ticaret dönemi “*Koloni Çağı*” ismini almıştır. Ayrıca Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya arasındaki obsidyen ve maden ticaretinin yerini kalay almıştır. Tunç yapımı için gerekli olan bu maden Anadolu'da bulunmazken, arsenik ise insan sağlığı için tehlike oluşturmuştur. Orta Tunç Çağ'ı merkezlerinden bazıları; Acemhöyük (Aksaray), Alacahöyük, Beycesultan, Panaztepe (İzmir), Tilmenhöyük (İslahiye), Alalah (Antakya), İnadiktepe (Ankara-Çankırı yolu üzerinde), İmikuşağı (Malatya), Arslantepe, Tepecik, Korucutepe ve Norşuntepe'dir.¹⁷⁵

Geç (Son) Tunç Çağı (MÖ 2000-1200)'nda ise Orta Asya steplerinden çıkan ve “*Atlı Kavimler Göçü*” şeklinde adlandırılan göç dalgasıyla günümüzdeki Avrupa toplulukları yerleşik halini almışlardır.¹⁷⁶

Hitit Devleti'nin İmparatorluk Çağı'nı yansıtan bu süreçteki en önemli buluntu merkezlerinden bazıları; Hattuşa (Çorum), Yazılıkaya (Tanrıları ile), Alacahöyük, Eflatunpınar, Fasıllar (Beyşehir), Sirkeli (Adana), Taşçı, Hemite, Gezbel, Fıraktin, İmamkulu (Kayseri), Hatip (Konya), Gavurkale (Ankara), Karabel (İzmir) kaya kabartmalarıdır.¹⁷⁷

2.2. Tarihi Çağlar

MÖ II. binde Orta Anadolu'da Hitit İmparatorluğu, Kuzey Suriye'de ise Mitanni Devleti ortaya çıkmış ve etkili olmuşlardır. Bu iki devletin yazılı vesikaları mevcutken, Doğu Anadolu'da bu devre ait yazılı vesika bulunamamıştır. Bunun nedeni, Doğu Anadolu bölgesindeki höyüklerin incelemesinin tamamlanmamış olmasıdır. İran, Mezopotamya ve Anadolu gibi çivi yazısı kullanan memleketlerin ortasında yer alan bölgenin yazıyı II. binde kullanıyor olması pek tabii bir durumdur.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 151-170.

¹⁷⁶ Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 10.

¹⁷⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 177-187.

¹⁷⁸ Füzüzan Kınal, “Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:12, S:1-2, 1954, s. 78.

2.2.1. MÖ II. Binyılda Erzincan

MÖ II. bin yılda Anadolu coğrafyasının en önemli devletlerini Hitit İmparatorluğu ve Hurri-Mitanni Devleti oluşturmuştur. Bu devletler Anadolu'nun siyasi yapısını belirlemiştir. Özellikle Hitit Devleti, Kuzey Anadolu ve Batı Anadolu'daki düşmanları Kaşka, Ahhiyava ve Mezopotamya'daki Asur Krallığı'nı tümüyle etkisiz duruma getirememiştir. Tüm yaşanan sorunları yok edemeyen Hitit ve Hurri-Mitanni Devletleri MÖ 1200'lü yıllarda büyük bozgunlarla yıkılmışlardır.¹⁷⁹ Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen bir kaç yıllık süreç, yazılı ve arkeolojik verilerin eksikliği nedeniyle “Karanlık Çağ” olarak isimlendirilmiştir.¹⁸⁰

MÖ II. bin yılda Erzincan tarihiyle ilgili ilk bilgiler, Hititler'in başkenti Hattuşa'da ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerde görülmüştür. Bu tabletlerde Hititler'in çekirdek ülkeleri Kızılırmak yayı (Maraşsanta/Maraşsantiya) içinde yer alır. Hititler Anadolu'da bu yayın kuzeyindeki toprakları “Yukarı Ülke”, güneyindeki toprakları ise “Aşağı Ülke” olarak kabul etmişlerdir.¹⁸¹

Hitit Devleti'nin otoritelerini sağladıkları bölgenin genişliği savunma sorunlarına bağlı olarak farklılık göstermekteydi. Hatti ülkesinin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda Kaşka ve Azzi-Hayaşa, güneybatısında Arzawa ve güneydoğusunda Hurri-Mitanni gibi siyasi ve politik devletler yer almıştır. Bu sebeple anavatanın güvenliğini sağlamak için doğu ve güneydoğuda Hurrili düşmana karşı Işuva ve Kizzuwatna, güneybatıda Arzawalı düşmana karşı Aşağı Ülke, kuzey ve kuzeydoğudaki Kaşka ve Azzi Haiasa'lı düşmana karşı ise Yukarı Ülke bir tampon bölge görevi görmüştür.¹⁸²

¹⁷⁹ İbrahim Üngör, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 8 (137-163), 2011, s. 139.

¹⁸⁰ Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, “Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi”, *Arkeoloji ve Sanat* 119 (25-38), İstanbul, 2005, s. 36.

¹⁸¹ Mahmut Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984, s. 53

¹⁸² N. Çolpan, “Hititlerin Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 11.

Hitit Devleti'nin kuzeydoğu komşusu Hayaşa ülkesi, Doğu Anadolu tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Bunun başlıca sebebi, Doğu Anadolu ile ilgili en eski yazılı belgelerin, Hitit kayıtlarında yer alan ve Hayaşa'dan bahseden belgeler ile bölgenin yazılı tarihinin başlamasıdır.¹⁸³

Azzi-Hayaşa Ülkesi'nin topraklarını Çoruh, Kelkit vadisi, Giresun-Rize ve Erzurum-Erzincan hattı arasında kalan Karadeniz'e paralel konumda bulunan bölge oluşturur. Azzi Hayaşa hakkında bilgilerin bulunduğu Boğazköy arşivindeki tabletlerin içerdiği metinlere göre; Erzincan'ı da içine alan Doğu Anadolu'nun kuzeyini kapsayan bölgede Azzi-Hayaşa isimli bir devletin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu tabletler B. Hrozný, A. Goetze, E. Forrer, E. Cavaignac ve J. Friedrich gibi bilim adamları tarafından çevirileri yapılarak araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.¹⁸⁴

MÖ XIV. yüzyılda askeri ve siyasi olarak teşkilatlanan Hayaşalılar, Orta Karadeniz sahilinde yaşayan Kaşkalar ile anlaşarak Hititlere saldırmışlardır. Özellikle III. Tuthalya'nın son zamanlarında Hititler için tehlike oluşturan bu saldırılar karşısında Şuppiluliuma komutasındaki ordu, Hayaşalılara karşı sefere çıkmak için hazırlıklara başlamıştır. Bölgeyi emniyet altına almak amacıyla Hattuşa'dan ilerleyen Şuppiluliuma, önce Kaşkaları bertaraf etmiş, esirleri ve ganimetleri Şamuha'ya göndermiştir. Ülkenin güvenliğini sağladığını düşünen Şuppiluliuma Hayaşalılar üzerine yürümeye devam etmiş ancak Kaşkalarla anlaşan Hayaşalılar, Hititlerin Yukarı Ülkesi'ne saldırmışlardır. Durumu anlayan Şuppiluliuma saldırıyı önlemiştir. Hastalığı düzelen III. Tuthalya, Aşağı Memleket'te Hititler için sorun yaratan Maşa ve Kummaha'ya karşı sefere çıkmış ve başarıyla dönmüştür. Kaşka ve Hayaşalılar ülkesine yeniden saldırıya geçmiş ancak hastalığı yeniden nüksedince başa Şuppiluliuma geçmiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ Mahmut Pehlivan, Hayaşa, Erzurum, 1991, s. 15-17

¹⁸⁴ Ceylan-Üngör, Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri, s. 51-53.

¹⁸⁵ Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", s. 54-55; Ceylan-Üngör, Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri, s. 53; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 72.

Goetze ve J. Friedrich, Azzi-Hayaša özdeşliğinden bahseder; Azzi'nin, Hayaša'nın Hititlere yakın bir parçası olduğunu savunurlar.¹⁸⁶ Azzi Memleketi, Kuzeydoğu Anadolu'ya konumlandırılmıştır. III. Hattuşili dönemine ait bir metinde Azzi'den İşşuva ile aynı paragraf içinde söz edilmiştir. Paragrafin ardından, “*Azzili düşman Yukarı memleketteki yerleri imha etti*” denilmiştir.¹⁸⁷ Muşşili bu dönemde yaptığı bütün Batı Anadolu seferlerini başarıyla neticelendirmiş, sonrasında kuzeye ve doğuya yönelerek Gaşkalar'a ve Hayaşalılar'a karşı savaşmıştır.¹⁸⁸

Doğu Anadolu'ya lokalize edilen ve tanrı Nergal, Huvası Taşı, Hayaša şehri harabesi, Laha Dağı ile beraber anılan Azzi-Hayaša toprakları, çivi yazılı metinlerde hem şehir (URU Hayaša) ve hem de ülke (KUR URU Hayaša) şeklinde geçmektedir.¹⁸⁹

Hitit, Hayaša ilişkilerine çoğu zaman savaşlar damga vurmuştur. Bu süreç anlaşmalarla zaman zaman barış ve dayanışmaya dönüşmüştür.¹⁹⁰ Bu ilişkiler, Hitit tahtına oturan III. Tuthalya, I. Şuppiluliuma ve II. Muşşili devirlerinde çoğu kez savaş durumuna gelinmesiyle başlamıştır. Yapılan savaşlarda Hayaša halkı, Hitit askerlerine karşı varlıklarını sürdürmek ve özgürlüklerini korumak için çabalamıştır. İki devlet arasında yapılan Hukkana Anlaşması adıyla bilinen dostluk anlaşması bu açıdan önemli olmakla beraber bu devletler genellikle iklimin uygun olduğu sefer mevsimlerinde saldırıya geçmiştir.¹⁹¹

2.2.1.1. Karanni/ş Dönemi

Hayaša-Hitit ilişkileri konusunda en eski kayıtlar, II. Muşşili'ye aittir. Bu metinlerde çoğunlukla büyük babası III. Tuthalya, babası I. Şuppiluliuma'nın

¹⁸⁶ İ. S. Balkaya, “En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995, s. 22.

¹⁸⁷ Pınar Bülbül (Yaman), “Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006, s. 52.

¹⁸⁸ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 118.

¹⁸⁹ Bülbül, “Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası”, s. 52.

¹⁹⁰ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 118.

¹⁹¹ Mahmut Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau (E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 124, Erzurum, 1991, s.40-42; Alpaslan Ceylan, *MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 60 – 83.

komşularına karşı elde ettikleri başarılarından bahsedilmiştir.¹⁹² Kopyası çıkarılan bu çivi yazılı tabletlerden biri Hititler'in Hayaşa'ya karşı düzenlediği ilk seferden bahsetmektedir.¹⁹³

II. Murşili kayıtlarına göre, Büyük Hitit Kralı aldığı haber üzerine oğlu Şuppiluliuma'yı da alarak Hulana Nehri toprakları ile Kaşşiya'nın batı eyaletlerini tehdit eden Maşa ve Kammala halkına karşı sefere çıkmıştır. Sefer sonucunda tehlike giderilmiş, saldırganlar cezalandırılmıştır. Ancak güvenliğin devamlılığını sağlamak amacıyla bölgede bir süre kalınması gerekirken Hayaşa, Kaşka sınırında yaşanan olaylar III. Tuthalya'yı kuzeye doğru itmiştir. Hayaşa ve Kaşka halkları, III. Tuthalya'nın Hattuşaş'tan ayrılıp Hulana Nehri yakınlarında olmasını fırsat bilerek ve kısa süre önce Şuppiluliuma komutasındaki Hitit ordusuna karşı yaşadıkları bozguna karşılık vermek adına Yukarı Ülke'yi yağmaya başlamıştır.¹⁹⁴

Karanni/ş etrafında bir araya gelen Hayaşalılar, Fırat'ı izleyerek Hitit sınırlarına girmiş, Kummaha (Kemah) şehrini yağmalamış ve Hititler'in önemli kült merkezlerinden Şamuha'nın kapısını çalmışlardır. Durumdan haberdar olan III. Tuthalya ordusuyla beraber Yukarı Memleket'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Önce Kathariya ve Kazzapa şehirlerini yağmalayan Kaşkalar'dan hesap sorup, esir ve ganimetleri geri almayı başarmıştır. Kaşkalar'ı bertaraf eden Tuthalya, Şamuha¹⁹⁵ şehrini kuşatan Hayaşalılar'ı uzaklaştırmanın yolunu aramış ancak hastalığı tekrardan başlayınca komutayı Şuppiluliuma'ya vermek zorunda kalmıştır. Şuppiluliuma ise savaştan yorulan orduyu dinlendirmeden ikinci kez hücum etmiş ve Karanni/ş ordusu Şamuha'dan geri çekilmeye başlamıştır. Hitit ordusu Hayaşalılar'ı Kummaha önlerine kadar izlemiş, Kummaha yakınlarında savaş yaşanmıştır. Bundan sonraki dönemde yaklaşık yüz elli yıl boyunca savaş arabaları ve piyade birliklerinden oluşan Hayaşa ordusu, Hitit krallarından çekinmiş ve çeşitli önlemler

¹⁹² Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 54.

¹⁹³ Balkaya, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi", s. 21-25.

¹⁹⁴ Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum, 1991, s. 43-44; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 53 vd; Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", s. 75

¹⁹⁵ Şamuha hakkındaki bilgiler için bkz. Turgut Yiğit, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu Ketlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 30 (273-287), 1997, s. 275 vd.

almak zorunda kalmıştır.¹⁹⁶ Ancak Karanni/ş ile alakalı tabletin tahribata uğramış olması, bu dönemde yaşanan olayların tam manasıyla anlaşılmasına yol açmıştır. Kaşka ve Hayaşa'ya karşı yapılan sefer kayıtlarında Tuthalya III'ün yanı sıra bu kralın ismidde geçmektedir. Karanni/ş Hayaşa tahtında bilinen ilk kraldır.¹⁹⁷

Hayaşa topraklarının konumlandığı Çoruh, Kelkit Vadisi'ne kadar yorgun Hitit ordusu ilerlemiştir. Aynı dönemde Hayaşa ve Karanniş ordusunun Hititler karşısında uğradığı başarısızlığa karşın, Karanniş'in çarpışmalar esnasında öldürülmesi sonucu Hayaşa'da bir lider veya kral değişikliği olmuştur. Hukkana Anlaşması'nda adı geçen Mariya/ş'ın kısa bir süre için yönetimi elinde bulundurduğu bilinmektedir.¹⁹⁸

2.2.1.2. Mariya/ş Dönemi

Hukkana/ş Anlaşması'na göre iki Mariya/ş bulunmaktadır. Bunlardan biri III. Tuthalya'nın sarayında bulunan, yanlış davranışları!¹⁹⁹ neticesinde öldürülen, diğeri ise Şuppiluliuma'nın emredici üslupla söylediği sözlerle, Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorladığı kişidir.²⁰⁰

Sonuçta Kummaha Savaşı'ndan sonra Hititler'in, Hayaşa tahtına kendi istediklerini yapan Mariya/ş adında bir lideri oturttukları söylenebilir. Hukkanaş Anlaşması'nda adı geçen bu kral tahtta kısa süre kalabilmiştir. Yıllarca Hitit-Hayaşa ilişkilerini düzeltmek için Hattuşaş'ta bulunan Mariya/ş, Hitit Devleti'ne bağlılığını arttırmak amacıyla Hititli bir prensesle evlendirilmiştir. Hitit sarayında otururken Hitit geleneklerini, medeni ve ceza hukukunu bilmediği için kendi ölümünü kendisi hazırlamıştır.

¹⁹⁶ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 118; Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu", s. 22-25; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 73.

¹⁹⁷ Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", s. 65-68.

¹⁹⁸ Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", s. 74; Tuğrul Batmaz, "Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2015, s. 29.

¹⁹⁹ Hitit metinlerinde bahsi geçen yanlış davranışın bir Hitit karalaması olma ihtimali yüksektir bak. Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, İstanbul, 2002, s. 158-159.

²⁰⁰ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2001, s. 99-100; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 74.

III. Tuthalya'nın ölümü üzerine, Tahkanti Tuthalya isimli bir kral tahta çıkmıştır. Šuppiluliuma, babasının sağlığında ülkenin önde gelenlerinin huzurunda bağlılık yemini etmiş olmasına rağmen Tahkanti Tuthalya'yı tahttan indirerek kral olmuştur.²⁰¹

2.2.1.3. Hukanna/ş Dönemi

Hitit tahtında bulunan III. Tuthalya'nın ölümüyle birlikte Hattuşaş'daki taht kavgalarını izleyen I. Šuppiluliuma (MÖ 1380-1345), krallığı gayrı meşru bir biçimde ele geçirmiştir. Devrin ilk yıllarında Hitit ülkesinin çevresinde beliren Hayaşalılar'ın da dâhil olduğu ayaklanmalar geniş bir sahaya yayılmakla kalmamış, Hitit Devleti'nin birçok komşu devlet tarafından saldırıya uğramasına neden olmuştur. Mariya/ş'ın Hitit ülkesinde öldürülmesini unutamayan Hayaşalılar Yukarı memleketi yağmalamış, Şamuha şehrini kısa zamanda muhafaza etmişlerdir.²⁰²

Hayaşalılar'ın bulunduğu durumdan yararlanarak, Yukarı Ülke'ye girdikleri ve Şamuha'yı kuşatıp, buraya kadar olan toprakları ele geçirdikleri III. Hattuşili'ye ait olan metinde anlatılmıştır.²⁰³

III. Tuthalya'nın (MÖ 1385-1345) ölümünden sonra Anadolu'da meydana gelen ayaklanma ve Hitit topraklarının işgalinden bahseden, III. Hattuşili'ye ait bir tablette şunlar geçmektedir:

“Hatti ülkeleri düşmanları tarafından tüm yıkıldı; bir yandan Kaşgali düşman, öbür yandan aşığı ülkeden düşman Arzava geldi ve bu da Hatti ülkelerini tahrib ederek Tuwanuva'yı (Tyana =Bor) ve Uda'yı sınır yaptı. Işuva'dan (Doğu Anadolu) düşman geldi ve Tegarama'yı yıktı ve Kizzuvatna'yı sınır yaptı... Ve Hattuşa kenti de tahrip edildi.”²⁰⁴

²⁰¹ Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum, 1991, s. 50; Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, s. 47-64; Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 76.

²⁰² Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s.54; Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 78.

²⁰³ Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum, 1991, s. 50; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 54.

²⁰⁴ Özlem Sir Gavaz, “Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 1, S: 1 (21-39), Aralık 2008, s. 22-23

I. Šuppiluliuma, Hurri-Mitanni ve Kizzuwatna krallıklarına yönelerek Kuzey Suriye'deki menfaatlerini de korumaya almıştır. Hukkana/ş izlediği siyaset sayesinde Hayaša ile evlilik anlaşmaları yaparak dostluk ilişkileri kurmuştur. Šuppiluliuma, kızını Hurri-Mitannili Mattivaza ile kardeşini de Hukkana ile evlendirerek Hitit topraklarına gelebilecek herhangi bir saldırıyı da önlemiş oluyordu.²⁰⁵

Anadolu'dan başlayarak, Hitit Devleti'ni yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan oldukça tehlikeli bir durumla mücadele eden I. Šuppiluliuma, politik düşüncesi sayesinde devletin güvenliğini sağlamıştır. Kuzeydoğu'da gerçekleşmesi düşünülen Hayaša akınları, I. Šuppiluliuma'nın kız kardeşinin Hayaşalı Hukkanaş ile evlendirmesiyle engellenmiştir. Hayaşalılar ile kurulan bu bağlantılar neticesinde Hukkana Antlaşması imzalanmış ve karşılıklı güven garantisi verilmiştir. Bu anlaşma gereğince Hayaša ülkesi ve Hukkana, Hitit Devleti'ne sadık kalmayı, vergi vermeyi ve askeri yardım sağlamayı taahhüt etmiş, bunun karşılığında Hitit Kralı da onları ve ailelerini korumayı, idarelerinin devamını sağlamayı onaylamıştır.²⁰⁶

2.2.1.4. Anniya/ş Dönemi

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Hayaša arasında imzalanan bir dostluk anlaşmasıdır.²⁰⁷ Ayrıca Hayaša-Hitit ilişkilerinde elli yıllık bir saldırmazlık ve güven garantisi sağlamıştır. Fakat bu barış sürecinde Hitit kayıtlarında Hayaša'dan söz edilmemiştir. Hitit prensesi ile evlenip tahta çıkmayı garanti altına alan Hukkana/ş'ın ne kadar süre tahtta kaldığı bilinmemektedir.²⁰⁸

Hitit Devleti ile Hayaşalılar arasında yaşanan barış süreci, II. Murşili (MÖ 1345-1315) saltanatının ilk dönemlerinde çıkan isyanlar nedeniyle bozulmuş, Hukkanaş'ın neslinden gelmediği halde Hayaša yönetimini Anniya/ş devralmıştır.²⁰⁹

II. Murşili, Kuzey Suriye'deki Hitit çıkarlarını korumak ve Hurri-Mitanni Devleti'ni düzenlemek için bu bölgede bulunmaktaydı. II. Murşili'nin, kendisine

²⁰⁵ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 77.

²⁰⁶ Pehlivan, *Hayaša*, Erzurum, 1991, s. 51-53; Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu", s. 26-27; Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", s. 79-80.

²⁰⁷ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 77.

²⁰⁸ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 53-55

²⁰⁹ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 78.

müdahale tehlikesi bulunmadığı için Anniya/ş, tahta geçtiğinde hiç vakit kaybetmeden Suriye'nin kuzey kesimindeki Mitanni etkisini kırmak için harekete geçmiş ve İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırmıştır. Kral, Hayaşa'ya geri dönerken bol miktarda esir ve ganimet götürmüştür.²¹⁰

Kuzey Suriye'deki sorunları halleden II. Murşili, Kargamış üzerinden Yukarı Ülke'ye ilerlemiştir. Hayaşa-Kaşka sınırında bulunan Tibya (Ordu) bölgesinde küçük devlet kuran Kaşkalar'ın ilk Kralı diye bilinen Pihhuniya/ş'ı cezalandırmış ve saltanatının 7. yılındaki (MÖ 1337 civarı) bu başarısını sürdürmek için Hayaşa üzerine ilerlemiştir.²¹¹

II. Murşili'nin anallarından anlaşıldığına göre, Hayaşalıların Dankuva bölgesinden aldığı esir ve ganimetleri geri almak için sefer yaptığıdır. Hayaşa kralına yazılan iki mektuba da olumsuz cevap alınca Murşili Ura'ya kadar ilerlemiştir. İklimin uygun olmaması seferi engellemiş, Hititler'in güneyi Mısır tehdidi etkisinde kalmıştır. Hayaşalıları, Hitit kralının saldırısını önlemek için ellerindeki esir ve ganimetleri bırakacaklarını elçiler aracılığıyla II. Murşili'ye bildirmiştir. II. Murşili bununla uğraşırken Asur Kralı, Kargamış üzerine yürümüştür. Açtırdığı bir fal sonucuna göre Generali Nuvanzaş'ı Hayaşa'ya, kendisi ise Kargamış'a gitmiştir. Güçlü ordusuyla (700 savaş arabası ve 10 000 piyade) Hayaşa'yı yenen General, Kargamış dönüşü Tegarama (Gürün)'da Nuvanzaş ile görüşüp savaşmamaları konusunda fikir birliğine varılmıştır. Kışın Ankuva'da geçiren kral, saltanatının 10. yılı (MÖ 1334) ilkbahar ayında Ingalava şehrinden başlayarak Dukkama (Şebinkarahisar) ve Aripşa (Giresun) da dâhil olmak üzere Hayaşa şehirlerini tek tek ele geçirmiş, savaş ve esirleri geri alarak Hayaşa'yı kendine bağlamıştır. Artık Hayaşalıları tamamen sorun olmaktan çıkarmak ve kendilerine bağlılığını kesinleştirmek amacıyla II. Murşili, saltanatının 11. yılında (MÖ 1333) Hayaşalıları son seferini gerçekleştirmiş, kazandığı anallarından övgüyle bahsetmesinden anlaşılmıştır. Ancak tüm bu başarılı seferlere karşın Hayaşalıların tümüyle ortadan

²¹⁰ Ceylan, "MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler", s. 57-80; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 78.

²¹¹ Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum, 1991, s. 60; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 55.

kaldırılmadığı IV. Tuthalya (MÖ 1250-1220) devrine ait kayıtlardan anlaşılmıştır.²¹²

Hitit kaynaklarına göre Hurri kültürünü kendilerine yansıtan Hayaşa'nın yönetim şekli “*Yarı Cumhuriyet*”tir. Hititlerden öğrendikleri savaş taktiklerini yine onlara karşı kullanmışlardır. Savaşçı bir toplum olan Hayaşalılar, Anadolu’da yaşayan güçlü devletleri zorlamıştır. Özellikle askeri alanda çağdaş gelişmeleri takip edip, uygulamışlardır.²¹³

Devrin ilerleyen döneminde MÖ XIII. yüzyılın başları ile MÖ IX. yüzyılın ilk yarısı arasında Doğu Anadolu’da yer alan feodal beylikler, Asur tehlikesi karşısında merkezi birlikler oluşturmuş ve varlıklarını bu şekilde sürdürmüşlerdir.

2.2.2. MÖ XIII ve XIV. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

Bölgenin etkin devletlerinden olan Asurlular I. Asur-Uballit (MÖ 1365-1330) dönemi ile Ön Asya’da eski gücünü tekrardan kazanmaya başlamış ve Anadolu üzerine baskılarını iyice artırmıştır. Dış tehditlere karşı daha güçlü hale gelmek için Doğu Anadolu’da dağınık halde yaşayan beylikler güçlerini birleştirmişlerdir. Bu beraberlik “*Urartu’nun Proto Tarihi*”, “*Feodal Beylikler Dönemi*” ve “*Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*” gibi adlarla anılmıştır. Ayrıca bu beyliklerden biri Asur kaynaklarında *Daia(e)ni* ya da *Dayaeni* şeklinde tanımlanmıştır.²¹⁴

Asur yazıtlarında I. Tiglath-Pleser (MÖ 1115-1077)’den sonra ismi geçen Daye(e)ni/Diauehi, MÖ XII. Yüzyıl sonrası, Uruatri-Nairi Konfederasyonlarına dâhil olan krallıklardan biridir. Hem Asur hem de Urartu kaynaklarının aynı döneme tarihlendirdiği krallığın lokalizasyonu hakkında birçok görüş mevcuttur.²¹⁵ Salvini, Daye(e)ni/Diauehi’nin konumu için Erzurum’un kuzeyini ve Çoruh’un kaynak

²¹² Ceylan-Üngör, *Eskiçağ ‘da Erzincan Kaleleri*, s. 55-56; Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 83-86.

²¹³ Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 86

²¹⁴ M. N. Van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, s. 6-7; Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, s. 1-2; M. Taner Tarhan, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, s. 18; Ayrıca Asurlu I. Uballit dönemi için bkz. Hüseyin Sever, “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *AÜDTCFD* 31 (442-428), (1-2), 2018, s. 422-423.

²¹⁵ Oktay Belli, *Anadolu Uygarlıkları* (Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi), İstanbul, 1982, s. 142.

kısmını gösterir. Ancak Daye(e)ni/Diauehi'nin sınırlarını Aras Vadisi'nin orta kısmına kadar götürenler çoğunluktadır.²¹⁶ M. Pehlivan, Daye(e)ni/Diauehi'nin sınırlarını Sarıkamış ile Aşkale arasına konumlandırmıştır. En geniş topraklarının kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde Erzincan ve Varto arasına çizilen alanın içinde kaldığını savunur. A. Ceylan ise bu görüşe katılmakla beraber, Daye(e)ni/Diauehi'nin sınırlarının Tercan-Sarıkamış arasında kalan topraklar olduğunu savunmuştur.²¹⁷

Hurriler Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Batı İran bölgelerinde etkinlik kuran, coğrafi yaşam alanlarının Karaz, Khirbet Kerak keramiklerinin yayılım alanı içinde olduğu bir topluluktur. Hurri-Mitanni, İşuva, Kizzuwatna, Uruatri-Nairi Konfederasyonları ve Urartu gibi irili ufaklı devletler, Hurriler'in oluşturduğu siyasi organizasyonlardır.²¹⁸ Ancak Uruatri ve Nairi Konfederasyonlarının üzerine kurulan ve ileride büyük bir devlet haline gelecek Urartu'nun, Hurrilerin bir parçası olduğu görüşünü kesinleştiren yeterli kanıt bulunamamıştır. MÖ II. binde bazı Mısır, Hitit kaynaklarının verdiği sınırlı bilgi dışında ele geçen yazılı belge bulunmadığından bu dönem hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Günümüzde ise artık yapılan araştırma ve inceleme çalışmaları ile Hurriler ve Urartular Devleti'nin aynı kökene dayandığı yeterince kabul görmüştür.²¹⁹

Kuzeydoğu sınır bölgeleri, Asurlular'ın uzunca bir süre endişe duydukları bir bölge olmuştur.²²⁰ I. Asur-Uballit Fırat kavsii ile Dicle arasındaki topraklara seferler düzenlemiştir. Hurri-Mitanni üzerine yapılan bu akınlar Hititler tarafından engellenmiştir.²²¹ Asurlular ilk olarak II. binin son çeyreğinde Hurri-Mitanni

²¹⁶ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 30-32; Balkara, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi", s. 27.

²¹⁷ Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau(E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 30; Alpaslan Ceylan – Oktay Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016, s. 128.

²¹⁸ Akın Bingöl, "Hurrilerin Siyasi Organizasyonları", *EÜSBED VI/1* (115-133), 2013, s. 116; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 175.

²¹⁹ İbrahim Üngör, "İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 80; Pınarcık, "Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 22.

²²⁰ Eva Cancik, *Kirschbaum (Asurlular)*, Çev. Aslı Yarbaş, İzmir, 2004, s. 89-92.

²²¹ Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", s. 7.

Devleti'ni kendi egemenliğine almış ve bu tarihten sonra Doğu Anadolu'da dağınık düzende yaşayan beyliklere seferler yapmıştır.²²²

2.2.2.1. Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonları Dönemi

Büyük Hitit Devleti tarih sahnesinden çekildikten sonra Anadolu ve Kuzey Suriye'de şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye de ortaya çıkan bu devletler büyük hitit devletinden kültürel izler taşıdığı için bu devletlere aynı zamanda Geç Hitit şehir devletleri de denilmiştir. Bu devletler; Hitit, Asur, Arami ve Fenike kültürlerinden izler taşımaktadır. Aynı dönemde bu kültürlerden tamamıyla uzak olan, Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının birleşmesi ile Urartu Devleti Van ve çevresinde ortaya çıkmıştır. Urartu Devleti fetih politikaları neticesinde tüm Doğu Anadolu, Urmiye Gölü çevresi ve Gökçe Göl çevresini de topraklarına katmayı başarmıştır.²²³ Aynı dönemde Hitit Kralı Hattuşiliş ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında savaşın bitmesiyle beraber Asur Krallığı tahtında oturan I. Salmanassar ilk iş olarak Uruatri Ülkesine saldırmıştır.²²⁴

I. Salmanassar (MÖ 1274-1245), saltanatının ilk yıllarında “...*Uruatri ülkesi başkaldırdı...*” diyerek Uruatri ülkesine karşı sefer düzenlediğinden bahsetmiştir.²²⁵

MÖ 1274 yılında yapılan seferle I. Salmanassar, Van Gölü'nün batısı ile kuzeybatısında yaşayan Uruatri Ülkesi'ni kontrol altına almıştır. Asur baskısına dayanamayan beylikler bir araya gelmiştir. I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) döneminde Asurlular duraklama dönemine girmişse de Nairi ülkesinde 43 krallığın bir araya geldiğini öğrenmiştir.²²⁶

²²² Tarhan, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, s. 69 vd; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 64

²²³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 28-36; Ceylan, MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s. 168 vd; Üngör, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, s. 139-140

²²⁴ Pınar Pınarcık, “Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012, s. 21.

²²⁵ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-1927: no 112, 114, 117; Balkaya, “En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi”, s. 25.

²²⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, s. 144; Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 123-125.

I.Tukulti-Ninurta'dan sonra Asur tahtına I. Tiglath-Pleser (MÖ 1115-1077) geçmiştir. Asur'daki Anu-Adad tapınağının köşesine yerleştirilmiş dört adet kil prizmadan oluşan “*Prizma Yazıtı*”nda kral, Nairi ülkesinin yirmi üç kralıyla mücadelesini anlatmıştır.²²⁷

Tiglath-Pleser'in Doğu Anadolu'ya çıktığı akınları anlatan kayıtlarda Diauehi ismine sıkça rastlanmıştır. Asur Devleti bu dönemde oldukça geniş sınırlara ulaşmıştır. Asur kayıtları, MÖ XII. yüzyıldan IX. yüzyılın ortalarına kadar çoğunlukla Nairi'den bahsederken Diauehi ismi çok geçmemiştir. Bu süreç Asur Devleti'nde iç karışıklıkların yaşandığı, seferlerin azaldığı ve genişlemenin yavaşladığı bir dönemdir. Devlet, tekrar yükseliş ve yayılma dönemine III. Salmanassar (MÖ 856-844) ile birlikte başlamıştır.²²⁸

Asur kayıtlarına göre; III. Salmanassar krallığının üçüncü ve on beşinci yıllarında Diauehi'ye kadar varan topraklara sistemli seferler gerçekleştirmiştir. İlk seferini MÖ 856 yılında Diauehi üzerine yapan kral, şehri zaptetmiş ve Urartu kralı Arame'nin şehri Arzaşkun'a yaklaşmıştır. MÖ 844'te yaptığı sefer ile Nairi'nin üzerine yürürken Urartu kralı Arame'nin ülkesini yağmaladığını anlatmıştır. Yine Diauehi kralı Asia'nın kendisine vergi ve haraç vermek durumunda olduğu yazıtın başka bir kısmında yer almıştır.²²⁹

Sosyal yaşamları incelendiğinde kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, at yetiştiriciliğinde iyi olan Diauehi Krallığı, Asur ve Urartu gibi oldukça güçlü devletlere karşı mücadele etmiştir. Arkeolojik kaynakların eksikliği krallık

²²⁷ Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, s. 78-91; Tarhan, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, s. 173 vd; Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 19; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s.64-65

²²⁸ Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 90-92.

²²⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 36; Pehlivan, *Daya(E)Ni /Diau(E)Hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 34-40; Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 90-92; Hüseyin Toprak, “Altıntepe Urartu Tapınağı”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 10.

hakkındaki bilgilerimizin az olmasına yol açmıştır. Günümüzde ancak bölgenin yazılı kaynaklarından bilgi edinilmektedir.²³⁰

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan yarı göçebe beylikler, Erken Demir Çağı'ndan sonra Asur baskısına maruz kalmışlardır. Savunmasız yapılarını birleştirmek suretiyle bozan Uruatri ve Nairi Konfederasyonları Asur tehdidini kırmaya çalışmışlardır. Daha sonra MÖ 9. yy ortalarında ise I. Sarduri Van Gölü çevresinde Urartu krallığını kurmuştur. Bölgedeki beylikleri de etrafında birleştirmiştir.²³¹

2.2.2.2. Urartu Egemenliği Dönemi

Urartu ile ilgili birçok araştırma ve kazı gerçekleştirilmiştir. Başlarda Antik kaynaklar'dan yola çıkan Ortaçağ tarihçileri Urartu'yu Asur Devleti'nin bir parçası olarak görmüştür. K. Moses'in yaptığı bilimsel çalışmalarla başlayan süreç Urartu Devleti'nin varlığını ortaya koymuştur. Bu bilimsel araştırmaların kronolojik yapısı genel hatlarıyla incelendiğinde; 1668'de Paulet, 1739'da Charles Fellows ve C. Texier, 1827'de Friedrich Edward Schulz, 1877'de, A. Sayce, 1898'de F. Lehmann-Haupt, 1911'de A. Orbeli, 1916'da N. J. Marr, 1939'da Piotrovski, 1959'da Afif Erzen, 1960'da Tahsin Özgüç, 1961'de Emin Bilgiç, Baki Öğün, 1966'da C. A. Burney, 1968'de W. Kleiss, 1986'da M. T. Tarhan, 1974'te Oktay Belli ve Veli Sevin, 1989'da Altan Çilingiroğlu, 1998'de ve devam eden süreçte ise Alpaslan Ceylan ile geniş bir araştırma tabanına sahip olmuştur.²³²

Asur kaynaklarının verdiği bilgilere göre Urartu ile ilişkilendirilen ilk kral Arame (MÖ 850-840)'dir. MÖ 858 yılında Sagunia'nın Asurlular tarafından yıkılmasıyla merkez Arzaşkun şehrine taşınmıştır.²³³ Madır Burç yazıtlarında adı geçen Lutipri/Lapturi birleştirici ve kurucu kral diye nitelenen I. Sarduri'nin babasıdır. Devletin kuruluşunda etkin rol oynamasına karşın kurucu kral olamamış,

²³⁰ Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, s. 151; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 133.

²³¹ İbrahim Üngör, "Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:5, S: 10 (151-168), Temmuz 2015, s. 152.

²³² Belli, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, s. 140-148; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 83-87

²³³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 36; Ayrıca Urartu başkentleri için bkz. Pınar Pınarcık, "Urartuların Başkentleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 33, 2014, s. 35-54.

Arami olduğu düşünölen Arame kral olmuştur. Uruatri ve Nairi adı altında toplanan beyliklerin ciddi manada birleşmesi kral Arame ve Lutipri/Lapturi dönemindedir.²³⁴

Arame'den sonra tahta geçen kral, kendisini “*bütün ölkelerin kralı*” diye adlandıran I. Sarduri (MÖ 840-830/825) Urartu Krallığı'nın 2. kurucusudur. Kendisini Arame yerine babası Lapturi'ye bağlamıştır. Urartuların tarihi kayıtları bu dönemde başlamıştır.²³⁵ III. Salmanassar'a yenilen I. Sarduri Asur ordusunun Van Gölü'nün kıyılarına (Arzaşkun) kadar ilerlemesi üzerine başkenti, Asur metinlerinde Turuşpa olarak geçen, Tuşpa (Van Kalesi)'ya taşımıştır.²³⁶

I. Sarduri'den sonra gelen İşpuini (MÖ 830-810) döneminde Tuşpa'nın kuzeyi, doğusu ve güneyinde savunma hattı oluşturulmuş, ölkenin güvenliği için Patnos,²³⁷ Kalecik,²³⁸ Zivistan²³⁹ ve Aşağı Anzaf²⁴⁰ kaleleri yapılmıştır. Bu kaleler ile İran'dan gelen yollar ve maden yatakları kontrol altına alınmıştır.²⁴¹ İşpuini iktidarının son on yılında ölkö yönetimini oğlu Menua ile birlikte sürdürmüştür. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Persua ölkesini topraklarına katmıştır. Yine İşpuini ve oğlu Menua Rowanduz Bölgesi'ndeki Muşaşir/Ardini Tapınağı'na yönelik seferler yapmışlardır.

Menua (MÖ 810-786/780) önce imar faaliyetleri ile uğraşmış, üzüm bağları ve meyve bahçeleri oluşturarak toprakları kuraklıktan kurtarmak için su kanalı, gölet ve barajlar inşa etmiştir.²⁴² Devletin kuzey yönündeki yayılımı gelişerek devam etmiş, Erikua (İğdır Ovası) ve Diauehi'ye seferler²⁴³ yapılmıştır.²⁴⁴ Menua, Diauehi

²³⁴ Tarhan, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, s. 69-70; Tarhan, “Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”, s. 86; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 64.

²³⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 43-44; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 247-248.

²³⁶ Pınarcık, “Urartuların Başkentleri”, s. 44; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 247-248.

²³⁷ G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 12-16.

²³⁸ M. R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, s. 23.

²³⁹ Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, s. 4-16; B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s. 19-20.

²⁴⁰ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 280-281.

²⁴¹ Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, C:1, (Mayıs 2005), s. 24-28.

²⁴² Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları-Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, 1997, s. 8, 638 vd.

²⁴³ Kars-Erzurum yolu üzerindeki Süngötaş/Zivin yazıtı ile Erzurum-Horasan'ın güneyindeki Yazılıtaş Yazıtı'nda bu seferlerden bahsetmiştir. Alpaslan Ceylan -Yavuz Günaşdı, “Erzurum ve Çevresindeki

seferinde başkent Sasilu'yu alarak kral Utupurşi(ni)'yi esir etmiş ve yüklü miktarda vergi almıştır. Seferini Diauehi'ye bağlı Zua'da bitirmiştir. İğdır-Taşburun yakınlarındaki Çölegert ve Başbulak yazıtları Ereku ile merkez arasında sıkı ilişkilerin bulunduğunu göstermiştir. Ele geçirilen bu bölgede hem Haldi kapıları hem de Mennahinili isimli bir kale yapılmıştır. Pasinler ve Eleşkirt yakınlarında bulunan Pirabat'daki yazıtlara göre bu dönemde güvenlik amacıyla Patnos, Sarıkamış, Pasinler ve İğdır Ovası ile Urmiye Gölü'nün güneyine kaleler yaptırılmış ve Diauehi, vergi vermesi koşulu ile eski yöneticilerine bırakılmıştır. Ayrıca Körzüt ile Aznavurtepe Kaleleri de bu dönemde yapılmıştır.²⁴⁵

Menua ile başlayan yükseliş dönemi oğlu I. Arğişti (MÖ 786-764)'nin krallığıyla devam etmiştir. I. Arğişti Horhor Yazıtı/Kroniği adıyla bilinen Van Kalesi'nin güneybatısında yer alan en büyük Urartu kaya yazıtını diktirmiştir. Bu yazıtta göre I. Arğişti de babasıyla aynı yolları izleyerek Diauehi Krallığı'nı²⁴⁶ yenmiş, doğuda Uiteruhi, İgani ve Eriahi üzerine sefere çıkmış ve buradaki insanları başka ülkelere götürmüştür. Bu başarılı seferden altın, gümüş, bakır, binek atı, sığır, koyun gibi birçok ganimet elde etmiş, Diauehi Urartu'ya haraç vermek zorunda kalmıştır.²⁴⁷ Seferlerin batıya yöneldiği bu yıllarda Hate ve Supa(ni) ülkeleri alınmıştır. İşgal edilen ülkelerden getirilen tutsaklarla bayındırlık faaliyetleri başlamış, kentler kurularak sulama tesisleri yaptırılmıştır. İskit adının yazıtlarda görüldüğü bu dönemde Kimmer akınları (MÖ 174) başlamış, Batı İran'da yer alan Mana ve Barşua ülkeleri, Asur ve Medler'in desteğini alarak Urartu'ya karşı ayaklanmışlardır. Karagündüz Yazıtı'na göre I. Arğişti Buştı, Şatara, Babilu ve

Urartu Yazıtlarının Tarihi Açından Değerlendirilmesi,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XIII/Aralık, s. 313-350.

²⁴⁴ Oktay Özgül-İbrahim Üngör, “Erikua'da stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17, 2006, s. 225-240

²⁴⁵ Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, s. 719-721; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 47-66; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 27-35; Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, s. 36-37.

²⁴⁶ Menua ve I. Arğişti dönemlerinde bahsi geçen Diauehi ülkesi, Asur kaynaklarında geçen Daya(e)ni ile benzeşir ve sınırları aynıdır. Ceylan-Özgül, “Erzincan ve Çevresinde Urartular”, s. 128-129.

²⁴⁷ P. E. Zamansky, *Ecology and Empire, The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 56-58.

Barşua ülkelerine sefere çıkmış ve Asur Devleti'ne karşı büyük başarılar elde etmiştir.²⁴⁸

I. Arğışti'den sonra tahta gelen II. Sarduri (MÖ 764-734) ilk seferini batıya yöneltmiştir. Tumuşki (Malatya yakınları) bölgesi, Kalani, Muşani ülkeleri ve Zapşa kentine saldırmıştır. Sarduri bu seferle ilk kez Fırat Nehri'ni geçerek Melitea dahil tüm toprakları ele geçirmiştir. Ardından kuzeydoğuya ilerleyen kral, Asur kralı Adad-Nirari'yi yenmiştir.²⁴⁹ Tüm bu bilgiler, *Analı Kız* adlı kült merkezindeki iki büyük stelde yer almıştır. Tiglat-Pilaser (MÖ 745-727), Asur krallığını yeniden eski gücüne kavuşturmuş ve Urartu koalisyonunu yenilgiye uğratmıştır.²⁵⁰

II. Sarduri'den sonra tahta geçen I. Rusa (MÖ 735-714), öncelikle Gökçegöl (Sevan) bölgesindeki aşiretleri denetimi altına almıştır. Muşaşir (Ardini) üzerine yürümüş ve Asur Kralı II. Şarrukin'in ordularıyla savaşmıştır. Asur tehdidine karşı yeni bir koalisyon kurmak için Phryg Kralı Mita, Tabal Kralı Ambaris ve Que (Kilikya) Kralı Urikki'ye elçiler yollamıştır. Ancak MÖ 8-7 tarihlerinde Urartu topraklarına giren Kimmerler kale ve yerleşimleri yakıp yıkınca duruma dayanamayan I. Rusa MÖ 714'te Kimmerler'e karşı ordu göndermiş fakat ordu bozguna uğramıştır. Ayrıca Asur tahtındaki değişimle başa geçen Sargon Batı İran'daki Urartu egemenliğini ortadan kaldırmak için harekete geçmiş ve Urmiye Gölü yakınlarında MÖ 714'te Urartu ordusunu bozguna uğratmıştır. Sargon'un 8. Seferi diye bilinen bu savaş neticesinde Kuzeybatı İran fethi kesinleşmiştir.²⁵¹

I. Rusa intihar edince yerine oğlu II. Arğışti (MÖ 714-685) geçmiştir. Krallığın kendi iç işlerine yoğunlaştığı bu dönemde ekonomik ve askeri yönetim merkezleri, baraj, gölet, sulama kanalları yaptırdığı anlaşılmıştır.²⁵² Ayrıca bu dönemde Kimmer saldırılarından korunmak amacıyla uzak yerlere kaleler

²⁴⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 66-71; Aizhan Yermukhamedova, "Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 47-62.

²⁴⁹ Yermukhamedova, "Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi", s. 62-68.

²⁵⁰ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 69-70.

²⁵¹ Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 33.

²⁵² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110-112; Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 33-34; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 70.

yapılmıştır. Bunlardan biri Erzincan'da askeri ve ekonomik amaçla yapılan Altıntepe Kalesi'dir. Erzincan'ın 16 km. doğusunda yer alan Altıntepe önemli yolları kontrolünde tutmuştur.²⁵³

II. Arğişti'den sonra tahta geçen II. Rusa (MÖ 685-645) adına ilk defa Assarhadon'un yazıtında rastlanmıştır. İmar faaliyetlerine önem veren Rusa beş yeni kentin (Karmir-blur, Bastam, Toprakkale, Kef Kalesi ve Ayanis) kurucusu kabul edilmiştir. Çünkü çevre ülkelerden getirilen insanlar buralara yerleştirilmiş, ekonomik kalkınma tarım, bağ, bahçeler kurularak sağlanmıştır. Aras ovası bu dönemde oldukça gelişkin bir sulama sistemine kavuşmuştur.²⁵⁴ Köşebaşı Barajı, Yakup Barajı, Kurutaş Barajı ve Sihke göleti bilinen bu dönem barajlarından birkaçıdır. Yeni vergi sistemi oluşturan Rusa, Kimmerler ile savaşmak yerine dostluk ilişkileri kurmuştur.²⁵⁵ İskit ve Kimmerler'in Anadolu'ya işgallerinin arttığı dönemde II. Rusa'nın İskitler'i Manna ülkesine yönlendirmesi Asurluları güç durumda bırakmış ancak Asarhaddon MÖ 679'da İskit-Manna ittifakını yenmeyi başarmıştır.²⁵⁶

Urartu Krallığı'nın gerilemeye başladığı bu yıllarda başa geçen III. Sarduri (MÖ 645-635) döneminde on yıl boyunca devleti bu gerilemeden kurtaracak hiçbir gelişme yaşanmamıştır. MÖ 7. yüzyıla gelindiğinde artık doğuda Medler ve kuzeybatıda da İskitler güç kazanmıştır. Bu döneme ait Karmir-blur'da ele geçen bir mühür dışında herhangi bir yazılı bulguya rastlanmamıştır. III. Sarduri dönemindeki mühürde III. Rusa isminin geçmesi iki kralın aynı dönemde krallık yaptıklarını düşündürmektedir. Urartu'nun son yıllarındaki kral listelerinde Erimena, IV. Sarduri,

²⁵³ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe", *Bulleten XXV/98* (253-290), Ankara, 1961, s. 253-267; Tahsin Özgüç, *Altıntepe II*, Ankara, 1969, s. 43-57.

²⁵⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114-117; Atilla Batmaz, "Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003, s. 60-64.

²⁵⁵ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 70-71.

²⁵⁶ Suzan Akkuş Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XI/Mayıs /MMXVII (219-231), s. 225.

III. Rusa ve IV. Rusa gibi isimler geçmiş olsa da hem bu dönem hem de Urartu Devleti'nin nasıl yıkıldığı konusu hakkında bilinen bilgilerimiz kısıtlıdır.²⁵⁷

Urartu Devleti merkezî ve teokratik bir sistem ile yönetilmiş, ülke eyaletlere (valiliklere) ayrılarak idare edilmiştir. Vilayetlere her çeşit erzak ve malzeme krallığın bilgisi doğrultusunda hazır vaziyette bulundurulmuştur. Rusların araştırmalar yaptığı Karmir Blur (eski Teşaba şehri)'da küpler içinde şarap, zahire ve susam yağı bulunmuştur.²⁵⁸ Merkez Tuşpa (Van Kalesi)'dan atanan EN-NAM denilen valilerin yönettiği eyaletlerin sınırlarını doğal engebeler belirlemiştir. Bu doğal engebeler arasında Urartu kralları birçok bayındırlaşma ve şehir plânlama (özellikle Menua ve İşpuini) çalışmasına imza atmıştır. Hâkimiyet altındaki toprakları kontrol altında tutmak için kaleler, kentler, su bendi ve kanalları, kaya anıtları, mabetler ve karayolları bu çalışmaların bilinenleridir.²⁵⁹

Urartu kralları başta merkez olmak üzere egemenliklerine kattığı topraklara kaleler inşa etmişlerdir. Bölgedeki pozisyonlarını sağlamlaştırmak, yakın bölgelere yapacakları saldırıya hazırlanmak (Rusahinili, Menuahinili vb.), maden yollarını korumak gibi çeşitli amaçlara yönelik yapılan bu kaleler genellikle ulaşımı zor dağlara, dağ yollarına ya da bu yolların yakınlarına yapılmıştır. Öncelikle askeri nitelik taşıyan, surla çevrilmiş ve güvenlik amacıyla yapılan bu kalelerin Urartu Devleti'nin idari merkez kaleleri, gözetleme kulesi niteliğindeki kaleler, sığınma kaleleri, liman kaleleri ve ticari maksatla yapılan kaleleri de bulunmuştur. Hem ticari hem askeri amaçlı yapılan Aşağı Anzaf ve Zulüm Tepe bu açıdan önemlidir.²⁶⁰

²⁵⁷ Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 35-37; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 120-130.

²⁵⁸ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 247-248.

²⁵⁹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 210; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 134-135; İbrahim ÜNGÖR, "Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, Bildiriler II (432-442), 2015, s. 432.

²⁶⁰ Yermukhamedova, "Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi", s. 107-108; Ayrıca Aşağı Anzaf Kalesi için bkz. Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara-2003, 393-398; Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara-2005, s. 175-181.

Kalelerin yapılmasında dağlık alanların seçilmesi savunmayı kolaylaştırmış ve doğal kayalık alanlar mimari yapıların temeli olarak kullanılmıştır.²⁶¹

Urartu Devleti'nin mimari yapısına bakıldığında kendine özgü bir mimari üslup ortaya çıkarttıkları anlaşılmıştır. Bunlardan kiklopik yöntemde taş bloklar büyük boyutludur ve taşların yüksekliği 60-75 cm. (bazen 1m.) civarındadır. Taşlar arasında büyük boşlukların bulunduğu dizilimde bazen araları küçük taşlarla doldurmuş ve anakayaya açılan yatak üzerine konulmuştur. Aşağı Anzaf bu yapıya örnektir. Klasik Urartu yöntemi Menua ile şekillenmiştir. Taşların yüksekliği 50-60 cm.'den oluşmuştur. Kareye benzer bu taşların arasında hiç boşluk bırakılmamış ve yine anakayaya konulmuştur. Aznavurtepe bu yapıya örnektir. Ükale yöntemi ise ince işçiliği, estetik yapısı ve inşa edilişiyle Urartu mimarisinin doruk noktasıdır. Taş bloklar arasında hiçbir açıklığı olmayan dikdörtgen şekilli taşlar oldukça küçük boyutludur ve yine anakayaya oturtulmuştur. Çavuştepe Kalesi'nin Ükale şeklinde adlandırılan kısmı bu yapıya örnek verilebilir.²⁶²

Ekonomik hayatın oluşumunda Anadolu'daki coğrafi şartlar belirleyici rol oynamaktadır. Urartu ekonomisinin temelini hayvancılık (koyun, sığır, at, katır) başta olmak üzere²⁶³ tarım ve madencilik oluşturmuştur. Hayvancılık için engebeli ve dağlık alanlar seçilirken tarım ve bahçecilik alçak ovalarda yapılmıştır. Tarım yapılan bölgelerde tarımsal üretimi denetleyen, üretim fazlasını depolayan ve yeniden dağıtımı sağlayan kaleler inşa edilmiştir.²⁶⁴ Ayrıca iftilik yapan köylülerin oturduğu savunmasız durumdaki yerleşim yerleri de bulunmuştur ki bunlar arazi yüzeyinden hafifçe yükselen höyükler üzerindedir.²⁶⁵ Krallık dönemine girilmesiyle kuşatılan topraklardaki yer değiştirmelere bağlı olarak artan nüfusun iskânı, iklimin elverişsizliği ve tarım alanlarının su ihtiyacının kaşılanması gibi nedenlerle devlet

²⁶¹ Yermukhamedova, "Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi", s. 107; Tarhan-Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları I", s. 297-299.

²⁶² Altan ilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II* (28-37), İstanbul, 1983, s. 28 – 33.

²⁶³ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 105-107.

²⁶⁴ A. Haluk Sağlamtemir, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2001, s. 37-140.

²⁶⁵ Sevin, *Anadolu Arkeoloğisi*, s. 211.

tarafından su kanalları, barajlar ve göletler yapılmıştır.²⁶⁶ Urartu krallarına ait yazıtların önemli bir kısmı sulama kanallarının yapımıyla alakalıdır. Doğu Anadolu'daki su ihtiyacının büyük bir kısmı bahar aylarında karların erimesiyle sağlanmıştır. Dolayısıyla az olan suyun gölet ya da barajlarda toplanması ve kanallar vasıtasıyla idareli dağıtımının yapılması gerekmektedir. Urartu kralları bu suları verimli alüvyal topraklarla kaplı dar vadilere kurdukları gölet ve barajlarla toplamış, topladıkları bu suları ise kanallar yardımı ile tarım arazilerine ulaştırmışlardır. Körzüt Kalesi yakınlarında konumlanan Kral Menua'nın yaptırdığı Süphan Barajı, Yukarı Anzaf civarındaki Yukarı Anzaf Barajı yine II. Rusa'nın Keşiş Göl Barajı, Sıhke Barajı bu yapıya örnek verilebilir. Ayrıca krallığın metal ve endüstrisindeki teknolojik gelişimi de bahsi geçen yapıların çoğalmasıyla sağlanmış, demir ve bronzdan yapılan iş aletleri kale, baraj, gölet ve kanal yapımında kullanılan taşların ocaklardan çıkarılıp işlenmesinde kolaylık sağlamıştır.²⁶⁷

Urartu topraklarının demir, bakır ve gümüş kaynakları açısından oldukça zengin olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda tespit edilen maden sahaları ve maden işleme merkezlerinin varlığından anlaşılmıştır.²⁶⁸ Urartular bu madenleri kullanarak silah, takı, günlük kullanım eşyaları ve diğer araç gereçleri üretmeyi başarmış Asur Devleti ile bu madenler ve üretilen metal eşyalar üzerinden ticaret yapmışlardır. Artık MÖ I. binde Urartular Önyasya ve Anadolu'nun önemli madenci devleti haline gelmişlerdir.²⁶⁹ Van Gölü'nün kuzey kıyısında yer alan Ernis mezarında demir silahlar ve tarım aletlerinin bulunması demir madeninin kullanımına dair bilgi vermesi açısından önemlidir. Ayrıca bölgeye yapılan sefer kayıtlarında Asurlular'ın (Tiglat-Pilaser) Van Gölü'nün

²⁶⁶ Sabahattin Erdoğan, "Minua (Şamran) Kanalı ve Urartu Bahçeleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, s. 10; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)", s. 956-957.

²⁶⁷ Sağlamtemir, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı", s. 37-41; Erdoğan, "Minua (Şamran) Kanalı ve Urartu Bahçeleri", s. 11-18; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 71; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 176.

²⁶⁸ Oktay Belli, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması". 3. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985, s. 372-373; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 230; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası 'Kurtderesi', İliç (Erzincan)", s. 957-958.

²⁶⁹ Belli, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması", s.372; Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 219; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası 'Kurtderesi', İliç (Erzincan)", s. 957.

güneybatısındaki Nairi'den vergi olarak demir ve bakır aldığından söz edilmiş ve yine II. Tukulti-Ninurta ve II. Asurbanipal'ın aynı bölgede konumlanan Şupre'den demir, altın, bakır, gümüş ve kurşun vergisi almıştır. Urartu topraklarında bulunan bu madenlerin üç bölgede yoğunlaştığını belirtmek gerekir ki bu bölgeler Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli bölgesi, Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman bölgesi ve Van Gölü'nün güneyinde kalan bölgelerdir.²⁷⁰

Urartu sanatının büyük bir kısmını tunçtan ve demirden yapılan metal eşyalar oluşturmuştur. Bunun yanında kurşun, bakır, gümüş ve altın da takı veya metal eşya yapımında tercih edilen madenlerdendir. Urartu takıları derin bir ince işçilikle yapılmış, gümüş ya da altından döküm, repouss ve granüle gibi tekniklerle metal eşyalar ve kuyumculuk ürünleri elde edilmiştir. Asurluların çoğu kez savaş nedeni olarak gördükleri bu sanat eserlerini (özellikle takıları) her kesimdeki insanlar yaygın şekilde kullanabilmiş, bunlara beğenininde dışında dinsel, büyüsel manada anlamlarda yüklemiştir.²⁷¹

Urartu sanatını yapılan sulama kanalları, mezar anıtları, su tünelleri, tarım için kullanılan malzemeler, işletilen madenler, dericilik, çömlekçilik vb. gibi tüm yapıları buldukları devrin şartları düşünüldüğünde birer sanat eseri niteliğindedir. Urartu saray sanatı anıtsal ve ekonomik niteliktedir. Süsleyici nitelikli Urartu sanatında bitki motifleri özellikle de hayat ağacı motifi sıkça kullanılmıştır. Urartu saray sanatına ait kral tahtı figürleri, heykeller, tunç kemer, madalyon, miğfer, kalkan ve adak levhaları gibi eserler, küçük boyutlu yapılar sık görülmüştür. Ayrıca farklı topraklardan taşınan halkın giderleri, emir altındaki ordunun savaş malzemeleri, tarım aletleri vs. sanatın ekonomik olarak yapılmasını kaçınılmaz kılmıştır.²⁷²

²⁷⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, s. 107; Sağlamtemir, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı", s. 84-87; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi", İliç (Erzincan)", s. 957-958.

²⁷¹ Üngör, "Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler", s. 152-153.

²⁷² Oktay Belli, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları*, 1979, s. 59-62; Gülay Yılmaz, "Urartu Dini İnanç ve Adetleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara, 1997, s. 18.

Urartu dil yapısı incelendiğinde Hurri dil yapısı ile benzerlik taşıdığı ve her ikisinin de bitişken yapıda olduğu anlaşılmıştır. Urartuca'da Hurrice gibi ergatif karakterlerle bir dildir. Yani özne bir sufiksle belli edilmiştir ve işi yapan önemlidir. Zamirleri ve kelime hazinesi büyük oranda aynı olan bu dillerde cinsiyet yoktur. Bu iki dil akraba özellikleri taşımış ve birbirine benzer özellikler göstermiş olsa da belli farklılıkları olan ayrı iki dildir.²⁷³

Urartu Devleti kurulduktan sonra bölgedeki büyük düşmanı Yeni Asur Devleti'nin kullandığı çivi yazısını kullanmıştır. Urartuca, Akad diyalekti olan Yeni Asur çivi yazısı işaretleri kullanılarak yazılmıştır. Urartu yazı sisteminde de Yeni Asur'da olduğu gibi hece işaretleri (syllabogramlar), ideogramlar ve belirteç işaretleri (determinatif) yer almış, soldan sağa doğru okunmuştur. Urartular kendilerine özgü olarak kayalara ve taşlara bu yazıyı yazmadan önce satır çizgileri yerleştirmiş ve kelimeler arasında boşluklar bırakmışlardır.²⁷⁴

Çivi yazılı vesikalar ve kabartmalara göre Urartu dini çoktanrılı bir yapıdadır. Hurri, Hitit ve Asur'dan etkilenmiştir. Bu bilgiyi doğrulayan Meherkapı Yazıtı'na göre Urartu panteonuna dâhil edilen tanrılar; Baş tanrı Haldi, Teyşeba, Şivini, Hatuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti, Arsimela beraberinde yetmiş dokuz isim sayılmıştır. En fazla kurbanın savaşçı tanrı Haldi'ye sunulduğu anlaşılmıştır. Tanrılar listesinde tanrıçalarda (64-79) yer almıştır. Urartular tanrılarını genellikle insan şeklinde tasvir etmiştir. Ancak hayvan veya kuşların hatlarına benzetilerek tasvir edilenleri de mevcuttur.²⁷⁵ Ölümden sonra yaşama inanan Urartular da ölümler sandık mezar, oda mezar ve kaya mezarlara, inhumasyon veya kremasyon türünde gömülmüştür. Ölüye gösterilen sevgi ve bağlılıkla ceset yıkama, süslenme

²⁷³ Kemal Balkan, "Urartuların Kökeni ve Dilleri", *Belleten*, C: XLVIII, S: 191-192, TTK, 1985, s. 519-520, Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/15 (283-313), 1981, s. 283-313

²⁷⁴ M. Ali Dinçol-Belkıs Dinçol, *Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar*, Boğazköy'den Karatepe'ye, YKY, İstanbul, 2001, s. 23-24; Orhan Varol, "Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 31-36.

²⁷⁵ B. B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", Çev. İsmail Kaynak, *AÜDTCFD-23 (37-49)*, Ankara, 1965, s. 37-44.

mumyalandıktan sonra öte dünyadaki yaşamını güzelleştirmek amacıyla yiyecek, giyecek, süs ve av eşyaları gibi eşyalarda beraber gömülmüştür.²⁷⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirler üzerinde Urartu Devleti'nden sonra kısa süreli Med ve Pers hâkimiyeti yaşanmış ardından gelen Hellen ve Roma egemenliği de kısa sürmüş ve sonrasında bölge Doğu Roma hâkimiyetine girmiştir. Buna karşın 20 yılı aşkın bir süredir bölgede yapılan yüzey incelemelerinde ve arkeolojik bulgularda Pers-Akhemenid ya da Hellenler'e ait yeterli bulguya rastlanmaması Doğu Anadolu'da yaşamak yerine emperyalist bir bakış açısı ile kendilerine bağlı bir bölge haline getirdiklerini düşündürmüştür.²⁷⁷

2.2.3. Pers Egemenliği

Medler ve Persler, ilk kez Asur İmparatoru III. Salmanassar'ın yıllıklarında Persua ve Medes ismiyle görülmüştür. Bu tarihlerde Persler kıyıya yakın olmamakla beraber Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında, Medler ise güneydoğusunda Hemedan yakınlarında konumlanmıştır.²⁷⁸ Medler, önce Deiokes'in elli üç yıllık iktidarında topraklarını genişletmiştir. Ardından Deiokes'in oğlu Pharaortes, Persler'e saldırıp bu ülkenin yönetimini ele geçirmiştir.²⁷⁹ MÖ 590'da İran kökenli Medler,²⁸⁰ Kral Kyaksar ile bütün Doğu Anadolu'yu hâkimiyet altına almış sınırlarını batıda Halys Irmağı'na kadar genişletmiştir. Kuzeyden gelen yabancı akınlar (Armenos) Erzincan'ı da içine katarak ilerlemiştir. Kyaksar, Lidya Kralı Alyattes ile savaşmış, onları Orta Anadolu'da durdurmuş ve Kızılırmak iki ulus arasında sınır kabul edilmiştir.²⁸¹ Bu tarihlerde şefler idaresinde kabileler halinde

²⁷⁶ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK, Ankara, 2000, s. 8-20; Yılmaz, "Urartu Dini İnanç ve Adetleri", s. 102-105.

²⁷⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 70-71; Enver Konukçu vd., *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, s. 37-38.

²⁷⁸ Yavuz Arslan, "Perslerin Yönetim Politikası", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s. 5.

²⁷⁹ Herodotos, *Tarih* (Çev: Müntekim Ökmen), V. Kitap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VIII. Basım, İstanbul, 2012, s. 381vd.

²⁸⁰ Konukçu vd., *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, s. 37.

²⁸¹ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 16; Arslan, "Perslerin Yönetim Politikası", s. 8; Strabon, *Geographika*, s. 40.

yaşamını sürdüren Persler,²⁸² MÖ VI. yüzyıl sonlarında Smerdis'i öldürüp tahta çıkan I. Dareios'la idari açıdan yeniden örgütlenmiştir. Böylelikle egemenliklerindeki bölgeleri satraplıklar haline getirmiştir.²⁸³

Bazı satraplıkların ağır vergilerden bunalmış olmaları, Yunan kültüründen etkilenmeleri ve Büyük İskender'in Anadolu'ya yönelik harekâtları ile merkezi otorite boşluğu oluşmuştur. Bu otorite boşluğu, Anadolu'daki bağımsız satraplıkların giderek yerel krallıklara dönüşmesine neden olmuştur.²⁸⁴ Büyük İskender komutasındaki Makedonya ordusu Gaugamela Savaşı'nda (MÖ. 331) III. Dareius'u yenmiş, Pers İmparatorluğu sona ermiştir.²⁸⁵

2.2.4. Hellenistik Dönem

Büyük İskender (MÖ 356-323) Pers İmparatorluğu'nu²⁸⁶ fethedince Armenia'yı kendi imparatorluğuna bağlamıştır. İskender Babilonia'da öldürüldüğünde (323), Doğu'nun fethi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Sınırları Makedonya'dan İndus Nehri'ne kadar uzanan imparatorluk, İskender'in ardılları arasında paylaşılmıştır.²⁸⁷

Bu dönemde merkezi Antakya olan Seleukoslar Doğu Anadolu'da etkin bir güç olmuştur.²⁸⁸ Aras, Yukarı Fırat ve Güney Kafkasya'da yer alan bölgesel beylikler²⁸⁹ Selevkos yönetimine köklü bir bağlılık göstermemiştir. Seleukos Kralı

²⁸² Ersen Taşkın, "Eski Anadolu Tarihinde Persler", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1992, s. 39.

²⁸³ M. Alkan, "Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri", Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2006, s. 7.

²⁸⁴ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 17.

²⁸⁵ Birol Can, "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı (1997-2007), Erzurum, s. 194

²⁸⁶ Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I (Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya)*, Ankara, 1997, s. 119-120

²⁸⁷ Siegfried Lauffer, *Büyük İskender*, Çev: Nilgün Sorguç, İlya Yayınları, İzmir, 2004, s. 187-196; Arap tarihçilerin adından "Büyük İskender" olarak söz ettiği kral, Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu III. Aleksandros'tur: Yıldırım, "Eskiçağda Anadolu'nun Savaş Kapıları", s. 67.

²⁸⁸ Can, "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", s. 194

²⁸⁹ Abdulkadir Binici, Yukarı Fırat Havzası Roma Dönemi Kalıntıları, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2005, s. 14; Sevgi Sarıkaya, "Arrianus'un 'İskender'den Sonraki Olaylar' Adlı Eseri", *Cedrus I (329-345)*, 2013, s. 336 vd.

Antiokhos, kuzeyde Derksen (Dersim), Derzan (Tercan), Taranotit (Muş) bölgelerine hâkim olan Artaksias'ı durdurmuştur. Bu defa da Part Kralı Mithridates (MÖ 123-82), Selevkosları Yukarı Mezopotamya'dan aşağı sürerek Araks bölgesini idaresi altına almıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu'daki etkin krallardan biri de Pontos Kralı Mithridates'tir.²⁹⁰ Uzun yıllar “*Mithridates Savaşları*” (84-47) olarak bilinen savaşların yaşandığı bu süreç sonunda her iki krallık yenik düşmüş, bölge Roma'ya eyalet haline gelmiştir.²⁹¹ Seleukos idaresine en güçlü darbeyi, doğunun yerli halkının hellenizme tepki olarak kurduğu düşünülen Part Devleti indirmiştir.²⁹²

Roma başkentine yürüyen Pontos Kralı Büyük Mithridates'e karşı Romalı general ve konsüller Ulla, V. Flaccos, M. Aureelins, Pompeius ve J. Caesar, batıdan doğuya bütün Anadolu'ya yayılan bu kanlı savaşları yaşamıştır. Özellikle bu işi bitirmeye kararlı olan Pompeius, Doğu Anadolu'nun dört bir yanında uzun yıllar mücadeleler vermiştir.²⁹³

2.2.5. Roma-Part Mücadeleleri

Partlar, MÖ 140'dan sonra Mitridates (MÖ 123-88) önderliğinde Media, Persia, Babil ve Eski Asur'u Seleukoslar'dan almıştır. Part etkisinin güçlü olduğu Armenia'nın başına Artaksias geçmiştir. MÖ 74 yılında başlayan III. Mithridates Savaşı'nda Mithridates yenilgiye uğratılmıştır. Parth kültürüyle yetişen ve toprakları Roma ile Parthlar arasında kalan Tigranes, Roma'nın vassalı durumuna düşmüştür.²⁹⁴

Nero (MS 54-68) döneminde Armenia, Parthia'nın egemenliğindedir. Parthia ve Armenia'da kontrolün sağlanması amacıyla Nero, komutanı Corbulo'yu Doğu Anadolu'ya sefere göndermiştir. Corbulo, Armenia'yı kontrolü altına almıştır. Part

²⁹⁰ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 17.

²⁹¹ Adrienne Mayor, *Mitridates*, Çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, s. Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 17.

²⁹² Binici, “Yukarı Fırat Havzası Roma Dönemi Kalıntıları”, s. 16.

²⁹³ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 17-18; A. Can, *Eskiçağ Rehberi*, İstanbul, 2011, s. 575; Appianos, *Historia Romana*, (Çev: Horace White), London, 2007, s. 103 vd.

²⁹⁴ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, s. 234-253; Mayor, *Mitridates*, s. 154-169 vd; Erdemir, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi (İ.Ö 753-İ.S. 305)*, s. 1 vd; Orta Anadolu'da, güneyde Toros Dağları'ndan kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanan, batıda Tatta (Tuz) ve Halys'ı (Kızılırmak) içine alan, doğudaki Fırat Vadisi'yle sınırlanan alandır. Kappadokia, İskender zamanında bölgede güçlü bir devlet olarak görünmüştür: E. Güney, “Trakya'nın Anadolu'nun Tarihi Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri”, Ankara, 2013, s. 258 – 261.

yanlısı kralları Tridates kaçırmıştır. Romalılar, Kappadokia'nın son kralı Arkhelaos'un torunu Tigranes'i tahta geçirmiştir. Fakat Tigranes'in Parthlar'a saldırması onun sonunu hazırlamıştır. Parthlar Armenia'ya girince Tigranes kaçmak zorunda kalmıştır. Roma bu kez, Kappadokia varisi Paetus'u bölgeye göndermiş ama Paetus, Parthlar karşısında başarı sağlayamamıştır. Bunun üzerine Roma, Parthlarla anlaşma yapmış, Tridates'te Roma'ya gelerek Armenia tacını Nero'nun elinden giymiştir.²⁹⁵

Devam eden Septimus Severus (MS 193-211) döneminde de Roma-Part mücadeleleri sürmüştür. Partlar Roma karargâhını tehdit ederek Mezopotamya'yı kontrollerine geçirmişlerdir. Ermenia ise Roma lehine denge kurmaya çabalamış ve bu durum Partlar'ın yıkılışına (224) değin sürmüştür. Artık Roma-Part dengesinin İran'daki temsilcisi Sasaniler olmuştur. Ne var ki ilerleyen günlerde Sasaniler güçlendikçe Armenia krallığı zayıflamıştır. Çeşitli bölgelerdeki derebeylikler Sasaniler ile işbirliğine girişmiştir. Bu gidişata krallığın destek aldığı pskoposluk dahi çare bulamamıştır. Öyle ki Theodosios (379-382) döneminde Armenia eski rejimini kaybetmiş, Sasaniler ve Romalılar arasında toprakları bölüşülen bir ülke haline gelmiştir. Bu bölüşüme göre Doğu Roma'nın payında kalan Erzincan (Akilisene) ve Tercan (Derxene) önce Nicomedia'ya sonra da Bizans'a bağlanmıştır.²⁹⁶

2.2.6. XIX. Yüzyıl Öncesi Seyahat ve İnceleme Gezilerine Göre Erzincan

Erzincan, adının Strabon'un bahsettiği *Eriza* (Akilisene) şehriden geldiği söylenen, Grek kaynakların *Aziris*, Ermeni kaynakların *Erez/Erzng/Erznga*, Bizans kaynaklarının *Aringam/Arsingan/Erzingan*, Arap kaynakların ise *Erzencan* diye adlandırdığı şehirdir.²⁹⁷ Erzincan bulunduğu coğrafi konumu ve tarihi doğal yolların birleştiği noktada yer alması sebebiyle tarih boyunca birçok araştırmacı ve seyyahı

²⁹⁵ Hatice Palaz Erdemir, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi (İ.Ö 753-İ.S. 305)*, Serencam Yayınları, Ankara, 2017, s. 123-124; Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I (Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya)*, Ankara, 1997, s. 121; Kappadokia'nın siyasi tarihi için ayrıca bkz. S. Soslu, "Hellenistik Dönem Kappadokia Krallığı'nın Siyasi Tarihi", Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s. 1 vd.

²⁹⁶ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, s.46; Erdemir, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi (İ.Ö 753- İ.S. 305)*, s. 135-137; Konukçu vd., *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, s. 37-38.

²⁹⁷ İsmet Miroğlu, "Erzincan", *İslam Ansiklopedisi*, C: XI (318-321), s. 361; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, s. 46.

ağırlamıştır. Marco Polo yaptığı seyahatte Erzincan'dan şöyle bahsetmiştir: “*Gelelim Büyük Ermenistan’a. Pek büyük bir ülke burası. Büyük Ermenistan’a girerken sınırda büyük geniş bir şehre varıyorsunuz. Erzincan dünyanın en iyi ve vasıflı kitap cildinin yapıldığı yerdir. Halkı zanaatkârdır ve çeşitli el işleriyle de uğraşmaktadırlar. Halkın çoğunluğu Ermeni’dir. Aynı zamanda büyük hükümdarlarına bağlıdırlar. Erzincan gibi pek çok büyük şehir var ülkede. Erzincan’da ruhani liderleri yaşıyor.*”²⁹⁸

İbn Batuta XIV. yy’da yaptığı seyahatinde Erzincan hakkında şunları söylemiştir: “... *Erzincan Irak melikinın büyük şehirlerinden biridir, nüfusu çoktur. Sakinlerinin çoğu Ermeni olup Müslümanlar Türkçe konuşurlar. Çarşılarının düzenleniş biçimi çok güzeldir. Burada güzel kumaşlar dokunur, bakır madeni olup ondan kap-kacak yapılır. Erzincan’da Ahi Nizameddin’in zaviyesine indik ki en güzel zaviyelerdendir. Bu kişi ahilerin seçkinlerindendir. Bizi mükemmel bir biçimde ağırladı. Erzincan’dan Erzurum şehrine gittik.*”²⁹⁹

Josaphat Barbaro XV. yy’ın ortalarında yaptığı seyahatte Erzincan hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Bayburt’tan beş günlük yol mesafesinde Erzincan şehrine ulaşırsınız. Şehri büyüktür. Fakat şimdilerde büyük bölümü harap olmuştur. Oradan iki mil mesafede güneybatı tarafına doğru sürerseniz görkemli Fırat Irmağı’na varırsınız. Orada on yedi gözlü, tuğladan yapılmış, güzel ve büyük bir köprüden geçersiniz. Erzincan’dan yola koyulduğunuzda beş gün sonra Harput’a inersiniz. Trabzon İmparatoru’nun kızı olan Sultan Hasan Bey’in eşi de bu şehirde oturur.*

²⁹⁸ Marco Polo, *Marco Polo’nun Geziler Kitabı*, Çev: Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 2015, s. 20; Bayram Arif Köse, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 65-66.

²⁹⁹ İbn Batuta, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed Et-Taci, *İbn Batuta Seyahatnamesi’nden Seçmeler*, Haz; İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 27-28; Köse, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi)”, s. 66-67; A. Sait AYKUT, “İbn Batuta”, İslam Ansiklopedisi, C: XIX (361-368), s. 368.

Şehir müstahkem bir yerdedir. Şehrin sakinlerinden çoğu Rum olup Hasan Bey'in eşi olan Melike'ye hizmet ederler."³⁰⁰

Kâtip Çelebi XVII. yy'da yazdığı Cihannüma adlı eserinde Erzincan için şunları söylemiştir: "...Erzurum'dan 40 fersah mesafede, merası çok olan bir şehirdir. Burada bir dağda bir mağara vardır. Bu mağaranın tavanından bir su iner, sert ve pürüzsüz bir taş olur. Bu şehirde birkaç defa deprem olduğundan binaların çoğu yıkılmıştır. Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad yarısını yenilemiştir. Havası güzeldir. Fırat Suyu buranın açıklığından geçer. Hububat, pamuk, üzüm ve meyvesi boldur."³⁰¹

Evliya Çelebi XIX. yy'da yaptığı seyahatte Erzincan'ı şöyle anlatmıştır: "...Erzincan, Erzurum toprağında Paşa hasından ayrılmış olup, hâkimi subaşısıdır. Yüz elli akçelik şerif kazadır. Nahiyeleri ve köyleri vardır. Kadısına altı kese hâsıl olur, hükümettir. Şeyhülislamı, nakibüleşrafi, sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdari, yüz elli adet ticaretle uğraşan kale neferi vardır. İdarecileri muhtesip ağası ve şehir naibidir. Kalesi düz bir ovanın ortasında dört köşe, taştan yapılmış küçük bir kaledir. Ama duvarları çok alçaktır. Dört tarafındaki kuleleri sağlam değil..."³⁰²

1402'de gönderilen heyetle Timur'un huzuruna çıkmak için deniz yolu ile Trabzon'a gelen İspanyol elçi Clavijo ise Erzincan hakkında gördüklerini şöyle anlatmıştır: "Erzincan nehir kenarında olan bir ova üzerindedir. Bu nehir herkesin bildiği gibi cennetten kaynaklı Fırat Nehri'dir. Şehrin üzerinde bulunduğu ova geriden bir dağ silsilesi ile çevrilmiştir. Dağların tepeleri karla örtülü olduğu halde vadilerde kardan bir iz yoktu. Etrafta her yerde bağlı bahçeli köyler gözükiyordu. Bütün ova buğday tarlaları ile üzüm bağlarıyla doludur. Adım başında güzel bahçelere verimli tarlalara tesadüf olunuyordu. Şehir pek geniş değildir ve kuleli bir duvarla çevrilidir. Şehrin her evinde teraslar vardır. Evlere damdan dama

³⁰⁰ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 69, 90, 102; Köse, "Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açısından İncelenmesi)", s. 65.

³⁰¹ Kâtip Çelebi, *Cihannüma II*, Proje: Bekir Karlığa, (Edit. Said Öztürk), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 657.

³⁰² Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi-1*, 1-6. Kitaplar, Çev: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C: 1, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s. 248-253.

gidilebiliyor. Şehir çok kalabalıktır ve birçok caddeleri ve meydanları vardır. Buradaki memurların çoğu zengin adamlardır. Bunlardan başka şehirde birçok muteber ve zengin tüccar da bulunuyordu.” Yine Pekerîç Kalesi’nin kenarında Tercan halkının kasabasının olduğundan ve Timur’un burayı istila ederek halkı vergiye bağladığından bahsetmiştir. Karakoyunlular zamanında önemli bir merkez haline gelen Pekerîç’in, Erzurum yolu üzerinde olduğunu ve çevresinde Türkler ve Ermenilerin oturduğu iki köyün bulunduğunu anlatmıştır.³⁰³

Fransız tüccar Tevarnier, 17. yy’da Bolu, Amasya, Erzurum, Erivan yolunu takip ederek İran’da yün kumaş mücevherat ticaretiyle büyük kazanç sağlamıştır.³⁰⁴ Gezdiği yerleri yazdığı seyahatnamesi’nde; Ermenilerin saldırıya uğradığı dağlardan tahta köprüyle geçtikleri ırmağın kenarındaki Küçük Almus Köyü’ne geldiklerinden bahsetmiştir. Bu köy günümüzde Tokat’ın kuzeyindeki Almus Kasabası’dır. Bu kentten başlayarak kervanların izlediği yol günümüzde Avrupa’yı İran’a bağlayan Sivas-Erzincan-Erzurum ekseninin kuzeyinde yer alır. İrmaktan sonra yöre halkının “Karabayır-bey indiren” (Karabayır 2 bin m. yüksekliktedir) diye adlandırdığı yüksek ve sarp bir dağdan geçtikleri ve iki kişinin dönüşte attan inmediği için yük altında kalıp öldüklerinden bahsetmiştir. Yine kervanların Cioganderesi (Şeytanderesi Köyü) denen yerde konakladığını ve bu ovidan Erzurum’a kadar Aşkale, Cinis ve Ilıca adlı üç köyün olduğunu söylemiştir. Aşkale’deki kervanların yolu, Fırat’ı geçmeden, günümüzdeki Trabzon-Erzurum yoluna kavuştuğunu anlatmıştır.³⁰⁵

³⁰³ Enver Konukçu, “Clavijo’nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405), XI. Türk Tarihi Kongresi, TTK Bildirimi, C: II (796-803), Ankara, 5-9 Eylül 1990, s. 798-799.

Köse, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi)”, s. 66.

³⁰⁴ Arzu Baykara Taşkaya, Tavernier Seyahatnamesi, Kitap Tanıtımı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2(639-641), Aralık/December, 2011, s. 639.

³⁰⁵ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2006, s. 56-59 ve dipnotları.

3. BÖLÜM

ESKİÇAĞ'DA ERZİNCAN'IN ULAŞIM AĞLARI

3.1. Erzincan'da Tarihi Yollar ve Yerleşim Yerleri

3.1.1. Bölgedeki Tarihi Yollar

Bugünkü coğrafya anlayışımıza göre Doğu Anadolu'nun batısını yani Yukarı Fırat Bölümü'nü Bingöl, Tunceli, Elazığ, Malatya ve Erzincan oluşturmaktadır. Bölgenin Eskiçağ Tarihi'nde, Hitit İmparatorluğu ve Urartu Krallığı'nın önemli rolü bulunmaktadır. Ayrıca Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu tüccarların Anadolu'da faaliyetlerde bulunduğu en doğu ticaret istasyonları bu bölge içinde yer almıştır. Bununla birlikte demir, bakır, gümüş ve altın açısından bölgenin zengin yapısı ticari ve askeri yolların önemli hale gelmesine sebep olmuştur.³⁰⁶

Tarihte çeşitli dönemlerde askeri veya ticari amaçla kullanılmakta olan Kuzeydoğu Anadolu yol sisteminin oluşumunda, bölgenin jeomorfolojik yapısı belirleyici bir özelliğe sahiptir. Temel yapıyı, tektonik olaylar ve daha sonra ki rüzgâr ya da akarsu erozyonlarına bağlı olarak, şiddetli kıvrımlar ve kuvvetli eğilimler meydana getirmiştir.³⁰⁷

3.1.1.1. Ticari Yollar

Güçlü bir merkezi devletin varlığı, düzenli bir ulaşım ağıyla yakından alakalıdır. Özellikle Doğu Anadolu'nun dağlık ve engebeli yapısı ulaşımı önemli hale getirmiştir. Doğu Anadolu'da Urartu Devleti bu durumun farkına vararak ve kendinden önce kurulan Hitit, Asur, Akhamenid gibi devletleri örnek alarak ulaşım sistemi geliştirmiştir.³⁰⁸ Örneğin Anadolu'yu yaklaşık 200 yıl elinde tutan

³⁰⁶ Serkan Erdoğan, (Editörler: Bilcan Gökçe-Pınar Pınarcık) "Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi'nde Yollar ve Güzergâhlar", *Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018, s. 370.

³⁰⁷ Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, s. 23; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 8; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 43

³⁰⁸ Oktay Belli, "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, s. 35-36.

Akhamenid sülalesi bu ulaşım ağını Susa (İran) kentinden başlayarak Sardes (Manisa)'e kadar uzanan Kral Yolu'na borçludur. Lidyalıların başlatıp kullandığı ve Perslilerin geliştirdiği bu antik anayol, Anadolu ile birleşmiştir.³⁰⁹

Eski Asur Devleti'nin (MÖ 3. Binyıl-MÖ 2200) ortaya çıktığı MÖ II. binde³¹⁰ daimi bir ticari koloni (Karum) kuran Asurlu tüccarlar, Yukarı Mezopotamya ve Kappadokia ticaretlerini devam ettirmiştir. Asur ile Kaneş arasında, Anadolu'da bulunan kervan güzergâhlarındaki şehirlerin kaydedildiği “*İtinerer Metinleri*”ne göre, bu döneme tarihlenen iki yol güzergâhı bulunmuştur. Asur'dan çıkan ilk yol Anadolu'dan Harran'a gelip, buradan kuzey ve batıya ayrılmıştır. Genellikle kaçakçıların kullandığı “*gizli yol*” şeklinde nitelendirilen dağlık kesimdeki kuzey yolu; Diyarbakır, Elazığ ve Malatya Ovası'ndan geçip, Tohma Çayı ve Uzun Yayla üzerinden Kaneş'e bağlanmıştır. Güney yolu ise Harran'dan batıya ilerleyen ve Bilecik'te Fırat'ı geçip Göksun'dan Sarz, Pınarbaşı üzerinden Kaneş'e uzanan yol güzergâhıdır.³¹¹ Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait üzerinde seramik parçaları bulunan büyük boyutlu merkezler halen Orta Anadolu'yu Doğu Anadolu'ya bağlayan ana yollar üzerinde bulunmaktadır. Bölgenin, bu dönemdeki ticaret ağının bir parçası olduğu ve bu yolların Kültepe'den doğuya mal götürüp getiren tüccarlarca kullanıldığını göstermiştir.³¹²

Asurlular'ın klasik dönem öncesinin lokalizasyonu, Tunceli il merkezinin 37 km. doğusunda bulunan Kaleköy Kalesi'nde yer alan Urartuca çivi yazılı kaya kitabesinin yeniden değerlendirilmesi ile anlaşılmıştır. Supana/Zupana ve komşularının (Hahhum, Zalpa ve Tegarama) bulunduğu yer, Asur ile Kaneş arasındaki en kısa mesafeli yoldur. Supana batıdan ve güneybatıdan gelen kervan güzergâhları aracılığıyla Anadolu'daki diğer Karumlara ve Wabartumlara

³⁰⁹ Herodotos, *Tarih* (Çev: Müntekim Ökmen), V/51-54, s. 404-406; Oktay Özgül, “Tortum ve Narman çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2007, s. 47.

³¹⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ'da Mezopotamya*, Ekin Yayınları, 2. Baskı, Bursa, 2012, s. 203.

³¹¹ Bahar, *Eskiçağ Uygarıları*, s. 251; Esmâ Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, *Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 178-179; Özden Ürkmez, “Mezopotamya-Anadolu-Levant Kavşağında Gurgum/Maraş: Askeri Rotalar, Ticaret Yolları ve Sınır Taşları”, *Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 336.

³¹² A. Tuba Ökse, “Kültepe'nin Doğusundaki Asur Ticaret Kolonileri”, *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi*, Y: 7, S: 25, (Nisan-Mayıs-Haziran), Türkiye, 2005, s. 10.

bağlanmıştır. Tunceli-Elazığ bölgesinin devrin ticaret merkezi olan Asur ile iki yol bağlantısı bulunmaktadır. İlk yol güney doğrultulu olup Yukarı Dicle Vadisi ile Kasiyari (Tur Abidin) Dağları arasından ilerlemiştir. İkinci yol ise güneybatı yönünde Fırat Vadisi'nden geçen güzergâhla sağlanmıştır.³¹³

Ayrıca Asurlu tüccarlar, Anadolu ile yaptıkları ticaret esnasında nehirleri geçmek için “*ilippum*” denen kayak ya da gemiyi kullanmıştır. “*Kalaku*” adlı deri salları nehir ulaşımında önemli yer tutmuştur. Yine Anadolu’da bilinen ismiyle “*kelek*” kullanılarak yapılan insan ve yük taşımacılığı Fırat ve Dicle nehirlerinde kullanılmıştır.³¹⁴

Van merkezli kurulan Urartu Devleti, MÖ 9-6. yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu Bölgesi’ne egemen bir siyasi güç olmuştur. Bulunduğu mevkinin sağlam ve ulaşılmaz olması sebebiyle varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Bu uzun egemenlik süreci yapılan sulama kanalları, madenlerin varlığı ve kullanımı ile yakından alakalıdır. Ayrıca Urartular ilk defa Doğu Anadolu’nun coğrafi yapısına uygun sistemli ve düzenli yollar oluşturmuştur. Bu yollarla oldukça geniş bir alana yayılmışlardır. Bu geniş sahanın denetimini ve güvenliğini inşa ettiği sağlam kaleler ile sağlamış, bölgeyi sosyal ve ekonomik yönden geliştirmişlerdir.³¹⁵

Urartu Krallığı’nın kontrolü altındaki Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu’ya açılan tüm yollar Van’a çıkar. Bu yollar sayesinde Urartu ordusu, savaş ganimetlerini başkentlerine getirmiş ve yine bu yollar üzerine çivi yazılı stel ve inşa yazıtları dikmiştir. Bu yollarda can ve mal güvenliğini sağlamak için Ortaçağ’da kervansaray olarak karşımıza çıkan yapının ilk şekilleri olan belirli aralıklarla yapılan, stratejik karakol niteliğinde küçük kaleler ve konaklama merkezleri kurmuşlardır. Merkezîyetçi bir idare sistemi seçen Urartu krallarının ve valilerinin en

³¹³ Erdoğan, “Arkeolojik Yüzeysel Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi’nde Yollar ve Güzergâhlar”, s. 371-373.

³¹⁴ Esra Kaçmaz Levent, “Asur Döneminde Nehir Taşımacılığı, Nehir Taşıtları ve Köprüler”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 430.

³¹⁵ Oktay Belli, “Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977, s. 36; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 7; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 105-107.

öncelikli vazifeleri yolların yapımı, bakımı, ticaret ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı.³¹⁶

Kafkasya'dan ve Kuzey İran'dan batıya Karadeniz ya da Akdeniz kıyılarına ulaşan yollar, eski çağlardan günümüze Doğu Anadolu'dan geçer.³¹⁷ Bu yollar aracılığıyla merkezden 300-400 km. uzaklıkta bulunan ekonomik ve askeri amaçla kullanılan yönetim merkezleri ile bağlantı kurulmuştur. Bu yollar vasıtasıyla ticaret yapılmış, vergiler toplanmış ve haberleşme işleri daha rahat halledilmiştir. Yine bu yollar ile rahat bir şekilde seferler yapılmış ve ganimetler başkente getirilmiştir.³¹⁸

Urartu Devleti'nin inşa ettiği bu yollar günümüz karayollarının büyük bir kısmını oluşturmuştur.³¹⁹ Aynı zamanda ulaşımın bu denli gelişmesi, önemli ticaret yollarının da bu bölgeden geçmesini sağlamıştır. Çünkü gümüş ve maden gibi yer altı zenginliklerine sadece Muş Ovası ile Bingöl Dağları üzerinden ulaşılmıştır.³²⁰

Özellikle ekonomik maksatlı düzenlenen Urmiye Gölü ve çevresine yapılan seferler de ilk defa İspuini döneminde başlamıştır. MÖ 8. yüzyılda Kuzeybatı İran'da inşa edilen kale ve yerleşim yerlerinin fazla oluşu Urartu için bu toprakların değerini gösteren arkeolojik kanıtlardandır.³²¹

Urartu yol sistemi merkez Van'dan başlayarak üç ayrı şekilde ilerlemiştir. Birincisi; Van-Erciş-Patnos-Tahir Geçidi (Eleşkirt)-Horasan-Hasankale-Erzurum-Aşkale-Tercan-Erzincan yolu olup, Urartu Krallığı'nı Orta Anadolu'ya ulaştırmıştır. İkincisi; Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır'dan Gökçe Gölü'ne ulaşan yoldur ve Urartu ekonomisi açısından son derece önemlidir. Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi güzergâhıyla Kuzeybatı İran'ın içlerine açılan yoldur. Bu yol

³¹⁶ Özgül, "Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 47.

³¹⁷ Hamit Sadi Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi XI-XII* (102-109), Ankara, 1949, s. 102; Saraçoğlu, "*Doğu Anadolu Bölgesi*", s. 503.

³¹⁸ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 118.

³¹⁹ Belli, "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, s. 1; Özgül, "Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 48.

³²⁰ Murat Katar, "Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages*, C:9, S:4, 2014, s. 637.

³²¹ Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığının Doğuya ve Güneye Açılan Yol Güzergâhları", Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları (ss. 289-300), Dokuz Eylül Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi, s. 293.

vasıtası ile Urartu Krallığı'nın doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının taşıdığı değerli taşlar merkeze ulaşmıştır.³²²

Doğu-batı doğrultusundaki bu yollar tarıma elverişli depresyonları birbirine bağlayarak, bu depresyonlar çevresinde oluşturulan yerleşmelerin de gelişmesini sağlamıştır. Doğu Anadolu'nun yaylalarında yetişen hayvanlar yine bu yol güzergâhını kullanarak Anadolu'nun iç kısımlarına ulaşmıştır.³²³

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yollar, genellikle çay çukurlarının, dere yataklarının ve ırmakların açtığı vadilere yapılmıştır. Öyle ki MÖ III. binyıldan itibaren varlığı bilinen Hurriler, ulaşımını vadiler vasıtasıyla gerçekleştirmiştir.³²⁴ Bölgedeki büyük ırmakların bir kısmı iç yaylalardan akarak, uzun kıvrımlar yaptıktan sonra dağların kenarlarını aşındırarak ilerlemiştir. Bundan dolayı Fırat, Yukarı Aras hatta Murat ırmakları buradan geçen yollar için ehemmiyetli güzergâhlar teşkil etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Erzurum buradan geçen yolların düğüm noktasındadır. Hem kuzey hem de Orta Anadolu'dan gelen yollar Erzurum'da birleşir ve tekrar bir büzme yaparak doğuya doğru devam eder.³²⁵

Erzurum, doğu-batı doğrultulu yolların üzerinde bulunmaktadır. Yol üzerinde yer alan yerleşimler bölgenin gelişmiş yerleşimleridir. Erzurum'un tarihi yollar üzerinde yer alması ticari, ekonomik, sosyal ve politik faydalar kazandırmıştır. Erzurum – Aşkale – Tercan – Pülümür – Tunceli ve Erzurum – Pasinler – Köprüköy – Muş yolları ile Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan şehirlere bağlanır.³²⁶

³²² Belli, "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi", s. 413; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998-2008)*, s. 43; Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 119; Ahmet Deniz-Ş. Cem Tuysuz-Ayhan Yardımcıel, "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler", *KAÜ İİBF Dergisi*, C: 6, S: 9, 2015, s. 228.

³²³ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir, 2008-2014)*, s. 78; Koday, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, s. 1.

³²⁴ Belli, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, s. 180; Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658.

³²⁵ Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", s. 102.

³²⁶ Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658.

Erzurum'dan doğuya giden yollar iki istikamet üzerinde dağılır. Bunlardan Tebriz yolu Kuzey İran'a, Tiflis yolu ise Kafkas geçitlerine ulaşır.³²⁷ Asya'dan gelen yollar Tebriz üzerinden Doğu Anadolu'ya girerek Ağrı Dağı eteklerinden Doğu Beyazıt ya da Iğdır üzerinden ilerleyip Erzurum'a ulaşır ve buradan değişik yönlere dağılır. Erzurum üzerinden kuzeye yönelen yollar Trabzon limanına, batıya ilerleyenler Erzincan ve Sivas'tan farklı yönlere, güneye yönelenler ise güney illerinden Akdeniz limanlarına ulaşmıştır.³²⁸

Erciş'ten başlayıp Muş-Bingöl-Karakoçan-Elazığ/Tunceli-Malatya'ya ulaşan güzergâh Urartu Krallığı'nın batıya açılan rotası olarak bilinir. Bu yol Muş il merkezinin 3,5 km. güneydoğusundaki Kepenek Urartu Kalesi gibi Muş Ovası'nda konumlanan bir noktadan gelmiştir. Bu karayolu sistemi, Bingöl Dağları üzerinden izlenebilmekle beraber doğudan batıya Solhan-Cankurtarantepe, Solhan/Murat (Norik), Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü ile Karakoçan/Bahçecik konaklama istasyonlarının yakınından ilerlemiştir. MÖ VII. yüzyıla kadar kullanılmış olan bu karayolu sisteminin MÖ VIII. yüzyıl içinde tesis edildiği anlaşılmıştır. Doğuda Solhan/Cankurtarantepe'den batıda Karakoçan/Bahçecik'e değin 80-90 km.'lik bölümü kesintisiz gözlemlenebilen bu Urartu karayolunun Urartu eyalet merkezi olabilecek Palu ve Harput kalelerine kadar uzanmıştır. Urartu'nun Bingöl Dağları üzerinden batıya açılan yol ve güzergâhları iki ana istikamette ilerlemiştir. Biri Muş Ovası'nı takiben Bingöl – Karakoçan – Palu – Harput – Baskil – Malatya hattı, diğeri ise yüzey araştırmalarıyla anlaşılan Muş Ovası'ndan gelip Bingöl – Karakoçan – Mazgirt – Tunceli – Pertek – Hozat – Çemişgezek hattıdır.³²⁹

Yukarı Fırat ulaşımı Urartu krallığı döneminde (MÖ 860-585) Solhan ve Bahçecik arasında yapılan günümüzdeki Muş ve Elazığ yolu üzerindeki 100 km.'lik alanda yer alan Urartu Anayolu ile sağlanmıştır. Batı Asya'daki en eski yollardan

³²⁷ Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", s. 103.

³²⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 78; Üngör, "Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)", s. 1 vd.

³²⁹ Sevin, "Doğu Anadolu'da En Eski Karayolu", s. 34; Erdoğan, "Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi'nde Yollar ve Güzergâhlar", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 376; Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:11, 1989, s. 51.

olan bu yol üzerinde üç farklı noktadaki denetleme merkezlerinden elde edilen keramik ve yapı kalıntıları Urartu Çağı'na tarihlenmiştir. Van'dan başlayan bu yol Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru yönelmiştir. Bu karayolu ortalama 5.40 m genişliğinde, ara ara taş kaplamalı olup, üzerinde 25-30 km.'de bir konaklama tesisi bulunur. Meydana getirilen bu yol ağı genel olarak Urartu Devleti'nin hemen hemen her şehrinde bulunur.³³⁰ Bu yolu düz Bingöl Ovası içinde izlemek mümkün değildir. Çünkü Bahçecik'ten sonrası dağlıktır. Yolun Urartu eyalet merkezine vardığı bilinmektedir.³³¹

Muş Ovası'nı Malatya'ya bağlayan güzergâhta yer alan Peri Çayı üzerindeki Bağın (Palin) Kalesi, yolların kesiştiği stratejik bir noktadadır. Ortaçağ'da yapılan bir köprü aracılığıyla Peri Çayı üzerinden geçiş sağladığı anlaşılan Bağın Kalesi, Tunceli'de bulunan Mazgirt/Kaleköy, Mazgirt, Burmageçid, Anbar, Sinan, Oğundu, Rabat ve Masumu-Pak Urartu kalelerine açılmıştır. Tunceli bölgesine güneyden gelen Harput'un kuzeyinde yer alan Tunceli'nin Pertek ilçesinde aynı özellikte ikinci bir karayolu (Kalecik-Haraba Antik yolu) tespit edilmiştir. Bu yol, Norşuntepe ve Harput istikametinden Tunceli'deki Urartu yerleşimlerine ulaşım sağlandığına işaret etmiştir. Haraba-Kalecik karayoluna ait izlerin bulunduğu Pınarlar'ın daha kuzeyinde Burmageçid Urartu Kalesi bulunmuştur. Bu yol, Burmageçit Kalesi üzerinden Anbar Kalesi, Mazgirt, Kaleköy ve Bağın Kaleleri ile bağlantı kurarken daha batıda ise Kurmizak, Avşeker ve Ulukale gibi Demir Çağı'na tarihlenen yerleşimlerle ulaşım sağlamıştır.³³²

Pers İmparatorluğu Anadolu'da MÖ 547/46 tarihlerinden MÖ 333 yılına kadar hâkimiyet kurmuştur. Kral Yolu olarak bilinen Sardes ve Susa arasında kullanılan yol hakkında Halikarnasoslu Herodotos tarafından bilgi verilmiştir. Herodotos, yol üzerinde belirli aralıklarla yapılan konaklama istasyonlarından, günde 28 km. yürünerek 90 gün sonunda aşılabilen yoldan bahsetmiştir. Ancak Pers Kral

³³⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 487.

³³¹ Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", s. 51.

³³² Erdoğan, "Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi'nde Yollar ve Güzergâhlar", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 376-377.

yoluna ait buluntular günümüz araştırmalarında görülememiştir.³³³ Persler döneminde aynı şekilde on binleri yöneten Ksenophon, Doğu Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında ordusunun Erzurum-Bayburt-Karadeniz yolunu izleyerek sahillere ulaşmak için savaştığını anlatmıştır.³³⁴

Özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde artan ekonomik, askeri ve siyasi ilişkiler neticesinde bu geniş yol şebekesi gelişim göstermiştir. Hellenistik Krallıklar'ın (MÖ 312-301) kurulması ve Roma İmparatorluğu'nun genişlemesi ile beraber Persler döneminde Hindistan ve Orta Asya ile ticaret geliştirmiştir. Hellenistik dönemin doğu-batı yönlü yolu Seleukos Nikator (MÖ 305-281)'un kurduğu Seleucia Pieria, Antiokheia ve Tigris (Dicle Nehri) üzerindeki Seleucia şehirlerini birbirine bağlayan yoldur. Yine dönemin diğer doğu-batı yönlü yolu Oronthes Armeniası'nın kentleri olan Arsamsat, Erwandasat ve Armawir'i birbirine bağlamıştır.³³⁵ Nitekim Hellenistik dönem seramiklerinin bölgedeki dağılımı siyasi otoritenin değiştiğini göstermiştir.³³⁶ Ancak Anadolu'daki düzenli karayolu sistemlerinin ilk kez Romalılar tarafından yapıldığı düşüncesi, Elazığ-Bingöl sınırlarında yapılan yüzey araştırmaları (1985-1987) sonucunda elde edilen bulgularla değişmiştir.³³⁷

3.1.1.2. Askeri Yollar

Asur kral yıllıklarında Nairi ülkesine birçok sefer yapıldığı görülmüştür. Hatta I. Tukulti-Ninurta'nın yaptığı seferler neticesinde “*Tüm Nairi Ülkeleri Kralı*” ünvanını kullandığı bilinmektedir. Anadolu'ya asıl yoğun seferler I. Tiglat Plaser döneminde yapılmıştır. Öyle ki altmış Nairi kralına karşı kazandığı zafer ve Diauehi topraklarını ele geçirmekle övünmüştür. Bu bölge için “*engebeli patikaları ve tehlikeli geçitleri olan üçra ülkeler*” tanımını kullanmıştır. Ardından Muşkiler

³³³ Herodotos, *Tarih* (Çev: Müntekim Ökmen), V/51-54, s. 404-408; Veli Sevin, “Doğu Anadolu'da En Eski Karayolu”, *Müze/ Museum Dergisi*, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, S: 1, Ankara, Ocak-Haziran 1989, s. 33.

³³⁴ Ksenophon, *Anabasis-On Binlerin Dönüşü* (Çev: Sinem Ceviz), IV. Kitap, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013, s. 181-187; Yazıcı-v.d, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, s. 37.

³³⁵ Özdemir, “İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi”, s. 26.

³³⁶ H. F. Özdemir, “Yukarı Ova (Ceyhan Ovası) Hellenistik Dönem Seramiği”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008, s. 10.

³³⁷ Sevin, “Doğu Anadolu'da En Eski Karayolu”, s. 33.

(Elazığ çevresi) üzerine yürüyen kral, sırasıyla Dicle Nehri ve Seressu kentini alıp, Panaru ülkesinde bulunan Urratinaş (Cizre'nin kuzeyi) kentini de zapt etmiştir.³³⁸

Hitit Devleti'nin tarihi, Boğazköy'de yer alan Hitit devlet arşiv vesikaları, kazılardan elde edilen arkeolojik veriler ve komşu memleketlerin yazılı vesikaları ile araştırılmıştır. Hititler, Anadolu topraklarını Aşağı Memleket ve Yukarı memleket diye ikiye ayırmıştır.³³⁹ Yine bu belgelerden anladığımız kadarıyla Hititler'de yolların bakımından ve yolculardan eyalet valileri (BEL MADGALTI, BEL KASKAL) sorumlu tutulmuştur. Ayrıca Hititler'de sallar ve köprüler ulaşımda kullanılmıştır.³⁴⁰

Hitit Devleti'nin (MÖ 1680-1420) ve daha sonraki dönemlerde Hitit İmparatorluğu'nun (MÖ 1420-1180) kullandığı ulaşım sistemi, MÖ II. bin yılın sonlarında Fırat'a kadar dayanmıştır. Fırat'ın doğu kısmındaki Kumuha (Bugünkü Kemah) bölgesini de kapsamıştır. Boğazköy-Hattuşa arşivine göre, Hitit yol şebekesinin üç ana sistemi mevcuttur. İlki Sallapa yolu ile güneybatı yönünden Ege'ye, ikincisi Sivas üzerinden Yukarı Fırat'a, üçüncüsü ise Maraş ve Kaniş üzerinden Mezopotamya topraklarına ulaşmıştır. Aynı şekilde Maraş'dan ayrılan bir kol da, Halep (Halpa)'e gitmiştir. Ancak bu yol sistemi Erzincan ulaşımı konusunda elle tutulabilecek bir bilgi vermemiştir. Hurri ve Orta Asur kaynaklarında yol şebekesine dair bir bilgi yer almazken MÖ I. binde Yukarı Fırat bölgesindeki yol sisteminin ya da kullanımının, Aras-Karasu koridoru kullanılarak sağlandığı tespit edilmiştir.³⁴¹

³³⁸ L. G. Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2015, s. 114-140.

³³⁹ Mahmut Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984, s. 53; Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Ankara, 2013, s. 32.

³⁴⁰ Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s. 258; Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Gezmek ve Dolaşmak: Yolculuk, Ticari Geziler, Askeri Seferler ve Ulaşım Aracı Olarak Yollar, Dağlar, Vadiler, Köprüler, Deniz ve Irmaklar", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 22-25.

³⁴¹ Özden Özdemir, "İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 25-26.

Doğu Anadolu Bölgesi dağlık, yüksek ve engebeli bir yapıya sahiptir. Kışları uzun, soğuk ve kar yağışlı bir bölgedir.³⁴² Asur kralı III. Salmanassar, Kurkh Monoliti'nde Urartu'ya yaptığı sefer hakkında bilgi vermiştir. Bu yol güzergâhının oldukça engebeli olduğunu ve iç kesimlere ulaşım sağlarken sarp ve yüksek dağların engel oluşturduğunu anlatmıştır.³⁴³ Yine Strabon Akilisene (Erzincan)'nin bulunduğu bölgeden bahsederken bölgedeki dik uçurumların, derin vadilerin ve ormanların kale yapmaya çok uygun olduğunu belirtmiş ve güvenlik açısından dağ silsilelerinin önemini vurgulamıştır.³⁴⁴ Dolayısıyla oluşturulan kaleler ve yerleşim yerlerinin inşası bu iklim ve coğrafi koşullar göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Uzun ve zorlu kış şartları tarımsal üretim faaliyetlerini sekteye uğrattığı gibi bölgeler arası iletişimi zor bir hale getirmiştir.

Urartular'ın inşa ettiği kalelerin birçoğu askeri amaçla kullanılmıştır. Bu kaleler bölgesel güvenliği sağlamanın yanı sıra ana yol, su tesisleri ve yerleşim yerlerinin yakınlığında inşa edilmiştir. Yol istasyonları olarak nitelendirilen kalelerin bölgesel kontrolü sağlayan, bölgeler arası bağlantıyı güvende tutabilecek şekilde kurulmuştur. Bu istasyonlar hem birbirleri arasında hem de Urartu merkezi ile iletişimi sağlamıştır.³⁴⁵

Urartu Devleti'nin hem uzak bölgelere yayılan düzenli kent plânları hem de bu düzene uygun standart kalelerin inşa edilmesi geniş bir şehircilik anlayışını aklı getirmiştir. Bölgede yapılan tüm kaleler, stratejik kavşak ve kilit noktaları ve ovadan geçen yolları kontrol altında tutmuştur. Bu açıdan ovaya veya yamaç eteklerine yapılan kale yok denecek kadar azdır. Çünkü bu kalelerin bağıntılı bulunduğu doğal engebeler, yalçın kayalıklar, tepeler ve sıradağlar savunma için birer tabya görevi

³⁴² Saraçoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesi", s. 503.

³⁴³ Gökçek, *Asurlular*, s. 140-145.

³⁴⁴ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, XIII/28, s. 40.

³⁴⁵ Batmaz, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Bölgeleri ile İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 170.

görmüştür. Olası bir tehlike durumunda kalenin tümüyle kuşatılması olanaksızdır. Ufak bir kaya parçası dahi bu yükseklikte etkili bir silah olarak kullanılabilir.³⁴⁶

Urartu Krallığı'nın sınırları içinde bulunan iletişim birimlerini belirlemek inşa edilen kaleler ve yazıtlarla mümkün olmuştur. Bölgenin savunmasında büyük öneme sahip olan bu kaleler arasında askeri, sosyal, siyasal veya herhangi bir tehdit durumunda iletişimin nasıl sağlandığı konusu yapılan incelemelerle aydınlatılmıştır. Sevan Gölü güneyindeki Urartu kaleleri arasında işaretleşme ve haberleşmeyi konu alan bir araştırma yapılmıştır. Bu çalışma farklı büyüklük ve işleve sahip tahkimatlı yerleşimlerdeki sur ve kuleler arasında işaret ateşi ile haberleşme üzerine yapılmıştır. Sevan Gölü'nün kıyıları boyunca kurulmuş kaleler arasındaki işaret sistemlerinin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Buna göre 15-16 m.'lik bir kule yüksekliği üzerine ortalama bir insan boyu eklenerek ulaşılabilecek yükseklikle görme uzaklığı bulunabilmektedir. İşaret ışığının görüş menzili bu problem için değerli bir değişkendir. Bu mesafe ateşin boyutuna, yaydığı ışığa ve hava şartlarına da bağlıdır. Ayrıca ideal görülebilirlik menzili yaklaşık olarak 20-30 km. olarak ölçülmüştür. Araştırma, Sevan Gölü'nün güneyi boyunca kurulmuş, Urartu ve Demir Çağ yerleşmelerinin bilinçli olarak birbirini görebilen ya da işaretleme ile iletişim kurulabilen noktalara inşa edildiği sonucuna ulaşmıştır. Veriler, plânlı bir inşa çalışmasının ürünüdür. Göl kıyılarının yüksek görünürlük özelliğine sahip olması, göle hâkim konumdaki kalelerin inşa nedenleri arasındadır. Urartu yerleşim dokusu oluşturulurken Van, Sevan, Urmiye gibi büyük göllerin yanı sıra küçük göllerde de bu avantaj kullanılmıştır. Ayrıca Erken Demir Çağ ile Orta Demir (Urartu) Çağ kalelerinin doğal olmayan, sistematik, tutarlı ve plânlı bir yerleşim sistemi oluşturulduğunun kanıtıdır.³⁴⁷

³⁴⁶ Tarhan – Sevin, “Van Bölgesi’nde Urartu Araştırmaları I, s. 297-299; Urartu mimarisinde tasavvur edilen yapılar ve karayolu istasyonlarını Wolfram Kleiss, yıllar önce, islami kervansarayların olası öncülleri olarak tanımlamıştır: Roberto Dan (Ismeo), “Urartu Yol Sistemi ve Urartu Yolları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 357.

³⁴⁷ Atilla Batmaz, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Bölgeleri ile İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 171.

Urartu Devleti'nde ulaşım ağının merkezini Van Ovası oluşturmuştur. Esasen bu ova yol yapımına pek uygun bir alan olmasa da, Asur tehdidine karşı Urartular yol yapımında değişiklik yapmış ve konum itibariyle Tuşpa merkez seçilmiştir.³⁴⁸

Urartu Krallığı'nın kuzey kısmı Murat Nehri'nden başlayarak Erzurum, Ağrı, Sevan Gölü Havzası ile Gürcistan'ın güney sınırlarına kadar ulaşmıştır. Ancak bu bölgelerden geçen yol şebekesinin başlangıç noktasının Van Ovası olduğu ve oradan kuzeye Muradiye Ovası'ndan diğer güzergâhlara açıldığı anlaşılmıştır. Urartu yazıtları Gürcistan'ın güney sınırlarına değin ulaşmasına rağmen (Ardahan/Hanak yazıtı) kontrol alanı içindeki en kuzey bölgenin Pasinler'in ötesine geçmediği Aras vadisinin biraz kuzeyine kadar gittiği savunulmaktadır.³⁴⁹

Fetih ve inşaat faaliyetleriyle alakalı yazıtlar Urartu Krallığı'nın batıya doğru yayılımının başlangıcını, Urartu kralı Menua (MÖ 810-786/785)'ya kadar götürmüştür. Bununla birlikte Patnos/Anzavurtepe Urartu yazıtı, Alzi (Elazığ) ülkesinin İşpuini veya İşpuini ve Menua ortak krallık devrinde, Urartu Krallığı'nın hâkimiyetinde olduğunu bildirmiştir. Yukarı Fırat bölgesindeki Urartu varlığı, kısa dönemler dışında, Argiştı oğlu Rusa döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu egemenlik bir yol sisteminin yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Urartuların yaptığı yol ve köprüler bu açıdan önemlidir. Yol, karayolu sözcüklerinin Urartuca karşılığı *usiptedir*. Yukarı Fırat Bölgesi'nde yaya ve atlı araba geçişine elverişli yolların genişliği 3.00-5.40 m. civarındadır.³⁵⁰

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre ilk Urartu yolları Kral İşpuini (MÖ 830-810) döneminde yapılmıştır. En çok yol yaptıran Urartu kralı ise Menua'dır. Devletin genişleme politikası doğrultusunda yolları arttırmış, bu yollar sayesinde

³⁴⁸ Belli, "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, s. 36.

³⁴⁹ Batmaz, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Bölgeleri ile İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 162-163; Van'ın ulaşım sistemi ve kaleleri için ayrıca bkz. M. Taner Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları I, *Anadolu Araştırmaları*, F. 18, s. 273-304.

³⁵⁰ Erdoğan, "Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi'nde Yollar ve Güzergâhlar", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 373-374.

ülkesine birçok toprak kattığı gibi yolun önemli noktalarına çivi yazılı steller diktirmiştir.³⁵¹

Urartu yolları, Pers ve Roma yolları gibi tabanı taş döşemeli değildir. Yol yapımında sert kayalar delinerek açılan tüneller, modern kaya tünelinin ilk örneği niteliğindedir. Urartu kaya tünellerinin en güzel örneğini “*Sakaltutan Tüneli*” ve “*Semiramis Tüneli*” oluşturmuştur.³⁵²

3.1.2. Erzincan’daki Ulaşım Yolları

Bölgenin temel yapısını tektonik olaylar, akarsu erozyonuna bağlı şekilde gelişen kıvrılmalar ve rüzgâr şekilleri belirlemiştir. Genel coğrafi hatlarını doğu – batı yönünde uzanan dağlar ile bu dağlar arasındaki dar vadi ve boğazlarla birbirlerinden ayrılan havzalar meydana getirmiştir.³⁵³ Erzincan ili ve çevresinin sert karasal iklime sahip olması ile yüksek, dağlık ve engebeli yapıda bulunması nedeniyle burada yollar ulaşım yönünden çok fazla gelişmemiştir.³⁵⁴ Ulaşım büyük oranda geçitlerle sağlanmıştır. Bölgenin Kafkasya ile etkileşimini sağlayan Gürcü Boğazı, Erzincan-Erzurum arasında yer alan Sansa Boğazı; Karaz, İlk Demir Çağı kültürlerinin ve Urartu Devleti’nin kuzeybatıya yayılmasında önemli geçitler olmuştur.³⁵⁵

Örneğin Erzincan-Tunceli bağlantısı Ovacık yakınlarındaki doğal geçit özelliği taşıyan Zını Gediği vasıtasıyla sağlanmıştır. Bunun en önemli kanıtı Ovacık ilçe merkezine karayolu ile 25 km. kuzeydoğusundaki Şahverdi Köyü yakınlarında bulunan Kaletepe Urartu yerleşkesidir. Kale formlu mekân izleri, kaya basamakları ve basamaklı tünelle tipik Urartu yerleşimi özellikleri taşır. Kaletepe, Tunceli’den Erzincan’a geçit veren Munzur Dağları üzerindeki Zını Gediği yakınlarında bulunmuştur. Bu özellikleri ile Kaletepe, Erzincan’daki Altintepe gibi Urartu

³⁵¹ Özgül, “Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 48.

³⁵² Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 118; Özgül, “Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 48.

³⁵³ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 43.

³⁵⁴ Saraçoğlu, “Doğu Anadolu Bölgesi”, s. 503 vd; Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 43.

³⁵⁵ Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C:IV, S:XIII/Aralık/MMXVII, s. 32-33; Urartu döneminde Erzurum’daki geçitler için bkz. Yavuz Günaşdı, “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, *TÜBA-AR* 19/2016, s. 1 vd.

yerleşimlerine açılan bir konaklama istasyonu gibidir. Tunceli il merkezinin 5 – 10 km. yakınlarında Erzincan rotasıyla ilişkili Urartu yerleşimleri Anbar ve Sinan Kalelerinden meydana gelmiştir. Bunlardan Sinan Kalesi, Erzincan’a geçişi olağan kılan Pülümür Vadisi’ne egemen güzergâhta konumlanmış olup Helenistik/Roma ve Ortaçağ’da dahi stratejik önemini kaybetmemiştir. Sinan Kalesi’nin hemen güneyinde sırasıyla Anbar-Mazgirt/Kaleköy-Mazgirt Kaleleri ile bağlantılıdır.³⁵⁶

Bölgede yer alan karayollarının bazı güzergâhları Urartu Devleti’nin kullandığı tarihi öneme sahip ve tarihte aktif rol oynamış güzergâhlardır. O. Belli de Anadolu’daki Urartu yol ağının varlığını birkaç kez dile getirmiştir. (Belli, 2000-2001-2008 makaleleri)³⁵⁷ Urartu Krallığı’nın Erzincan yöresindeki ulaşım ağının Erzurum’da bulunan Umudum Tepe ve Tepeköy üzerinden Aşkale/Küçük Çağdarış Kalesi-Tercan/Şirinlikale ve Tercan/Pekerîç (Çadırkaya) Kaleleri-Altın-tepe Kalesi ile hayat bulduğunu söylemek mümkündür.³⁵⁸

3.1.2.1. Doğu Yol Ağları

Kuzeydoğu Anadolu’nun yüksek, dağlık ve engebeli yapısı sebebiyle doğu-batı ulaşımı iki tarihi doğal yol üzerinden sağlanmıştır.³⁵⁹ Bunlardan birincisi, Kafkaslar ve Kuzeybatı İran bağlantılı olarak, Doğu Beyazıt’tan Karaköse yolu ile Erzurum’a, Karasu Vadisi’ni takip ederek Erzincan’a, Suşehri’ne, Sivas’a ve Orta Anadolu’ya uzanan yol sistemidir.³⁶⁰ Günümüzde kullanılan ve Orta Anadolu’yu Sivas üzerinden Doğu Anadolu’ya bağlayan modern karayolu da Kızılırmak Vadisi’ni doğuya doğru izleyerek Hafik ve Zara ovasından geçip Kızıldağ Geçidi’ni aşarak Erzincan’a ulaşır.³⁶¹ Doğu-batı doğrultulu bu yol sistemi, Sivas-Erzincan-Tercan-Aşkale-Aziziye (Ilıca)-Erzurum-Pasinler-Horasan-Kars ya da Erzurum-Ağrı-Doğu Beyazıt

³⁵⁶ Erdoğan, “Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi’nde Yollar ve Güzergâhlar”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 377.

³⁵⁷ Roberto Dan (Ismeo), “Linking Lowlands Among the Mountains: The Urartian ‘Road Stations’”, *Studies in Caucasian Archaeology*, Prof. Sergi Makalatia Gori Historical-Ethnographical Museum, vol: 3, Tbilisi, 2017, page 86.

³⁵⁸ Erdoğan, “Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Fırat Bölgesi’nde Yollar ve Güzergâhlar”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, s. 377.

³⁵⁹ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 43.

³⁶⁰ Belli, “Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi”, Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, s. 23; s. 111.

³⁶¹ Ökse, “Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları”, s. 22.

güzergâhıdır.³⁶² Stratejik açıdan son derece önemli olan bu yol, Kars üzerinden Kafkaslara, Ağrı Dağı üzerinden de İran yaylalarına varmaktadır.³⁶³

3.1.2.1.1. Tercan-Erzincan Yolu

Boğazköy Tabletleri'ne göre Erzincan ve çevresi 2. bin yılda Hurriler'in, 2. bin yılın ilk yarısından sonra ise Hayaşalılar'ın hâkimiyetine girmiştir. Hititler, siyasi amaçlarına uygun ortamı Kızılırmak yayı içinde sağlarken Hurriler'in daha güneye kayması ile Hayaşalılar bölgede etkin güç olmuştur. Hayaşalılar Sivas-Erzurum güzergâhını hem diğer devletler ile kurulan ilişkilerde hem de yapılan savaşlarda kullanmış olmalıdır.³⁶⁴

Tercan merkezden Mercan-Altunkent (Kargın)-Yollarüstü (Vican) üzerinden Sansa Boğazı geçilerek Üzümlü güzergâhından ilerleyen yol ağı direk devam edildiğinde Erzincan merkeze ulaşmaktadır (Harita 10). Günümüzde modern karayolu olarak kullanılan bu yolun engebesi, bulunduğu bölge dikkate alındığında oldukça azdır. Büyük oranda Karasu Irmağı'nı izleyen bu yolda verimli tarım alanları yer almaktadır. Yolu önemli kılan özelliklerin başında maden yataklarına yakınlığı gelir. Yolun yakın çevresinde bulunan yerleşmelerden Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı, Yollarüstü Kalesi, Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik), Beyaztaş/Bulmuş Kalesi, Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı, Kızılar Kalesi, Saztepe ve Altın-tepe'deki bulgular Ortaçağ'a tarihlenmiştir. Tüm yakın yerleşmelerin Ortaçağ özelliği taşıması bu yolun Ortaçağ'da işlek olarak kullanıldığını göstermektedir. Üçpınar Kalesi, Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı, Beyaztaş/Bulmuş Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Küçük Höyük, Saztepe ve Altın-tepe'deki kalıntılar ise Demir Çağı'nı işaret etmektedir. Bu durum yolun Demir Çağı'nda işlek olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Köroğlu Kalesi, Kötür

³⁶² Selahattin Tozlu, "Trabzon -Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 1.

³⁶³ Nezahat Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 9, S: 43 (656-671), 2016, s. 658.

³⁶⁴ Harun Duman, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinden, Osmanlı Devleti Zamanına Kadar Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya Ticaret Yollarının Güzergâhları", Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2017, s. 1 vd.

(Akyurt) Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Altıntepe, Saztepe, Küçük Höyük, Kızlar Kalesi yola hâkim konumdadır.

Yüzey araştırmalarına göre Tercan-Erzincan yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Köroğlu Kalesi, Tercan'ın 500 m. güneybatısındaki dağın tepe kısmında bulunmaktadır. Kalenin moloz taşlar ile örülen doğu duvarının iç kısmında pitos kalıntıları görülmüştür. Bu kısımda yer alan duvarların uzunluğu 20 m. civarında olup, kalenin batısında mimari kalıntılar vardır. Karasu Irmağı kalenin kuzeyinde akmaktadır. Kale, Tercan-Erzincan yoluna ve Tercan ilçe merkezine hâkim bir noktada yer alır. Oldukça dik yapıdaki kayalık üzerinde bulunan kaleye ulaşım güçlüğüyle sağlanmaktadır. Kale keramikleri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.³⁶⁵ (Fotoğraf 21)

Kötür (Akyurt) Kalesi, Mercan'ın 3 km. batısında 1430 m. yükseklikteki tepede yer alır. Kalenin güney ve kuzey kısmında yontulmamış taşlar kullanılarak yapılmış duvar kalıntıları görülmektedir. Yapı itibariyle dairesel şekildeki kalenin duvar kalıntıları kum ve kireç kullanılarak yapılmıştır. Çevresinde verimli tarım arazileri ve kötür köprüsü bulunan kalenin hemen yanında Tercan-Erzincan karayolu geçmektedir. Kale keramikleri Ortaçağ'a tarihlenir.³⁶⁶

Üçpınar Kalesi, Tercan/Üçpınar Köyü'nün 550 m. güneybatısında bulunur. Güney kesimini sıradağlar oluşturan kalenin yüksekliği 1611 m.'dir. Kale, Üçpınar Köyü'nden 80 m. yüksekte bulunan kayalık bir tepe üzerine kuzey-güney doğrultulu yapılmıştır. Kalede daha önce Sırataşlar Kalesi'nde görülen su kanalı ve su sarnıcı tespit edilmiştir. Karasu Nehri kalenin batısını çevirmiş vaziyettedir. Kale keramikleri Orta Demir Çağ ağırlıklıdır.³⁶⁷

Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları, Erzincan'a 25 km. uzaklıktaki Karakaya Beldesi'nin 3 km. uzağındaki sarp bir kayalık üzerine oturtulmuştur.

³⁶⁵ Alpaslan CEYLAN, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2 (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 2001, s. 167.

³⁶⁶ Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s.165.

³⁶⁷ Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s.165.

Altıntepe'ye kuşbakışı bakan kale, Elmağacı Höyük ile de aynı doğal manzaraya sahiptir. Kalenin kuzeyinde yer alan çay, doğusuna yönelerek akmaktadır. Kalenin doğusunda dar bir vadi oluşmuştur. Kale ulaşımı oldukça zor sağlanmakla beraber kalede birçok kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Kaçak kazılarda çıkarılan toprak kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklarının üzerinde toplanmıştır. Basamaklar soğuk kaynak sularına ve çaylara inmektedir. Karakaya Beldesi'nin yakınlarında eski sulama tesislerinin kalıntıları görülmüştür. Kale basamakların başında, ikinci bir patika yol bulunmaktadır. Savunma açısından son derece güçlü konuma sahip kalenin hangi döneme tarihlendiği bulunamamıştır. Kale, Tercan-Erzincan yolunun kuzeyinde yer alır.³⁶⁸

Yollarüstü Kalesi, Altunkent (Kargın)'in 3 km. batısında Yollarüstü (Vican) Köyü'nün güneyinde bulunur. Kesme taşlardan yapılmıştır. Ancak bu taşlar çevredeki evlerin yapımında kullanılmak üzere, temel taşlarına kadar sökülerek taşınmıştır. Girişi tahrip edilen kaya mezarının büyük kısmında toprak birikmiştir. Tercan-Erzincan yolunun hemen yanında yer alması ve yolu kontrol altında tutması açısından önemlidir. Kale keramiklerinin çoğu Demir Çağı'na tarihlenmekle beraber İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenenlerde bulunmaktadır.³⁶⁹ (Fotoğraf 20) Procopius, Yollarüstü Kalesi'nden Bizana adıyla bahsetmiştir. Erzurum-Erzincan yolunun Bizana'ya geldiğini, bataklık alanlarının olduğunu anlatmıştır. Zemin seviyesindeki bu kasabanın süvariler için manevra alanının müsaitliğini, düşman saldırılarına açık olduğunu dile getirmiştir. Tüm bu nedenlerden ötürü burayı geçip Bizana'ya 3 milim uzaktaki Tzimina (Cimin)'da şehrini kurmuştur.³⁷⁰

³⁶⁸ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları, s. 183-184.

³⁶⁹ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 312.

³⁷⁰ Procopius, *Buildings*, (tr. and ed. H. B. Dewing), Cambridge-Marss, 1940, III, V. 13-15, s. 205.

Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi, Çayırılı/Ortaköy'ün 2 km. güneydoğusunda yer alır. Kale, 1650 m. yükseklikte ve bulunduğu çevreye hâkim konumda inşa edilmiştir.³⁷¹ Yerleşim alanının üzerinde, duvar kalıntısı olduğu düşünülen moloz taşlara rastlanmıştır. Kalede bol miktarda sırlı-sırsız Ortaçağ keramikleri bulunmuştur.³⁷²

Beyaztaş (Bulmuş) Kalesi, Çayırılı/Bulmuş Köyü'ne 500-600 m. mesafede, 1760 m. yükseklikte yer alır. Kalede bulunan Kaya basamakları doğu-batı yönlü, doğal kayalara oyulmuş ve birbirine paralel iki sıra halinde uzanmış vaziyettedir. Tespit edilen keramik verileri Demir Çağı ve Ortaçağ'ı işaret etmektedir.³⁷³

Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı, Erzincan'a 30 km. uzaklıktaki Üzümlü ilçesinin 500 m. doğusunda, Şeyhkarpuz denen mevkide bulunmaktadır. Kayaların yontulmasıyla oluşmuş bir yol ile kaya mezarının hemen yanından ve üzüm bağlarının içinden geçilerek kaleye ulaşılmaktadır. Bu yolun az ilerisinde ise kaya mezarı yer almaktadır. Kaya mezarının iç kesimi düzeltilerek bir iç mekân oluşturulmuş ve iki kaya nişi eklenmiştir. Ancak kaya mezarının iç kısmı birçok kaçak kazıya maruz kaldığından toprak birikintisi meydana gelmiştir. Yol takip edildiğinde su sarnıcı ve sunak kalıntılarıyla karşılaşmaktadır. Halkın bağların sınırlarını belirlemek ve ayırt etmek amacıyla kullandığı taşlar sur duvarlarının yıkılması nedeniyle açıkta kalan taşlardır. Altın-tepe'nin kuzeyinde yer alması ve dağların eteklerinde bulunması da güvenlik açısından kaleyi güçlü hale getirmektedir. Kale keramikleri Ortaçağ'a tarihlenmiştir. Kale, Tercan-Erzincan yolunun kuzeyinde yer almaktadır.³⁷⁴

Kızlar Kalesi, Erzincan'ın 19 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Erzincan'dan 1050 m. yüksekte yapılmıştır. Ulaşımı oldukça güç sağlanan kale, Erzincan Ovası'na hâkim konumdadır. Kuzeyinde anakaya yontularak oluşturulan

³⁷¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 96.

³⁷² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 96; Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 312.

³⁷³ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 312.

³⁷⁴ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları, s. 72.

basamaklar ulaşımı kolaylaştırmıştır. Bu kısımdaki duvar kalıntıları Ortaçağ'da yapılmıştır. Yine batısında anakaya oyularak iki su sarnıcı oluşturulmuştur. İç kesimlerini kaya basamaklı sarnıçların oluşturduğu anakaya tıraşlanarak düzeltilmiştir. Tercan-Erzincan karayolunun kuzeyinde bulunur.³⁷⁵

Küçük Höyük, Altıntepe ile Üzümlü ilçesinin arasında, Erzincan'a 22 km. mesafede bulunur. Altıntepe'ye 2 km. uzaklıktaki bu höyüğün adı gibi kendi de oldukça küçüktür. Birçok kaçak kazıya maruz kalan höyükte kaçak kazı sonrası keramikler ortada bırakılmıştır. Bu keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Ayrıca kuzey kısımdaki tepelerden özellikle ilkbahar aylarında gelen sel suları ve kaçak kazılar höyüğü tahrip etmiştir.³⁷⁶

Saztepe, Altıntepe'ye 2 km. mesafede ve 1280 m. yüksekliktedir. Saztepe adını civarındaki sazlıklardan alan Saztepe'nin doğusu nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Höyük şehir merkezine yakınlığından dolayı oldukça fazla kaçak kazıya maruz kalmıştır. Saztepe'de Demir Çağı ve Ortaçağ keramiği yanında boyalı Geç Demir Çağı keramikleri de görülmüştür.³⁷⁷ Saztepe yüzey araştırmalarından elde edilen "Triangle Ware" olarak tanımlanan boyalı seramikler Geç Demir Çağı İran merkezli Akhamenid hanedanlığı ile ilişkilendirilmiştir. Saztepe'de bu seramiklerin yoğun bir şekilde görülmesi Urartu sonrası Akhamenid dönemine ışık tutmaktadır.³⁷⁸

³⁷⁵ Alpaslan Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, cilt: 2, İzmir, 22-26 Mayıs 2000, s. 73.

³⁷⁶ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları, s. 183.

³⁷⁷ Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları", Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (27-31 Mayıs 2002), Ankara, s. 313.

³⁷⁸ Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Işıklı-vd., Erzincan Altıntepe Çevresi Yüzey Araştırmaları, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Bilim Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014, s. 507-508.

Altın-tepe, Urartu Devleti'nin kuzey yayılımında önemli bir merkezdir.³⁷⁹ Erzincan'ın 20 km. doğusunda bulunan bu merkez, Tercan-Erzincan yolunun hemen kuzeyinde yola 500 m. mesafededir. Altın-tepe, Doğu Anadolu'dan gelip Orta Anadolu'ya geçen ünlü ticaret yolunu kontrolünde tutmaktadır. Altın-tepe üzerinde 1938 yılında yapılan araştırmalarla zengin bir prens mezarının bulunması sonucunda tanınmıştır. Tahsin ÖZGÜÇ başkanlığında bir ekiple 1959 yılında kazılara başlanmış ve kesme taşlardan oluşturulan mezar odalarının içinden altın, gümüş, tunç, fildişi, demir, pişmiş toprak, taş ile fayanslardan yapılmış eşyalar, tunç ve gümüş kaplama ağaç ve mobilya parçaları, tunçtan kemerler, çeşitli ahşap mobilyalar, tunç kazanlar ve savaşçı prene ait savaş arabası bulunmuştur. Bu mezardan çıkan üçayaklı ve kolları boğa başlarıyla süslü büyük tunç kazanlar oldukça farklıdır. Mezarların yanında dört tarafı taş duvarlarla çevrili bir açık hava kutsal alanı yer alır. Kalenin birçok kaçak kazıyla tahrip edildiği görülmüştür. Urartu Devleti'nin kuzey-batı yayılımında en uç noktada bulunmasıyla önemlidir.³⁸⁰

Altın-tepe Kalesi ile ilgili bölgede birçok araştırmacı kazı çalışması yapmıştır. Bu kazılarda Urartu dönemine ait elde edilen mimari kalıntılar ve eserler Anadolu arkeolojisine önemli katkılar sağlarken, temsil ettiği kültürün ilk örnekleri kabul edilmişlerdir. 2003 yılından sonra bu kazılar Mehmet KARAOSMANOĞLU tarafından devam ettirilmiştir.³⁸¹

³⁷⁹ Oya San, "Urartu Krallığı'nın Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994, s. 24.

³⁸⁰ Alpaslan Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüze-y Araştırması, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, s. 181-182; Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), s. 49-50; Özgüç, "Altın-tepe Kazıları-Excavations Altın-tepe", s. 1 vd.; Özgüç, *Altın-tepe II*, s. 1 vd.

³⁸¹ Mehmet Karaoşmanoğlu-Halim Korucu, "Erzincan Altın-tepe Kalesi", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı/Number 35(36-59), Erzurum, 2015, s. 36.

İlk dönem (T. Özgüç kazıları) ve ikinci dönem kazılarındaki seramik bulguları Altıntepe'deki ilk yerleşimlerin Tunç Çağları'na ait olduğunu göstermektedir. İkinci dönem kazılarında Apadana içinde ve güney kısmında yangın tabakası içinde yer alan taşların arasında kazıma çizgili, perdahlı ve parlak siyah Karaz keramikleri görülmüştür. Açık hava tapınağının doğusundaki kazılarda basit taşlarla örülü temel yüzeyi serleştirilmiş toprakla yapılan bir oda bulunmuştur. 2015 kazısında apadananın güneyinde oval yapılı, benzerlerine Norşuntepe ve Seyitömer'de rastlanan, fırın olduğu düşünülen bir döşeme görülmüştür. Bu mimari yapılar Tunç Çağı yapılaşmasının verileri olarak düşünülmektedir. Erken Demir Çağı'na tarihlenen keramikler elle ya da çarkla yapılmıştır. Kahverengi ve gri renk başta olmak üzere siyah ve kırmızı da bulunmaktadır. Tek renkli seramiklerde pişirilmeden dolayı ton farkı vardır.³⁸²

Altıntepe Kalesi, Erzincan Ovası'nda doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Seramik bulgularının oldukça fazla olduğu kale üzerinde yapılan kazılarda Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar uzanan yerleşim izleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı sonrasındaki çanak çömlek geleneğinin günümüzde köylerde devam ettirildiği görülmüştür. Örneğin Tunç Çağları'na ait bir mangalla yakın dönemdeki bir mangal arasındaki tek fark birinin bakır-pirinç'den yapılırken diğerinin seramikten yapılmasıdır. Altıntepe mimari yapıları bakımından da Urartu dönemine tarihlenen günümüzden 2750 yıllık birçok geleneğin bölge yerleşmelerinde sürdürüldüğünü göstermiştir.³⁸³ Altıntepe araştırmalarından elde edilen bulgular arasındaki maden eşyalarıyla, kırmızı boya astarlı ve cilalı çanak

³⁸² Özgüç, "Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe",s. 1 vd; Karaosmanoğlu, Mehmet, "Erzincan/Altıntepe Kalesi'nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1 (28 Eylül-1 Ekim 2016), Erzincan, s. 268.

³⁸³ Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 25 (275-282), Türkiye, s. 275-276; Karaosmanoğlu, "Erzincan/Altıntepe Kalesi'nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 272

çömlükler tipik Urartu eşyaları olarak görülmüş ve Urartu kültürünün buralara uzandığını kanıtlamıştır.³⁸⁴

En yoğun yerleşimi Urartu döneminde gören Altın-tepe, bölgenin yönetim merkezi olarak çift surla çevrilmiştir. Yapılaşmanın başlaması için güneyden kuzeye tesviye edilen yapı alanları plânlanmış ardından kanalizasyon sistemi döşenmiştir. Altın-tepe Kalesi'nin dikkat çeken yapıları; tapınak kompleksi, yamuk plânlı avlu ve saray, havuz, mahzen ve Geç Urartu Dönemi depo binası, kanalizasyon sistemi, ilk apadana/kabul salonu, genişletilmiş apadana, tandır odası, açık hava tapınağı, mezarlar, sur duvarları, kapılar ve kilisedir.³⁸⁵ Altın-tepe bulunduğu mevki itibariyle oldukça önemli bir kaledir. Araştırma alanımız içindeki tüm yolların bu yerleşim merkezine çıktığı anlaşılmış bu durum konumuz açısından Altın-tepe'nin önemini arttırmıştır. (Fotoğraf 12)

Tablo 1: Tercan-Erzincan Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Köroğlu Kalesi	Tercan									•
Kötür (Akyurt) Kalesi	Tercan									•
Üçpınar Kalesi	Tercan					•		•		
Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı	Üzümlü					•		•		•
Yollarüstü Kalesi	Tercan		•			•	•			•
Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi	Çayırh									•
Beyaztaş (Bulmuş)	Çayırh					•				•

³⁸⁴ Kökten, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, s. 466.

³⁸⁵ Mehmet Karaosmanoğlu, “Altın-tepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, s. 17-24; Karaosmanoğlu, “Erzincan/Altın-tepe Kalesi'nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 268-272.

Kalesi										
Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı	Üzümlü									•
Kızlar Kalesi	Merkez									•
Küçük Höyük	Merkez		•			•				
Saztepe	Merkez					•			•	•
Altintepe	Merkez		•			•			•	•

3.1.2.1.2. Tercan-Aşkale Yolu

Urartu Devleti'nin kullandığı Keçikıran – Deliçay – Erciş - Ağrı Gediği – Dedeli – Değirmendüzü – Giriktepe – Patnos - Ağrı – Eleşkirt – Tahir Gediği – Horasan – Pasinler – Erzurum yolu Aşkale üzerinden Tercan'a ilerlemiştir.³⁸⁶

Tercan-Aşkale güzergâhlı bu yola Tercan ilçe merkezinden doğuya gidilerek önce Yaylacık Köyü'ne ardından da Aşkale'ye varılmaktadır. Bu yol üzerinde ve çevresindeki yerleşmeler Müftüoğlu Kalesi, Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi, Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Karacaören Yerleşmesi, Harabetepe, Bolutepe ve Bolutepe Düz Yerleşmesi'dir (Harita 11). Bunlardan Yaylacık Kalesi ile Kalecik Kalesi İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir. Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi ve Kalecik Kalealtı Yerleşmesi Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Bu yerleşimler Urartuların işlek olarak kullandığı anayol üzerindeki yerleşmelerdir. Köroğlu Kalesi, Yaylacık Kalesi, Kalealtı Yerleşmesi ve Bolutepe Düz Yerleşmesi ise Orta Çağ'a tarihlenmiştir. Bu yolu Tercan'daki Köroğlu Kalesi, merkezi Yaylacık Kalesi ve Kalecik Kalesi kontrol etmektedir.

Yüzev araştırmalarına göre Tercan-Aşkale yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Yaylacık Kalesi, Yaylacık Köyü'nün 500 m. güneyindeki kayalık tepe üzerinde yer almaktadır. Modern Erzincan-Erzurum karayolunu kontrolünde tutar. Surları anakayaya oyulmuş kiklopik teknikle, kabaca yontulmuş taşlarla yapılmıştır. Günümüzde 2-3 sıralık taş dizisi 1-1.5 m. halinde görülmektedir. Çok sayıda keramik

³⁸⁶ Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658.

verilerine rastlanan kalenin, girişi güneydedir. Keramik verileri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenir.³⁸⁷ (Fotoğraf 9)

Kalecik Kalesi, Yaylacık Köyü'nün 500 m. kuzeybatısında bulunur. Sur yatakları anakayaya oyularak yapılmıştır. Yaylacık Deresi, kalenin güney ve kuzey kısmını dolaşarak Karasu'ya karışır. Kalenin güneyinde modern Erzincan-Erzurum karayolu geçmektedir. Ayrıca Kalecik Kalesi, Karaz kültürünün batıya yayılmasında önemli bir merkez durumundadır. Bol miktardaki keramik verileri İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı'na tarihlenmiştir.³⁸⁸ (Fotoğraf 10)

Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Tercan'ın doğusundaki Yaylacık Köyü'nün hemen güneyinde akan Karasu Irmağı'nın kenarında bulunur. Yerleşmede yakın dönem mimari kalıntılara rastlanmıştır. Kalede çeşitli keramik kalıntılara fazlaca bulunmaktadır. Günümüzde tarla olarak kullanılan yerleşmede birkaç mezar yer almaktadır.³⁸⁹

Müftüoğlu Kalesi, Tercan/Müftüoğlu Köyü'nün kuzeyinde bulunan anakayaya inşa edilmiştir. Üzeri düzeltilmiş olan kalenin düzeltilen kısmında oyuklar mevcuttur. Anakayanın doğu kısmı uçurumdur. Doğusundan gelerek batı kısmını dolaşan kuru bir dere yatağı vardır.³⁹⁰ Doğu-batı yönünde inşa edilen anakayanın uzantısında sur duvarları açık bir şekilde görülür. Kalenin duvarları iri taşlarla yapılmıştır. Taşlar kiklopik teknikle oluşturulmuş ve üzerleri kabaca düzeltilmiştir. Kalenin Erzincan-Erzurum yoluna bakan kuzey kısmında kaçak kazı yapılmıştır. Çayırılı ilçesindeki Sırataşlar Kalesi ile benzer özelliklere sahiptir. Kalede kaya basamakları bulunmaktadır. Kalenin güneyinde sunak alanı olarak tanımlanan

³⁸⁷ Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s.164.

³⁸⁸ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), s. 240; Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 164-165.

³⁸⁹ Alpaslan Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 1, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Çanakkale, 29 Mayıs-2 Haziran 2006, s. 164; Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), s. 239.

³⁹⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 263.

çukurluklar bulunmaktadır. Bu alanda toplam 3 adet sunak yer alır. Kalenin tapınak alanı bu kısımdadır.³⁹¹

Karacaören Yerleşmesi, Tercan/Karacaören Köyü'nün 3.5 km. güneyindedir. Yerleşme tarla şeklinde kullanılmakla beraber Tercan Barajı'nı da gören civarına hâkim bir noktada kurulmuştur. Tarlaların sürülmesiyle ortaya çok sayıda keramik parçaları çıkmıştır. Keramik verileri zengin olan yerleşme, Ortaçağ özelliği taşımaktadır.³⁹²

Harabetepe, Tercan/Güzbulak Köyü'nün 1.5-2 km. kuzeydoğusunda, Tercan Barajı'nın ise doğusunda yer alır. Mağaratepe Yerleşmesi'nin de hemen doğusunda konumlanmıştır. Harabetepe'yi Mağaratepe Yerleşmesi'nden ayıran en önemli özellik bu iki mevkinin arasından akan deredir. Harabetepe Kalesi'nin yer aldığı doğal tepenin yapısına uygun sur duvarları mevcuttur. Ama surlar fazlaca yıpranmıştır. Keramikleri oldukça zengin olan kalede kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Uzun bir vadinin başlangıç noktası konumundaki Harabetepe kuzeyindeki dağın kuzey kısmında Erzurum'un Aşkale ilçesine bağlı köyleri de barındırmaktadır. Keramikleri Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağı'na tarihlenmiştir.³⁹³ (Fotoğraf 13)

Bolutepe, Tercan/Güzbulak Köyü'nün 3 km. batısında bulunur. Güneyinde Kilisetepe yer almaktadır. Vadinin üst kesiminde yer alan Mağaratepe ve Harabetepe gibi sur duvarlarıyla çevrelenmiş vaziyettedir. Temel sur duvarları dışında mimari yapı görülmemiştir. Kalenin yol kavşağında yer alması, civarında ekili-dikili alanların bulunması hem kalenin savunulmasını kolaylaştırmış hem de kalenin önemini arttırmıştır.

Bolutepe Düz Yerleşmesi, Bolutepe'nin 500 m. güneyinde düz yapıda bir yerleşmedir. Kilisetepe ve Bolutepe kalelerinin ortasındaki yerleşme, günümüzde

³⁹¹ Ceylan-Bingöl-vd., "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları", s. 130.

³⁹² Ceylan, 2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 165-166.

³⁹³ Ceylan-Bingöl-vd., 2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 2.

tarım arazisi şeklinde kullanılır. Yerleşmede birçok çanak çömlek tespit edilmiştir. Keramikleri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.³⁹⁴

Tablo 2: Tercan-Aşkale Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Adı	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Köroğlu Kalesi	Tercan									.
Yaylacık Kalesi	Tercan		.			.				.
Kalecik Kalesi	Tercan		.							.
Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi	Tercan									
Müftüoğlu Kalesi	Tercan					.				
Karacaören Yerleşmesi	Tercan									.
Harabetepe	Tercan		
Bolutepe	Tercan									
Bolutepe Düz Yerleşmesi	Tercan									.

3.1.2.1.3. Tercan-Çayırılı Yolu

Tercan ilçe merkezinden kuzeye ayrılan bir yol ile Mercan-Çadirkaya-Çayırılı-Otlukbeli-Demirözü üzerinden Bayburt'a oradan da Karadeniz sahillerine ulaşılmaktadır.³⁹⁵ Tarım arazilerinin fazlaca bulunduğu bu yol, Pekiçiç (Çadirkaya) ve Tuzla Kalesi'nin bulunduğu mevkiden kuzeye ayrılan yoldur. Bu yolun Tercan-Çayırılı arasındaki ve çevresindeki yerleşimleri Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Pekiçiç (Çadirkaya) Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Saygılı Höyük, Haramidere Yerleşmesi, Mirzaoğlu Kalesi ve Aşağı Kartallı Höyük'tür (Harita 12). Bu yerleşimlerden Aşağı Kartallı Höyük ve Saygılı Höyük İlk Tunç Çağı keramiklerine sahiptir. Çadirkaya (Pekiçiç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Mirzaoğlu Kalesi Demir Çağı keramiklerine sahipken Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi ve Mirzaoğlu Kalesi Ortaçağ özelliği göstermektedir. Yolu kontrol eden kaleler Köroğlu Kalesi,

³⁹⁴ Ceylan-Bingöl-vd., 2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 2.

³⁹⁵ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 267-280; Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 99; Batmaz, "Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", s. 20.

Kötür (Akyurt) Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Haramidere Yerleşmesi'dir.

Yüzey araştırmalarına göre Tercan-Çayırılı yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Kötür (Akyurt) Kalesi, Çayırılı'nın güneydoğusunda, Mercan'ın 3 km. batısında bulunur. Kale, Kötür Köprüsü'nün ve Erzincan-Erzurum karayolunun yanındadır. Kuzey ve güney kısımlarında yontulmamış taşlar ile yapılan duvar kalıntıları bulunan kale, dairesel yapıdadır. Bu duvar kalıntıları kum ve kireçten yapılan harçlarla hazırlanmıştır. Kaleden toplanan keramikler Ortaçağ'a tarihlenir.³⁹⁶ (Fotoğraf 16)

Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Çayırılı ilçesinin sınırları içindeki Çadirkaya Beldesi'nin doğusunda konumlanmıştır. Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımında önemli bir yere sahiptir. Çadirkaya'daki Urartu kaya mezarları, anakayanın oyulmasıyla elde edilmiş temeller ve kaya basamaklı tüneller en değerli bulgulardır.³⁹⁷ Ayrıca anıtsal kaya işaretleri (Genelde "U" ve "V" biçimli) şeklinde adlandırılan Urartu Devleti'ne ait bazı kalelerde surlara yakın yerlerde görülen birtakım işaretler burada da bulunmuştur.³⁹⁸ (Fotoğraf 6)

Sırataşlar Kalesi, Çayırılı ilçesinin 8 km. kuzeydoğusunda bulunan kalenin tam karşısında tren yolu geçmektedir. Kale, anakayanın yapısına uygun olarak dikdörtgen şekillidir ve taş işçiliği ilgi çekicidir. Anakayanın tıraşlanmış bir kesimi, yazıt için hazırlanmış gibidir. Ancak üzerine kabartma resim yapılmamış ya da yazıt yazılmamıştır. Kaledeki bir diğer önemli yapıda kör kapı denen yapıdır. Benzerlerine Van bölgesinde rastlanan bu yapıların bu bölgedeki ilk örnekleridirler. Kaledeki su

³⁹⁶ Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2 (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 2001, s. 312-313.

³⁹⁷ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları, s. 185.

³⁹⁸ Erkan Konyar, "Urartu Coğrafyasında 'Anıtsal Kaya İşaretleri': İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım", *Mühibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 2008, s. 310-312.

tüneli ve su kanalı da böyledir. Kale duvarları kiklopik taş tekniğiyle meydana getirilmiştir.³⁹⁹ (Fotoğraf 7)

Saygılı Höyük, Çayırılı ilçesinin 8 km. doğusunda, Saygılı Köyü'nün ise 1 km. kuzeyinde yer alır. Höyüğün en dik kısmı olan kuzey kesiminden bir dere akmaktadır. Höyüğün üstünde iş makinalarıyla yapılan kaçak kazılar sonucunda güneydoğu kısmı tahrip edilmiş, çevresinde kırılmış pitos parçaları görülmüştür. Höyüğün yangın geçirdiği kaçak kazı sonucu yüzeye çıkan kalıntılardan anlaşılmıştır. Köyde yapılan araştırmalarda ise höyükten elde edilen sağlam pitoslara rastlanmıştır. Höyüğün keramikleri Geç Demir Çağı ve Ortaçağ tarihlidir. Ortaçağ keramiklerindeki işçilik dikkat çekicidir.⁴⁰⁰

Harami Dere Yerleşmesi, Çayırılı'nın 10 km. kuzeydoğusunda bulunmuştur. Yerleşme dağ silsilelerinin doğu ucunda yer almış ve geniş bir kesime yayılmıştır. Ovaya hâkim konumda olan yerleşmenin kuzeyinde Karasu Irmağı ve Çayırılı-Mercan karayolu uzanmaktadır.⁴⁰¹ Kaçak kazı izlerine rastlanan höyükte, Saygılı Höyük'teki gibi kaçak kazılar incelendiğinde yangın geçirdiği görülmüştür. Çayırılı bölgesindeki en zengin keramik verilerine sahiptir. Keramik verileri İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Ortaçağ tarihlidir.⁴⁰²

Mirzaoğlu Kalesi, Çayırılı/Mirzaoğlu Köyü'nün 3 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Batısında Çataksu Deresi geçen kalenin en önemli özelliği, anakayaya oyularak yapılan kaya basamaklı su tünelidir. 70 basamaktan oluşan su tünelinin taşlarla dolması nedeniyle ancak 20 basamak kullanılabilir. Su

³⁹⁹ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 166; Yavuz GÜNAŞDI, "Erzincan Sıraşlar Kalesi", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C: 5 (113-131), S: 9, Ocak 2015, s. 117.

⁴⁰⁰ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 166.

⁴⁰¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 77.

⁴⁰² Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 166.

tünelinin batı kesiminde Horasan harcı ile oluşturulan bir sarnıç bulunmaktadır.⁴⁰³
Kale keramikleri Demir Çağı ve çoğunlukla Ortaçağ özelliği göstermektedir.⁴⁰⁴

Aşağı Kartallı Höyük, Çayırılı ilçesinin 18 km. güneydoğusunda bulunur. Aşağı Kartallı Köyü'nün ortasında yer alan höyükte keramik bulgusuna rastlanmamıştır. Höyük köy yerleşmesinin içinde yer almasına karşın beklenen ölçüde tahribata maruz kalmamıştır.⁴⁰⁵

Tablo 3: Tercan-Çayırılı Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Köroğlu Kalesi	Tercan									.
Kötür (Akyurt) Kalesi	Tercan									.
Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	Tercan					
Sırataşlar Kalesi	Çayırılı					.				
Saygılı Höyük	Çayırılı								.	.
Haramidere Yerleşmesi	Çayırılı	
Mirzaoğlu Kalesi	Çayırılı					.				.
Aşağı Kartallı Höyük	Çayırılı									

3.1.2.1.4. Çadirkaya-Aşkale Yolu

Pekeriç (Çadirkaya) Kalesi ve Tuzla Kalesi'nin bulunduğu mevkiden doğuya giden ve Çadirkaya-Aşkale bağlantısını sağlayan doğal bir yol yer almaktadır. Bahsi geçen bu yol üzerinde ise Fırat Kalesi, Kayı Kalesi, Çakıroğlu Kalesi, Kırkartepesi Kalesi, Bakırlıg Kalesi gibi kaleler bulunur (Harita 13). Bu kalelerden Tuzla Kalesi İlk Tunç Çağı, Ortaçağ ve Demir Çağı'na tarihlenirken Pekeriç (Çadirkaya) Kalesi

⁴⁰³ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 77.

⁴⁰⁴ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 167.

⁴⁰⁵ Ceylan, 2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 264.

Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Bu kaleler Urartu dönemindeki ulaşımı kontrol eden önemli iki merkezdir. Yol çevresindeki yüzey araştırmaları devam etmektedir.

Yüzey araştırmalarına göre Çadırkaya-Aşkale yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Tuzla Kalesi, Pekeriç Kalesi'nin doğusunda, Çadırkaya Ovası'nı gören stratejik bir konumdadır. Yöredeki diğer kaleler ile mimari yönden aynı özelliklere sahiptir. Güneybatısında 18 basamaklı bir merdiven bulunan kalede basamakların bittiği noktada insan eliyle yapılan bir kutsal alan vardır. Kale, anakaya yapısının tıraşlanması ve mimarının anakaya oturtulmasıyla meydana gelmiştir. Dış sur duvar yapısı, kalenin doğu uç kısmına değin ulaşmıştır. Kaçak kazı izleri görülen kalede, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Ortaçağ keramikleri tespit edilmiştir.⁴⁰⁶ (Fotoğraf 15)

Fırat Kalesi, Tercan/Çadırkaya beldesindeki Yeşilyayla Köyü surlarında bulunan Şamlı Dağı'nın 1 km. güneydoğusunda yer alır. Kuzeyini dik bir yamaç oluşturan kale çevresine göre yüksektedir. Şamlı Dağı eteklerindeki kurgan alanına, Acısu Yerleşmesi'ne ve kuzeyinde bulunan 4 kaleye hâkim konumdadır. Karasu Irmağı'na 3.5 km. uzaklıktaki kalenin etrafı çayırlık, kuzeyi ise doğal kayalık alanlardan oluşur. Kalenin etrafını çevreleyen sur duvarı izleri yüzeyden izlenebilmektedir. Kaçak kazı izleri görülen kalenin giriş kapısı kuzeybatıdadır. Kaçak kazı sonrasında az da olsa mimari yapılar ve amorf nitelikli keramik parçaları ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁷

Kayı Kalesi, Tercan/Çadırkaya beldesindeki Yeşilyayla Köyü'nün 4.5 km. doğusunda, Fırat Kalesi'nin ise 500 m. doğusunda bulunur. Fırat Kalesi de dâhil olmak üzere doğu-batı doğrultulu dizilen 5 kalenin ikincisidir. Diğer kaleler ile bağlantılı olan bu kalenin giriş kapısı kuzeybatısındadır. Kuzeyi oldukça korunaklı olan bu kale, doğusundaki Karasu Vadisi'ni kontrol amaçlı yapılmıştır. Keramik buluntusu olmamasına karşın mimari yapısı oldukça anlaşılırdır. Ayrıca bu kale,

⁴⁰⁶ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 224; Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 104-105.

⁴⁰⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 231.

Karasu Vadisi'nin Çadirkaya ve Aşkale ile bağlantısını sağlayan doğal yol üzerine konumlanmıştır.⁴⁰⁸

Çakıroğlu Kalesi, Tercan/Çadirkaya beldesindeki Yeşilyayla Köyü'nün 5 km. doğusunda bulunur. Kayı Kalesi'nin doğusunda yer alan bu kalenin kuzeyi ve batısı korunaklıdır. Giriş kapısı kuzeybatısında bulunur. Doğu-batı doğrultulu yapılmıştır. Vadiye açılan en son kaledir. Doğusundaki Karasu Vadisi'ni korumak amacıyla yapılmıştır. Mimari açıdan uç kale özelliği gösterir. Orta kısmında tapınak olduğu düşünülen önemli bir yapı yer almaktadır. Keramik bulgusuna rastlanmayan kalenin mimari yapısı ve unsurları rahatlıkla görülebilmektedir. Ayrıca bu kale, Karasu Vadisi'nin Çadirkaya ve Aşkale ile bağlantısını sağlayan tarihi doğal yol üzerinde yer almaktadır.⁴⁰⁹

Kırlartepesi Kalesi, Çakıroğlu Kalesi'nin doğusunda yer alır. Kuzey yamacı tümüyle uçurumdur. Çakıroğlu Kalesi'ne göre daha küçük ölçülere sahip olan bu kalenin kuzeyi vadiyi kontrol ederken, güney ve batı tarafı alçak tepelerle kuşatılmıştır. Aşırı tahribat gören kalenin mimari izleri belirgin durumdadır. Karasu Vadisi'ni kontrolünde tutan kalede sur duvar kalıntılarına rastlanmış ancak keramik kalıntısı bulunamamıştır. Kırlartepesi Kalesi, Fırat Kalesi, Kayı Kalesi, Çakıroğlu Kalesi hem doğal yolları hem de hayvancılığa uygun arazileri kontrol eden noktalara kurulmuştur.⁴¹⁰

Balırlıg Köy Kalesi, Kırlartepesi Kalesi'nin 2 km. doğusunda, Çadirkaya-Aşkale doğal yolunun güneyinde yer alır. Kuzeyi ve doğusu uçurum olan kalenin güneyinde tarım arazileri bulunmaktadır. Kuzeyinden Karasu Irmağı geçen kalenin güneyindeki dere yatağı da Karasu Irmağı ile birleşir. Ziraî açıdan elverişli batı ve güney kısımları tepelerle çevrelenmiştir. Güneyinde ormanlık alan bulunmaktadır. Kuzeyinde ve güneyinde sur duvarları bulunan kalede kaçak kazı izleri görülmüştür.

⁴⁰⁸ Alpaslan Ceylan-İbrahim Üngör-Nezahat Ceylan-Yavuz Günaşdı-Oktay Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", 42. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2020, (Baskıda), s. 1 vd; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 232.

⁴⁰⁹ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 233.

⁴¹⁰ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 234.

Stratejik açıdan önemli noktadaki kalenin bulunduğu çevre günümüzde hayvancılığın merkezi haline gelmiştir. Mimarı kalıntıları yer alan kalede keramik bulgusuna rastlanmamıştır.⁴¹¹

Tablo 4: Çadırkaya-Aşkale Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Çadırkaya (Pekerîç) Kalesi	Tercan					
Tuzla Kalesi	Tercan		.				.			.
Fırat Kalesi	Tercan									
Kayı Kalesi	Tercan									
Çakıroğlu Kalesi	Tercan									
Kırlartepesi Kalesi	Tercan									
Bakırlıg Köy Kalesi	Tercan									

3.1.2.1.5. Tercan-Çat Yolu

Tercan ilçe merkezinden kestirme doğal bir yol ile Erzurum (Çat)'a ulaşılabilir. Bu güzergâha (Tercan-Çat) iki farklı şekilde gidilebilir. Bunlardan ilki; Tercan ilçe merkezinden doğuya doğru 8 km. kadar gidildikten sonra güneye dönülerek ulaşılan yoldur. Oldukça bakımsız vaziyetteki bu taş yolun batı kısmında Tercan baraj gölü bulunmaktadır. İki kola ayrılan yoldan güney istikametinde devam edildiğinde Fındıklı Köyü-Kalecik Köyü-Komsor Köyü-Oğulveren Köyü-Arekel Mezrası-Sağırkomu-Başbudak Köyü-Mağara Köyü (Elmapınar)-Yıkılğan Mezrası-Kalangez-Gövaşık Köyü üzerinden ilerlenerek Çat'a varılır. Yol üzerinde ve çevresinde Maden Kalesi, Harabetepe, Bolutepe, Bolutepe Düz Yerleşmesi ve Başbudak Kalesi yer alır (Harita 14). Harabetepe ve Başbudak Kalesi Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı'na tarihlenirken Bolutepe Düz Yerleşmesi, Harabetepe Yerleşmesi Ortaçağ'a yine Harabetepe, Maden Kalesi, Başbudak Kalesi ise Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Bu yol üzerinde bulunan Maden Kalesi ve Başbudak Kalesi yolu kontrol eden kalelerdir.

⁴¹¹ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 235.

Yüzey araştırmalarına göre Tercan-Çat yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Maden Kalesi, Tercan ilçe merkezinin güneydoğusundaki Fındıklı Köyü'nün 4 km. güneyinde bulunur. Kale merkezi maden ocağı, yerleşim yeri ve kaleden meydana gelen bir komplekstir. Maden Ocağı'nın 200 m. batısında yerleşim kalıntıları tespit edilmiştir. Yerleşim yerinin güneyindeki stratejik bir noktada kale kurulmuştur.⁴¹² Kalenin 10 km. güneyinde Urartu Kalesi özellikleri gösteren şirinlikale konumlanmıştır. Anakaya tıraşlanarak oluşturulan kale, bölgenin maden işleme merkezi olarak düşünölmektedir. Keramik verileri Orta Demir Çağı'na tarihlenen kale, yola 4 km. uzaklıktadır.⁴¹³ (Fotoğraf 2)

Başbudak Kalesi, Tercan/Başbudak Köyü'nün, 500 m. kuzeyinde yer alır. Kalenin sur duvarları kiklopik teknikle yapılmış, taşların dış yüzeyleri kabaca tıraşlanmıştır. Kale iki kademeli yapılmıştır. Birinci kademesi, kuzeye doğru anakayanın yapısına uygun şekilde anakaya kesilerek yapılmıştır. Bölgedeki en yüksek kalelerden biridir. Kale, kuzey-güney yönlü yapılmış ve tüm duvarları yıkılmıştır. Kale, bütün doğal yolların ve su kaynaklarının merkezindedir. Doğusundaki yol Tercan'ı Erzurum'un Çat ilçesi'ne ulaştırır. Kale ve çevresinden elde edilen keramikler Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nı göstermektedir.⁴¹⁴ (Fotoğraf 14)

Tablo 5: Tercan-Çat Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Köroğlu Kalesi	Tercan									.
Maden Kalesi	Tercan							.		
Harabetepe	Tercan
Bolutepe	Tercan									
Bolutepe Düz	Tercan									.

⁴¹² Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdir, 2008-2014)*, s. 92.

⁴¹³ Bingöl-Ceylan-vd, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdir İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 7.

⁴¹⁴ Ceylan-Bingöl-vd, 2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdir İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 2; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdir, 2008-2014)*, s. 95.

Yerleşmesi										
Başbudak Kalesi	Tercan	.	.				.			

İkinci yol ise Tercan ilçe merkezinden güneye gidildiğinde (Karasu Nehri yol üzerindedir) Beşkaya-Kurukol-Yaylayolu-Göktaş-Beşgöze'den sonra Ilısu Köyü'nün 10 km. ilerisinde Çifteler'deki Komsor Köprüsü dolaylarında diğer yolla birleşir. Bu yol üzerinde ve çevresindeki yerleşmeler Köroğlu Kalesi, Köroğlu Beşkaya Kalesi, Toprakkale, Yaylayolu Küçük Höyük, Yaylayolu Büyük Höyük Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi ve Şirinlikale'dir (Harita 14). Toprakkale Geç Kalkolitik Çağ'da yerleşim görürken Yaylayolu Büyük Höyük ve Toprakkale İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir. Toprakkale, Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi, Yaylayolu Büyük Höyük ve Şirinlikale Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Yine Köroğlu Kalesi, Köroğlu Beşkaya Kalesi, Yaylayolu Büyük Höyük ve Yaylayolu Küçük Höyük Ortaçağ'a tarihlenmiştir. Demir Çağı'nda işlek olarak kullanılan bu yolu Köroğlu Kalesi, Köroğlu-Beşkaya Kalesi, Toprakkale ve Şirinlikale kontrol etmektedir. Kestirme bu yolda Tercan-Çat arası 70 km.'ye kadar inmektedir.

Yüzey araştırmalarına göre bu yol üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Köroğlu Beşkaya Kalesi, Tercan'ın güneybatısındaki Beşkaya Köyü'nün 200 m. batısında bulunur. Doğu-batı doğrultulu beş tepeden oluşan kayalığın üçüncü tepesi üzerindedir. Kalenin sur duvarlarından bir kısmı günümüzde ayakta. Tepenin üzerine inşa edilen kale bölgeye hâkim konumda ve korunaklıdır. Kale tepenin batısında görülmektedir. Duvar örgüsü Ortaçağ'ın tipik harçlı yapılarına benzemektedir. Tuzluçay, kalenin bulunduğu tepe sırasını dolaşıp doğuya doğru akmaktadır. Kaleye giden yol ortadan kalkmıştır. Kale, yüksek bir noktada bulunduğu için doğal tahribat haricinde bir tahribatla karşılaşmamıştır.⁴¹⁵

Toprakkale, Tercan'ın güneybatısındaki Beşkaya Köyü'nün "Çevlik" mevkiinde yer alır. Doğu-batı yönünde uzanan korunaklı höyüğün kuzeyinden

⁴¹⁵ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 242.

Karasu ve Erzincan-Erzurum karayolu geçmektedir. Karasu'nun suladığı verimli topraklar içinde bulunan höyük bir tarım merkezi olarak kullanılmış olmalıdır. Kaçak kazıların yapıldığı höyükte yapılan incelemelerde keramik kalıntıları Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴¹⁶

Yaylayolu Büyük Höyük, Tercan'ın güneybatısındaki Yaylayolu Köyü'nün 1 km. doğusunda bulunur. Kuzey kısmı dağlık yapıdaki höyüğün kuzeyindeki dağlardan akan Yaylayolu Deresi höyüğün güneyini ve batısını dolaşır. Höyükte birçok keramik tespit edilmiştir. Bu keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴¹⁷

Yaylayolu Küçük Höyük, Tercan/Yaylayolu Köyü'nün ve Büyük Höyük'ün batısında bulunur. Yaylayolu Deresi'nin doğusundaki bu yayvan tepe, yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen keramik verileriyle Ortaçağ'a tarihlendirilmiştir.⁴¹⁸

Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi, Tercan/Yaylayolu Köyü'nde bulunur. Yaylayolu Büyük ve Küçük Höyük'lerin 500 m. doğusunda konumlanır. Köylülerin bu bölgeden toprak alması sonucu Yamaç Yerleşmesi meydana çıkmıştır. Ancak bu çalışmada pithoslar tahrip edilmiştir. Bulgular arasındaki çanak-çömlekler baskı bezeli, yayvan kaplardan meydana gelmiştir. Keramik verileri Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir.⁴¹⁹

Şirinlikale, Tercan'ın 50 km. güneydoğusunda bulunur. Kaleye Tercan'dan Çat'a giden yol ile ulaşılmaktadır. Tuzluçay'ın paralelindeki Şihköy Deresi kıyısında yükselen Şirinlikale'nin doğu ve güney yanı nehir yatağından yüksekte, üst tarafı kayalık, tepesi ise dik doğal bir uçurumdur. Kalede Urartu ve Ortaçağ yerleşmeleri

⁴¹⁶ Bingöl-Ceylan-vd, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 380-38; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 83.

⁴¹⁷ Alpaslan Ceylan-Yavuz, Günaşdı-vd, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıklar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: II (2010)*, Ankara, s. 6; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 85.

⁴¹⁸ Ceylan-Günaşdı-vd, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır Yüzey Araştırmaları", s. 6; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 87.

⁴¹⁹ Bingöl-Ceylan-vd, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 6; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 88.

tespit edilmiştir. Nehrin doğu kıyısındaki tepede, Urartu seramiği yer almasına karşın duvar kalıntısına rastlanmamıştır. Kaya platosunun kuzeyinde, depo şeklinde oyulmuş iki sarnıç ve iç kalenin doğusundaki kuzey ve güney kaya tünelleri Urartu kale inşaatının önemli eserleridir. Yine doğudaki iç kalede Urartu kaya mezarı bulunmaktadır. Mezara girişi sağlayan düzgün dikdörtgen kapı, iç ve dıştan bir silme ile çevrilmiştir. Ana odadan arka odaya basamak şekilli eşikle inilir. İkinci mezar aynı kayalıkta, ilk mezarın güneyinde bulunur. Ana odanın kuzey köşesinde dikdörtgen bir çukur ve bu kısımda yer alan basamağın her bir başında da birer oyuk bulunur.⁴²⁰ Şirinlikale'deki kaya mezarı odaları çeşitli özellikleri ile merkez Van Kalesi (Tuşpa)'nden başlanarak birçok kale ile karşılaştırılmış ve Urartuların en ihtişamlı eseri olarak nitelendirilmiştir (Palu Mezar Odası, Sangar Kaya Mezarı, Analıkız, Arğışti Mezar Odası gibi).⁴²¹ (Fotograf 1)

Tablo 6: Tercan-Çat Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Köroğlu Kalesi	Tercan									.
Köroğlu Beşkaya Kalesi	Tercan									.
Toprakkale	Tercan
Yaylayolu Büyük Höyük	Tercan	
Yaylayolu Küçük Höyük	Tercan									.
Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi	Tercan						.			
Şirinlikale	Tercan					.				

⁴²⁰ Ceylan, Alpaslan-Bingöl, Akın-vd, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 3 (28 Mayıs-1 Haziran 2007), Kocaeli, s. 131-132.

⁴²¹ Fahri Işık, "Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topuluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler -Şirinlikale, Eine Unbekamle urartöische Burg und Beobachtungen zudan Felsdenkmölerneines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens", *Belleten* LI-200 (497-534), 1987, s. 497-534.

Yine Antik Çağ yazarlarının anlattığı (Ksenophon, Strabon vs.) Roma hükümdarı Corbulo'nun izlediği Satala (Kelkit'e bağlı Sadak Köyü)'dan Erzurum'a ulaşan bir yol ağı mevcuttur.⁴²² Askeri ve ticari amaçlarla kullanıldığı düşünülen bu yol üzerinde ve çevresinde Değirmen-tepe Kalesi, Küçük Otlukbeli, Lazoğlu Kalesi, Ağamçağam Kalesi, Yeniköy Höyüğü, Telliçayırılar Höyük, Yatak Kalesi, Avcıçayırı Kalesi, Kalecik Kalesi, Doğanaslan Yerleşmesi, Kırmantepe Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Mirzaoğlu Kalesi, Sırataş Kalesi ve Pekerici (Çadirkaya) Kalesi bulunmaktadır. Bir yol ağı da Satala (Sadak Köyü) üzerinden Erzincan'a ulaşmıştır. Bu yol üzerinde ise Mecidiye I, Urumsarayı, Mecidiye II, Dereyurt Höyük ve Kızlar Kalesi yer alır (Harita 15). Günümüzde Otlukbeli-Tercan güzergahıyla ilerleyen bu yol Tercan'dan Aşkale'ye oradan da Erzurum'a varan yoldur. Yine bu yolun Erzincan'a bağlanan güzergâhı ise günümüzde Çayırılı-Erzincan yolu olarak kullanılmaktadır.

3.1.2.2. Batı Yol Ağları

3.1.2.2.1. Erzincan-Refahiye Yolu

Erzincan merkezden Sakaltutan Geçidi'ni aşarak Refahiye'ye varan bu güzergâh, Refahiye'nin 5 km. batısında ikiye ayrılır. Biri batıya yönelerek Kızıldağ'dan Sivas'a ve oradan da Orta Anadolu'ya açılır. Diğeri ise kuzeyde Suşehri üzerinden Niksar, Tokat ve Yeşilirmak'ı izleyerek Amasya'ya kadar ulaşan yoldur. Bu yol Karadeniz sahillerinde sona erer.⁴²³ Ormanlık alanların Erzincan geneli düşünüldüğünde arttığı bu yol üzerinde ve çevresinde Elmaağacı (Davarlı) Höyük, Çatalarmut Yerleşmesi, Yurtbaşı Höyük, Bakacak Kalesi, Kıran-tepe Yerleşmesi, Ekecek Yerleşmesi, Cengerli Kalesi, Çamlıca Yerleşmesi, Pınaryolu Kalesi, Sağlık Köyü Yerleşmesi, Gölseki Kaleleri, Çatalçam Kalesi, Kaleninsırtı Kalesi, Akçiğdem Nekropolü, Doblaktepe Höyük, Bektaş Kalesi, Kalecik-tepe (Tandırılı), Altköy Kalesi, Köroğlu Mağara Yerleşmesi, Toprakkale Höyük ve

⁴²² Strabon, *Geographika/Antik Anadolu Coğrafyası*, XII/1-39, s. 1-50; Süleyman Çiğdem-Osman Emir-Hüseyin İlhan, "Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (ss.241-266), 2018, s. 247-250.

⁴²³ İbrahim Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek Özel Sayı), ss.93-129, 2018, s. 99.

Ortagöze Höyük bulunur (Harita 16). Bunlardan Altköy Kalesi, Bakacak Kalesi, Cengerli Kalesi, Çamlıca Yerleşmesi, Doblaktepe Höyük, Ekecek Kalesi, Pınaryolu Kalesi, Toprakkale, Yurtbaşı Höyük İlk Tunç Çağı özelliği göstermiştir. Yine Altköy Kalesi, Bakacak Kalesi, Bektaş Kalesi, Cengerli Kalesi, Gölseki Kaleleri ve Toprakkale Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Altköy Kalesi, Bektaş Kalesi, Cengerli Kalesi, Çamlıca Yerleşmesi, Çatalçam Yerleşmesi, Ekecek Kalesi, Gölseki Kaleleri, Kırantepe Yerleşmesi, Pınaryolu Kalesi ve Toprakkale de Ortaçağ keramikleri de görülmüştür. Yolun çevresindeki yoğun yerleşimler bu dönemlerde işlek olarak kullanıldıklarını akla getirmektedir.

Yüzey araştırmalarına göre Erzincan-Refahiye yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Elmağacı (Davarlı) Höyük, Erzincan-Sivas karayolu üzerinde yer alır. Erzincan'a 13 km. mesafede bulunan Davarlı Köyü günümüzde Yukarı Davarlı olarak bilinmektedir. Höyük Yukarı Davarlı'ya 2 km. mesafede bulunur. Deprem konutları yapıldığından köy ana yola yaklaşmıştır. Dar bir vadinin kenarındaki höyük doğal bir manzaraya sahiptir. Davarlı Çayı, höyüğün kuzeyinden gelerek doğusunu ve güneyini dolaşarak akar. Kalıntılarda tarihi bilinmeyen bir yangına maruz kaldığı görülen batısında bir Ortaçağ yerleşimi mevcuttur. Keramik verileri açısından son derece zengin olan höyükte İlk Tunç Çağı keramiklerinin yanı sıra obsidyen de saptanmıştır. Merkezi önemli kılan bir diğer özellikte, bölgede yaygın olarak görülmeyen Geç Demir Çağı'na ait boyalı keramiklerin tespit edilmesidir. Höyüğün yakın çevresi zengin maden kaynakları ile çevrili olmasına karşın bu madenlerin höyükte kullanılıp kullanılmadığı tespit edilememiştir.⁴²⁴

Çatalarmut Yerleşmesi, Erzincan'ın kuzeybatısında yer alır. Erzincan'a 17 km. mesafededir. Bölgede yapılan incelemeler esnasında Erzincan Barajı'nın Çatalarmut Köyü kanal çalışmaları esnasında çok fazla sayıda büyük pitosa rastlandığı öğrenilmiştir. Ancak yapılan çalışmalarda pitoslar iş makineleri tarafından kırılmıştır. Köy evlerinin birinin yapımında bir urne bulunduğu öğrenilmiş ancak bu

⁴²⁴ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları, s. 183; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 50-51.

urmeye ulaşmak mümkün olmamıştır. Yapılan tahribat nedeniyle yerleşmenin dönemi ve amacı anlaşılamamıştır.⁴²⁵

Yurtbaşı Höyük, Yurtbaşı Köyü'nün 1 km. güneyinde, Refahiye'nin ise 14 km. doğusunda yer alır. Verimli tarım arazileri üzerinde inşa edilen höyüğün, güneyinde Bulgar Çayı ve Dumanlı Dağları yer alır. Kaçak kazı izlerine sıkça rastlanan höyük, stratejik bakımdan önemli bir noktada yer almakla beraber ulaşımı da oldukça kolaydır. Tarım arazilerinin üzerine yapılması Urartuların tarım alanlarına yaptıkları küçük boyutlu höyükleri akla getirmektedir. Höyük keramikleri İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir.⁴²⁶

Bakacak Kalesi, Refahiye/Bakacak Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda bulunan kalenin güneydoğusunda Kelkit Deresi ve Mirza Köyü, güneyinde de Çukurçimen Köyü bulunur. Kuzey kesimi doğal yola açılırken güneyi sarıçamlar ve dağlarla çevrili bir yapıdadır. Kale stratejik bir noktada kurulmuş bölgeye hâkim vaziyettedir. Köy halkının verdiği bilgilere göre kale içinde su tüneli mevcuttur. Ancak tünel sonradan doldurulabileceğinden varlığı tespit edilememiştir. Vadiyi kontrol eden kale anakayanın üzerine kurulmuştur. Doğu ve güneyinde kutsal alan bulunan kalenin giriş kısmı kuzeybatıdadır. Keramik buluntuları İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴²⁷

Kıran-tepe Yerleşmesi, Refahiye'nin 35 km. kuzeydoğusunda bulunur. Kıran-tepe Köyü'nün güneyinde yükselen kayalık kısımdan oluşur. Yerleşmede herhangi bir mimari kalıntı tespit edilememekle beraber az sayıda keramik bulgusuna rastlanmıştır. Bu keramikler Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴²⁸

Ekecek Yerleşmesi, Refahiye/Ekecek Köyü'nün 3 km. kuzeyinde bulunur. Su kaynakları bakımından zengin bir merkezde yer alan yerleşme, çevresine göre yüksek bir alana inşa edilmiştir. Yerleşmenin kuzey ve doğu tarafı yüksek yamaçlar

⁴²⁵ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüze-y Araştırmaları, s. 72; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 59-60.

⁴²⁶ Ceylan-Üngör-vd., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze-y Araştırmaları", s. 8-9.

⁴²⁷ Ceylan-Üngör-vd., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze-y Araştırmaları", s. 8; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 189; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.246.

⁴²⁸ Ceylan-Günaşdı-vd., "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze-y Araştırmaları", s. 3.

ile güney ve doğu ucu ise kayalıklarla çevrelenmiştir. Ayrıca yerleşmenin güney kısmı Erzincan-Refahiye karayoluna ve verimli tarım arazilerine açılmaktadır. Kaçak kazıların bol olduğu yerleşmenin keramikleri İlk Tunç ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴²⁹

Cengerli Kalesi, Refahiye/Cengerli Köyü'nde 1.5 km. güneyinde iki anakaya üzerine kurulmuş merkezi bir kaledir. Refahiye ilçesinin 18 km. güneyinde bulunan kalenin, orta kısmında yarım ay şeklinde bir açıklık mevcuttur. Doğu kısmında kaya basamakları yer alan birinci kayanın sur temelleri belirgindir. Yine aynı tepenin güneydoğusundaki 13 kaya basamağıyla üste çıkılır. Doğusunda büyük mimari yapı bulunmaktadır. Ancak kale üzerinde bolca bulunan ot ve ağaçlar kalede tahribat oluşturmuştur. Anakaya güneyde ve kuzeyde olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Anakayanın üzerindeki sunakta da üç sunak alanı yer alır. Kuzey kısımdan batıya dolaşan 14 kaya basamağı ile açık hava kutsal alanına çıkılır ve bu yapılar oldukça belirgindir. Anakayanın büyük kesimi tıraşlanmış ancak zarar görmemiştir. Kale önemli bir geçit yolu üzerinde ve Kurtlu Tepe vadisini kontrol eden noktadadır. Kuzey kısımda Urartu dönemine ait tek odalı nişli bir kaya mezarı yer alır. Batı kısmında kaya mezarı bulunan kale, İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim görmüştür. Yine batıda Ashab Çayı'na inen kaya basamakları vardır. Kale keramikleri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ tarihlidir.⁴³⁰ (Fotoğraf 11)

Çamlıca Yerleşmesi, Refahiye/Cengerli Köyü'nün 3 km. kuzeyinde yer alan Kurtlu Tepe dağının güneyinde bulunmuştur. Batısında Çamlıca Çayı, doğusunda Baliyi Çayı olmak üzere iki çayın ortasındaki yerleşmenin üst kesiminde çanak-çömlek parçaları görülmüştür. Etrafında güvenlik amaçlı yapıldığı düşünülen sur kalıntısı bulunan yerleşmenin duvarlarında kullanılan taşlar günümüzde tümüyle

⁴²⁹ Ceylan-Üngör-vd, "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 8; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 247.

⁴³⁰ Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan-vd, 2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: II (1-19), Ankara, 2011, s. 7; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 146-147; Özyiğit, "Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi", s. 99.

tahrip olmuştur. Keramik verileri yerleşmenin İlk Tunç ve Ortaçağ dönemine ait olduğunu göstermektedir.⁴³¹

Pinaryolu Kalesi, Refahiye/Pinaryolu Köyü'nün 2.5 m. batısında bulunmaktadır. Kale, güneyindeki vadiyi kontrol etmek maksadıyla yapıldığından bölgeye egemen konumdadır. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Kalenin batı kesiminde giriş kapısı bulunur. Batı ve doğu kısmında ise orman örtüsü bulunmakta, güneyinde de dere geçmektedir. Bölgede yapılan kaçak kazılar kalede büyük tahribat oluşturmuştur. Kale keramikleri İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴³²

Sağlık Köyü Yerleşmesi, Refahiye/Sağlık Köyü'nün 2 km. doğusunda ve dar bir vadinin batı kısmında yer alır. Yerleşmenin yüzey kısmında görevi tam anlamıyla anlaşılabilen çok sayıda mimari kalıntı yer almaktadır. Sağlık Köyü'ne oldukça yakın olan ve kaçak kazılar neticesinde tahrip edilen merkezin geç döneme ait bir düz yerleşme olduğu anlaşılmıştır. Keramik bulgusuna rastlanmamıştır.⁴³³

Gölseki Kaleleri, Refahiye/Gölseki Köyü'nde bulunan Gölseki Kaleleri köye 2 km. mesafede, Aşağı Gölseki (Kalecik) ve Yukarı Gölseki (Kale) şeklinde iki kaleden meydana gelmiştir. Yukarıdaki kale daha büyüktür, etrafını ikinci bir sur duvarı çevreler ve batısında geniş bir yerleşim alanı yer alır. Kalenin batısındaki yerleşim alanında çok sayıda mimari yapı tespit edilmiştir. Birbirlerinin savunmalarına büyük katkı sağlayan kalelerin benzerlerine Van/Çavuştepe'de rastlanmıştır. Kaçak kazılardan dolayı sur duvarlarının bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Bölgenin konumu ve yapısal özelliklerine bakıldığında kale bölgenin önemli idari merkezi olduğu anlaşılmıştır. Keramikleri Ortaçağ'a aittir.⁴³⁴

⁴³¹ Bingöl-Ceylan-vd, "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 7-8; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.145.

⁴³² Ceylan-Üngör-vd, "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 7; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.249.

⁴³³ Bingöl-Ceylan-vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 4; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.194.

⁴³⁴ Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan-vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 29. AST, C: III (2012), Ankara, s. 2;

Çatalçam Kalesi, Refahiye'nin 24 km. kuzeydoğusunda yer alan Çatalçam Köyü'nün hemen kuzeyinde bulunur. Volkanik bir kayanın üzerine kuzeydeki büyük vadiyi kontrol altında tutabilmek amacıyla inşa edilmiştir. Yer aldığı tepenin yapısına uygun şekilde yapılan sur duvarlarının sadece temelleri görülebilmektedir. Kaleden toplanabilen keramikler Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴³⁵

Kaleninsırtı Kalesi, Refahiye/Çatalçam Köyü sınırları içinde bulunmaktadır. Bölgeye hâkim konumdaki kale, Kızılınış Deresi'nin üzerindeki sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kalenin yer aldığı kayalığın tıraşlanarak düz bir alan haline getirildiği, sur temelleri için yataklar yapıldığı görülmüştür. Kalenin girişi güney bölgesindedir. Kaçak kazılarla tahrip edilen kalenin ortasındaki su tüneli, basamakların yalnızca giriş kısmı ve birkaç basamağı bulunabilmiştir. Kalenin güney kesiminde yer alan kiklopik teknikle yapılan sur duvarları, kaya basamaklı su tüneli ve keramik verileri ile Orta Demir Çağ özelliği göstermektedir.⁴³⁶

Akçiğdem Nekropolü, Refahiye/Akçiğdem Köyü'nün 1 km. güneybatısında bulunmaktadır. Akçiğdem Nekropolü çok yüksek olmayan bir tepe üzerinde yer almakla beraber köye yakınlığı sebebiyle tahribata maruz kalmıştır. Kaçak kazılarla elde edilen keramik bulguları merkezin Bizans dönemine ait bir mezarlık alanı olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Keramikler ışığında Ortaçağ'da kullanılan bir mezarlık alanı olduğu anlaşılmıştır.⁴³⁷

Doblaktepe Höyük, Refahiye ilçesinin 6 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Akçiğdem Köyü'nün 1 km. doğusunda yer alır. Höyüğün kuzeyinden Kuzun Deresi geçmektedir. Kaçak kazıların yapıldığı höyükte keramik kalıntıları bulunabilmiştir. Ayrıca bu keramik verileri arasındaki Karaz keramikleri, karaz kültürünün yayılımı

Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 178; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 190.

⁴³⁵ Bingöl-Ceylan-vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 2; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.186.

⁴³⁶ Bingöl-Ceylan-vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 3; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 191.

⁴³⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*,s. 189; Bingöl-Ceylan-vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 4-5; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.189.

açısından büyük önem taşır. Keramikleri İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir.⁴³⁸
Doblaktepe höyük deniz seviyesinde ortalama olarak 2055 m. yükseklikte bulunur.⁴³⁹

Bektaş Kalesi, Refahiye/Mendemebaşı Köyünün hemen güneyinde kayalık tepenin üzerine inşa edilmiştir. Kaleye kuzeyden güneye doğru uzanan basamaklı bir yol vasıtasıyla ilerlenir. Batısı sarp yapıdaki kalenin kuzeyinde kale ile aynı döneme tarihlenen yerleşim alanları yer alır. Kalenin keramik verileri Demir Çağ ve Ortaçağ'a aittir.⁴⁴⁰

Kaleciktepe (Tandırılı), Erzincan Ovası'nın batı ucundaki Tandırılı, Erzincan-Sivas karayolunun güney kısmında ve Erzincan Barajı'nın da üstünde bulunur. Alanda yer alan yoğun bitki örtüsü kalenin incelenmesine izin vermemektedir. İncelemeler neticesinde mimari kalıntılara rastlanan kalenin dönemi ve yapısı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Savunmaya elverişli yapıdaki Kaleciktepe'nin kuzeyinde Elmaağacı Höyük görülmektedir.⁴⁴¹

Altköy Kalesi, Refahiye/Altköyü'nün 1 km. doğusundadır. Batısında Altköy Çayı, güneyinde Yaslamçal Dağı, kuzeyinde ise küçük bir ova bulunur. Kale, stratejik açıdan önemli bir noktaya konumlanmıştır. Bulunduğu konum itibarıyla doğal savunma sağlayan kale, anakayanın düzeltilmesiyle yapılmıştır. Köroğlu Geçidi'ni kontrol sebebiyle inşa edilen kalenin duvarları, doğal taşlar yontularak yapılmıştır. Girişi batı kısmında olan kale, yolu ve boğazları kontrol amacıyla

⁴³⁸ Bingöl-Ceylan -vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 3; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 187.

⁴³⁹ Alpaslan Ceylan, 2002 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, cilt: 2, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 26-31 Mayıs 2003, s. 263.

⁴⁴⁰ Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan- vd, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 29. AST- III, 2012, Ankara, 49-70. s. 2; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.185.

⁴⁴¹ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları, s. 184; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 52-53.

yapılmıştır. Kale keramikleri İlk Tunç Çağı tarihli dir. Ayrıca Ortaçağ'da da yerleşim gördüğü düşünölmektedir.⁴⁴²

Köroğlu Mağara Yerleşmesi, Refahiye'nin 10 km. kuzeybatısında yer alan mağara, Erzincan-Sivas karayolunun batısında bulunur. Burası Karasu Nehri'ne açılan bir mağara yerleşmesidir. Kuzeyinden nehir akmaktadır. El yapımı yapılan mağaranın girişinde yuvarlak bir kemer bulunmaktadır. Doğu kesiminde bir yerleşim yeri daha tespit edilen kalede kaçak kazılar yapılmıştır. Alt kısmında oyuk ve niş yer almaktadır. Yukarı kısmında da oval bir niş bulunur. Bu alana dere taşları ve sel taşlarından oluşturulan yuvarlak kemerli bir girişle gelinmektedir. Kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiştir.⁴⁴³

Toprakkale Höyük, Refahiye'nin Çavuş Köyü'nde bulunur. Bölgenin kuzeyinden geçen Köroğlu Çayı, tarım ve hayvancılığa son derece uygun yörenin su ihtiyacını karşılamaktadır. Kaçak kazı izleriyle karşılaşılan höyükte duvar kalıntısına rastlanmamıştır. Erzincan-Sivas karayolunun Sivas Suşehri yol ayrımının 500 m. kuzeybatısında konumlanan höyük, stratejik noktaya yapılan kalesi ile doğal yolların kesişme merkezindedir. Zengin keramik bulgusu elde edilen höyükte keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ dönemlerine tarihlenmiştir.⁴⁴⁴

Ortagöze Höyük, Refahiye/Ortagöze Köyü'nün sınırları içinde yer alır. Höyük, 20 sene önce ağaçlandırma faaliyetleri içerisine alındığından ormanlık alanlarla kaplıdır. Ancak yakın bir dönemde iş makinaları da dâhil olmak üzere

⁴⁴² Alpaslan Ceylan-İbrahim Üngör-vd., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. AST, C: 2 (28 Mayıs-1 Haziran 2001), Ankara, s. 7; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 245.

⁴⁴³ Bingöl-Ceylan-vd., 2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 6-7; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.150.

⁴⁴⁴ Bingöl-Ceylan-vd., 2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 8; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları- II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*,s. 152.

Anadolu'daki en büyük kaçak kazı bu höyükte gerçekleştirilmiştir. Bu kaçak kazılar sonucunda birçok mimari yapı ortaya çıkarılmıştır. Tahribatın büyüklüğü nedeniyle höyükte keramik bulguya ratlanmamıştır. Ancak mimari kalıntılar Ortaçağ özelliği taşımaktadır.⁴⁴⁵

Tablo 7: Erzincan-Refahiye Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağ	Orta Tunç Çağ	Son Tunç Çağ	Demir Çağı	Erken Demir Çağ	Orta Demir Çağ	Geç Demir Çağ	Orta Çağ
Elmaağacı (Davarlı) Höyük	Merkez									
Çatalarmut Yerleşmesi	Merkez									
Yurtbaşı Höyük	Refahiye		.							
Bakacak Kalesi	Refahiye		.			.				
Kıranstepe Yerleşmesi	Refahiye									.
Ekecek Yerleşmesi	Refahiye		.							.
Cengerli Kalesi	Refahiye		.			.				.
Çamlıca Yerleşmesi	Refahiye		.							.
Pınaryolu Kalesi	Refahiye		.							.
Sağlık Köyü Yerleşmesi	Refahiye									
Gölseki Kaleleri	Refahiye					.				.
Çatalçam Kalesi	Refahiye									.
Kaleninsırtı Kalesi	Refahiye									
Akçiğdem Nekropolü	Refahiye									
Doblaktepe Höyük	Refahiye		.							
Bektaş Kalesi	Refahiye					.				.
Kaleciktepe (Tandırh)	Refahiye									
Altköy Kalesi	Refahiye		.			.				.
Köroğlu Mağara	Refahiye									

⁴⁴⁵ Bingöl-Ceylan-vd., “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, s. 3; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s.193.

Yerleşmesi										
Toprakkale Höyük	Refahiye		.			.				.
Ortagöze Höyük	Refahiye									

Urartu Krallığı Sevan Gölü'ne varmak için de Patnos – Ağrı – Eleşkirt – Zivin – Horasan – Sarıkamış – Kars ve Gümrü (Leninakan) yolunu sık sık kullanıyor olmalıdır.⁴⁴⁶

Urartuların kuzeydeki Pasinler-Erzurum-Erzincan güzergâhıyla ilerleyen yolların güvenliğini sağlamak, Pasin ovasından faydalanmak ve maden bölgelerini kontrol altına almak için inşa ettiği Avnik (Güzelcehisar) Kalesi de ulaşım bakımından önemli bir merkezdir. Erzurum'un 74 km. güneyinde Güzelhisar köyünün içindeki kayalık alanda yer alır.⁴⁴⁷

Bölgede yer alan ikinci tarihi yol ise Malatya – Elazığ – Muş – Van yoludur.⁴⁴⁸ Bu yol, Urmiye Gölü'nden Van'a, Muş Ovası'ndan Aşağı Murat Vadisi'ne ve Fırat'ı geçip Elazığ ve Malatya'ya gelen yol sistemidir. Malatya'dan sonra bu ana yol, güneybatı yönünden Maraş ve Akdeniz'e ve batıya yönelerek Gürün ve Kayseri'ye ulaşmak amacıyla ikiye ayrılır. Ağrı Dağı'nın güneybatısından geçen yol, Van Gölü'nden Tebriz'e ulaştırır. Erzurum'dan Muş'a giden doğal tali bir yol olsa da, bu yol Bingöl Dağı'nın Aras ve Yukarı Fırat'ın kollarını geçmek gerektirdiğinden genellikle kullanılmamaktadır.⁴⁴⁹

3.1.2.2.2. Kemah-İliç-Kemaliye Yolu

Erzincan ilçe merkezinden ayrılan bu yol, Kemah üzerinden Karasu nehri doğrultusunda önce İliç'e ardından da Kemaliye'ye ulaşır. Bu güzergâhla ilerleyen yol, Malatya-Elazığ hattından Mezopotamya'ya bağlanır.⁴⁵⁰ Arkeolojik belgelere

⁴⁴⁶ Altan Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe", *Anadolu Araştırmaları*, S:8 (191 -203), 1980, s. 193.

⁴⁴⁷ Yavuz Günaşdı, "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *TÜBA-AR 19/2016*, s. 123

⁴⁴⁸ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 25.

⁴⁴⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 43; Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658 – 559.

⁴⁵⁰ Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 99.

göre Erzincan'a İlk Tunç Çağı sonrasında ilk yerleşen topluluk Hayaşalılar olarak bilinmektedir. Hattuşuş (Boğazkale) arşivindeki III. Tuthalya ve I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1375-1335) dönemine dair metinlerde Erzincan'ın kuzeyi Azzi-Hayaşa olarak adlandırılırken Hitit Kralları'nın Kumuha (Kemah) bölgesinde Hayaşa Kralı Karanniş ile savaştığından bahsedilmiştir. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Kızılıрмаğa ulaşmak için Kummuha (Kemah)'a Gümbürenin Kalesi'nin yolu ile geldiği düşünülmektedir.⁴⁵¹ Yine Urartular döneminde İliç'ten gelen maden (Kurtderesi maden ergitme sahası) bu yol vasıtasıyla Altın-tepe'ye ulaştırılmış olmalıdır. Dolayısıyla ticari ve askeri amaçla kullanılan bir güzergahtır. Bu yol üzerinde ve çevresindeki yerleşmeler Kemah Kalesi, Mermerli Yerleşmesi, Kalecik Kalesi, Dipler Yerleşmesi, Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı, Yücebelen Kalesi, Berkçayır Su Göleti, Bardık Kalesi, Gümbürenin Kalesi, Karabayır Gözetleme Kulesi, Çağıl Kalesi, Hayatlar Kalesi, Ötekıran Yerleşmesi, Kayabaşı (Apçağa) Kalesi, Toybelen Kalesi I, Toybelen Kalesi II, Bayraktepe (Yuva) Kalesi vardır (Harita 17). Gümbürenin ve Sarıtaş Kalesi İlk Tunç Çağı özeliği gösterirken Kemah Kalesi, Yücebelen Kalesi, Taşbulak Kalesi, Berkçayır Su Göleti, Bardık Kalesi, Gümbürenin Kalesi, Sarıtaş Kalesi Demir Çağı keramiklerinin bulunduğu noktalarlardır. Bu yerleşimler arasındaki iletişim bir yol şebekesi ile sağlanıyor olmalıdır. Bu yol ağı da Demir Çağı'nda işlek olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde Kemah Kalesi, Kalecik Kalesi, Dipler Yerleşmesi, Yücebelen Kalesi, Bardık Kalesi Karabayır Gözetleme Kulesi ve Sarıtaş Kalesi'ndeki bu yoğun kullanımın Ortaçağ'da da devam etmiştir. Bu durum keramik verileri ile desteklenmiş durumdadır.

Kemah ilçe merkezindeki Kemah Kalesi, yola 300 m mesafededir ve Kemah ilçe merkezini, çevresini ve ulaşım yollarını kontrol eden bir konumda yer almaktadır. Yolun güneyinde Munzur Dağları, kuzeyinde ise Karadağ bulunur. Ebran Tuzlası ve Tanasur Deresi Kemah Boğazı içerisinde, yolun güneyinde yer almaktadır. Rakımı (1650) oldukça yüksek olan bu yol oldukça yüksek ve engebelidir.

⁴⁵¹ Duman, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinden, Osmanlı Devleti Zamanına Kadar Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya Ticaret Yollarının Güzergâhları", s. 1 vd.

Yüzey araştırmalarına göre Kemah-İliç-Kemaliye yolu üzerinde ve çevresindeki bulunan yerleşimler şunlardır:

Kemah Kalesi, Erzincan'ın güneydoğusunda, Kemah ilçe merkezinde bulunur. İlçenin güneyinde yer alan Munzur Dağları ile kuzeyde Karadağ arasında, dar vadi şeklindeki Kemah Boğazı içerisinde kurulmuştur. Munzur Dağları'ndan gelen Tanasur Deresi, kalenin doğusundan kuzeydoğusunu ve kuzeyini çevirerek Karasu (Fırat) Nehri'ne varır. Bu çayda meydana gelen doğal yarık kalenin sınırını belirlemiştir. Aynı şekilde bu durum kalenin savunmasını da güçlendirmiştir. Kalenin batı kısmında Eskiçağ'dan günümüze yapısını sürdüren bir doğal ve tarihi karayolu vardır. Üç kısmında doğal savunması olan kale, MÖ II. binyıldan günümüze değin yerleşim görmüştür. Kalede kaçak kazı ve hatalı restorasyon izleri bulunmuştur. Yine kalenin kuzeyinde çaya inen kaya basamaklı su tüneli mevcuttur fakat tünel toprakla dolduğundan basamaklar tespit edilememiştir. Kaçak kazılar ve hatalı restorasyon kalenin tahribatını arttırmıştır.⁴⁵² (Fotoğraf 3)

Hayaşa döneminde ismi Hitit kaynaklarında geçen Kummuha, Kemah ilçesine lokalize edilmiştir. Kemah ilçesinde yer alan Kemah Kalesi ve yine bu ilçede bulunan Taşbulak Kalesi'nin Hitit-Hayaşa mücadelesinde önemli görevler üstlenmiş olma ihtimali çok yüksektir. Kemah Kalesi Erzincan'dan güneye doğru açılarak Elazığ bölgesine, oradan da daha güneye Mezopotamya'ya kadar ulaşan tarihi doğal yol üzerine inşa edilmiştir.⁴⁵³

Mermerli Yerleşmesi, Erzincan'ın Kemah ilçesi Mermerli Köyü'nün 1 km. kuzeyinde, Karasu Nehri'nin de güneyinde yer almaktadır. Kemah'ın kuzeydoğusunda kurulan yerleşme, tarım arazileri içinde ve yüksek bir sırt üzerinde bulunmaktadır. Yerleşim yeri ve çevresinde çok az sayıda keramik bulgusuna rastlanmıştır. Keramikler Erken Tunç Çağı'na aittir.⁴⁵⁴

⁴⁵² Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 191; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 175.

⁴⁵³ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 149.

⁴⁵⁴ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgöl, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

Kalecik Kalesi, Kemah/Akbudak Köyü'nün 4 km kuzeydoğusunda Ziyarettepe'nin batısına konumlanmıştır. Akbudak Çayı kalenin kuzeyinden doğusuna doğru akmaktadır. Dağların vadiye açıldığı boğaza yapılan kale, savunma amacıyla yapılmıştır. Kaleden toplanan keramikler Ortaçağ'a tarihlenmiştir.

Dipler Yerleşmesi, Kemah/Doğanbeyli'nin 3 km. kuzeydoğusundadır. Ötegeçer Deresi'nin kuzeyindeki yerleşme bodur ağaçlar nedeniyle boyutları tespit edilememiş ancak yerleşmenin kuzey-güney doğrultulu olduğu anlaşılmıştır. Yerleşmede çok fazla kaçak kazı yapılmıştır. Bu kazılardan çıkarılan pitos parçalarına rastlanmıştır. Yerleşme keramikleri Ortaçağ'a aittir.⁴⁵⁵

Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı, Kemah/Taşbulak Köyü'ne çok yakın olan kale, 2003 yüzey araştırmalarında bulunmuş ve incelemeye alınmıştır. Köyün güneyindeki kayalığa kurulan kale güneydoğu-kuzeybatı doğrultuludur. Bu kayalık tepe iki kısımdan meydana gelmiştir. Kale bu kayalığın güney kısmında bulunmakla birlikte üzeri tıraşlanan bir tepe üzerine kurulmuştur. Batı tarafında sur izlerine rastlanan kalenin güney ve doğu kısımları sarp alanlar olduğundan savunması kolaydır. Kalenin doğusunda sarp ve yüksek yapıdaki Yoğurtçu Dağı yer alırken kuzeyi daha yayvandır. Kuzey ve güneyindeki vadiyi kontrol altında tutmak için yapılan kale, Fırat Nehri'nin hemen üzerine inşa edilmiştir. Stratejik bakımdan önemli noktada yer alan kale, Urartu dönemine aittir. Kalenin güney etekleri tıraşlanarak yerleşim alanları meydana getirilmiştir. Güney tarafında sert bir kayaya yapılan su sarnıcının inşa edildiği görülmektedir. Yine kalenin güneyinde bir kaya mezarı bulunmaktadır. Kale tipik Urartu kaya mezarı özelliği göstermektedir. Kaya mezarının güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yükseldiği anlaşılmıştır.⁴⁵⁶ (Fotoğraf 4)

Yücebelen Kalesi, Kemah/Yücebelen Köyü'nün 5 km. güneyinde bulunmaktadır. Munzur Dağları'nın kuzey eteğinde aniden yükselen bir kayalığa inşa edilmiştir. Kalenin doğusunda Tunceli-Ovacık'a açılan bir boğaz, batısında ise Kalebaşı Deresi yer almaktadır. Kalenin kuzeyinde ve batısında tatlı su kaynakları

⁴⁵⁵ Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 191; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 177-178.

⁴⁵⁶ Ceylan-Üngör-vd., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 9; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s.192-193.

yer alır. Üç su sarnıcının bulunduğu kaleye kırk beş taş basamak ile ulaşılmaktadır. Büyük su sarnıcının on sekiz basamağı bulunmaktadır. Benzer örneklerine Erzincan-Kızlar Kalesi ve Kemah Kalesi'nde rastlanmıştır. Kale çevresinde bulunan mimari ve mezar kalıntıları bulunmuştur. Bölgenin önemli Demir Çağı yerleşimlerinden olan kalenin keramikleri Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁵⁷

Berkçayır Su Göleti, Bardık Kalesi ile Yücebelen Kalesi'nin arasında kalan kesimde bulunur. Yücebelen Kalesi'nin eteklerinden akan kale deresi, Bardık Kalesi'ne gelmeden önce bir su göleti ile kesilmiştir. Su göletinin günümüzde tümüyle toprakla dolmasına karşın sınırları belirlenebilmiştir. Bu iki kale ve su göleti Demir Çağı Urartu döneminden kalmıştır.⁴⁵⁸

Bardık Kalesi, Yücebelen Kalesi'nin 2 km. güneybatısında bulunan kalenin kuzeydoğusunda konumlanan sur duvarları bulunmuştur. Kuru duvar tekniği ile oluşturulan sur duvarlarının yüksekliği 1.5-2 m. civarındadır. Herhangi bir keramik bulgusuna rastlanmayan kale, savunma açısından oldukça önemli bir mevkide yer almaktadır.⁴⁵⁹

Gümbürenin Kalesi, İliç ilçesinde yer alan merkezi bir kaledir. Ortatepe Köyü'nün kuzeydoğusunda, köye 500 m. uzaklıktadır. Kalenin batı kısmında anakayaya oyulmuş ve yarım bırakılmış kaya mezarı veya sarnıç bulunur. Batı tarafında tarım alanları ve su kaynakları bulunan kalenin doğu tarafında kiklopik teknikle yapılan mimari kalıntılar vardır. Kalenin yakınında bulunan maden ergitme sahasında elde edilen cüruf analizlerinde demir madeninin ergitilmiş olduğunun anlaşılması buranın Urartu döneminde kullanıldığını göstermektedir. Burada ergitilen madenlerin Altın-tepe'ye taşınarak işlendiği düşünülmektedir. Gümbürenin Kalesi, Karadeniz ile Mezopotamya arasındaki tarihi doğal yolu ve bu yoldan yapılan askeri

⁴⁵⁷ Alpaslan Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Konya, 24-28 Mayıs 2004, s. 190; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 171.

⁴⁵⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 173; Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 190.

⁴⁵⁹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 144.

ve ticari sevkiyatı kontrol eden önemli bir merkezdir. Kalede bol miktarda İlk Tunç ve Demir Çağı keramikleri bulunmuştur.⁴⁶⁰ (Fotoğraf 5)

Karabayır Gözetleme Kulesi, İliç/Ortatepe Köyü'nün 2 km. kadar kuzeybatısında konumlanmıştır. Doğusundan demiryolu geçen kulenin mimari özellikleri ve tespit edilen keramik kalıntısı değerlendirildiğinde Ortaçağ'da veya biraz daha geç bir dönemde inşa edildiği anlaşılmıştır. Konum itibariyle Karasu'ya hâkim bir noktada ve doğal kaynakları kontrol altında tutabilecek stratejik bir yerde yapılmıştır. Ayrıca bu kule Ortaçağ ve Yeniçağ özellikleri göstermektedir.⁴⁶¹

Çağıl Kalesi, Erzincan'ın Kemaliye ilçesinin kuzeybatısındaki Harmankaya Köyü'nün 5 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Doğal bir tepede inşa edilen kale, konum olarak Erzincan, Sivas, Malatya ve Elazığ topraklarını görmektedir. Stratejik bir konumda yapılan kalenin batısından kuzeyine devam eden tarihi bir yol yer almaktadır. Köylülerin Murat Caddesi şeklinde isimlendirdikleri Roma döneminden kalan bu yol taş kaplı bir tarihi yoldur. Kalenin kuzeyinden geçen Erzincan-Sivas yolunun hemen yanında demir madeni yer almakta ve işletilmeye devam edilmektedir. Tümüyle yıkılarak taş yığını haline gelen kale, üzerinde yer aldığı tepenin konumuna uygun olarak oluşturulmuştur. Kalede iç mimari de duvar kalıntıları ve sur duvarları yer yer görülmektedir. Kiklopik teknikle yapılan taşlar genellikle yontulmuştur. Ancak yontulmamış taş kalıntılara da rastlanmıştır. Kaçak kazı izleri görülen kalenin kuzeyi ve doğusu sarp, güneyi ve batısı ise yayvan yapıdadır. Kalenin güneyinde Fırat Nehri'ne ulaşım vardır. Az sayıdaki çanak çömlek bulgusu Tunç Çağı'na tarihlendirilir.⁴⁶²

Hayatlar Kalesi, Harmankaya Köyü'nün 2 km. kuzeydoğusunda bulunan kalenin kuzey kısmından Karasu geçmektedir. Kayalıklarla çevrelenmiş olan kale doğal bir sığınaktır. Giriş kısmı iki kayanın arasında bulunmaktadır. Kayalık alanın orta kesiminde tıraşlanmanın olup olmadığı, alanın toprakla örtülmesi nedeniyle

⁴⁶⁰ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 208; Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, s. 85.

⁴⁶¹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 210.

⁴⁶² Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

anlaşılamamıştır. İç kısımda kuru bir çay yatağı bulunmaktadır. Kalenin batısı ve güneyi doğal bir duvarla örtülüdür. Kalenin güneyindeki kayalık alanda, giriş kısmı kuzeyden güney yönüne bir insanın geçebileceği şekilde anakaya yarılarak yapılan, bir kutsal alan bulunmuştur. Ayinlerin yapıldığı bu alanın kuzeyinde kaya basamakları ve sunu çukuru görülmüştür. Bu yapılar kayanın üzerine yapılmıştır. Kemaliye bölgesinde bulunan kalelerin en önemlilerindendir. Kutsal alan tipik özelliği ile bölgede fazlaca görülen Orta Demir Çağı (Urartu) dönemi kutsal alanları ile aynı özelliktedir.⁴⁶³

Ötekıran Yerleşmesi, Hayat Kalesi'nin 100 m. batısında Harmankaya Köyü'nün ise 2 km. kuzeydoğusunda yer alır. Yerleşmenin doğusuna konumlanan sur duvarı kuzeydeki kayalık kısma kadar uzanır. Tarım arazisi olarak kullanılan alanda yerleşmenin etrafındaki duvarlar tahrip olmuştur. Yerleşmenin batı ve güney kesiminde duvar kalıntıları görülmüştür. Yerleşme amaçlı yapılan Ötekıran'da elde edilen keramik verileri Ortaçağ özelliği göstermektedir⁴⁶⁴

Kayabaşı (Apçağa) Kalesi, günümüzde çay ocağı ve mesire yeri haline getirilmiştir. Kalenin bulunduğu alan iş makineleri ile büyük oranda tahrip edilmiş, geriye eteklerindeki keramik parçaları kalmıştır. Kayabaşı Kalesi'ne kuş uçuşu uzaklığı 1 km.'den daha az olan Toybelen I ve Toybelen II kaleleri bulunmaktadır. Belgelerde bu bölge için Hayaşa bölgesi tabiri kullanılmıştır. Coğrafi yapısı bölgede çok fazla kale yapımına izin vermemektedir. Bu anlamda Kayabaşı Kalesi'de Eskiçağ'dan itibaren var olan ancak varlığını günümüze kadar koruyamayan kalelerdendir.⁴⁶⁵

Toybelen Kalesi I, Fırat (Karasu) kıyısında yer alan kalelerden biridir. Kalenin sur duvarlarından günümüze ulaşan kalıntılar batısında görülmüştür. Bu duvarlar anakayaların arasının kiklopik teknik ile doldurulması sonucu meydana

⁴⁶³ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁶⁴ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁶⁵ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan – Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

gelmiştir. Güney kısmı uçurum olan alana kale kapısı açılmaktadır. Savunmaya oldukça elverişli olan kale, Fırat Nehri'nin güneyindedir. Kesme taşlardan yapılan mimari yapı kalenin en üst kısmındadır. Dar yapılı Kemaliye Vadisi'nin tepelerine yapılan bu kaleler bölgeyi düşmana geçit vermez bir bölge haline getirmiştir.⁴⁶⁶

Toybelen Kalesi II, Kemaliye/Toybelen Köyü'nün içinde bulunur. Kale, Karasu Nehri'nin güney kıyısındadır ve nehre en yakın yapılan kaledir. Nehrin yanındaki yüksek kayalıklara inşa edilen kale bir gözetleme kulesidir. Fırat Nehri'nin kıyısında bulunan doğal yolları kontrol altında tutmak amacıyla yapılmıştır. Tepesinde zemini kesme taşlarla döşeli yapı kalıntısına rastlanmıştır. Ortaçağ'da kullanılan bu dini yapının bulunduğu alan günümüzde avcılarının kendileri için yaptığı av gözetleme yeridir. Kaya basamaklı ve üstü açık su tüneli kalenin kuzeyinde yer alır. Bunun örneği Erzincan/Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı'nda mevcut bulunmaktadır. Kaçak kazılar ve tahribat kaya basamaklarının nehre inen kısmının incelenmesine imkân bırakmamıştır. Girişi güneyde bulunan kalede ikinci bir sur duvar kalıntısı görülmüştür. Kalenin güney eteklerinde Ortaçağ mezarlık alanı yer alır.⁴⁶⁷

Bayraktepe (Yuva) Kalesi, Kemaliye/Yuva Köyü'nün güneybatısındadır. Kemaliye'nin doğusundan güneyine doğru akan Fırat (Karasu) Nehri, Yuva Köyü'nü dirsekleyerek doğuya akar. Bu dirsek kısmı Toybelen Kalesi ve Kayabaşı Kalesi ile kontrol altında tutulmaktadır. En yüksek bölümünü güneyi oluşturan kale, kayalık alana uygun olarak inşa edilmiştir. Kale, ismini üzerindeki bayraktan almıştır. Tepe kısmından güneye gidildikçe anakaya tıraşlanarak taşlar meydana getirilmiştir. Doğusunda teraslar bulunur. Köylüler kalenin eteğinde bulunan sur duvarından bahsetse de yapılan incelemelerde görülmemiştir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁶⁷ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁶⁸ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

Tablo 8: Kemah-İliç-Kemaliye Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağ	Erken Demir Çağ	Orta Demir Çağ	Geç Demir Çağ	Orta Çağ
Kemah Kalesi	Kemah					.				.
Mermerli Yerleşmesi	Kemah									
Kalecik Kalesi	Kemah									.
Dipler Yerleşmesi	Kemah									.
Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı	Kemah					.				
Yücebelen Kalesi	Kemah					.				.
Berkçayır Su Göleti	Kemah						.			
Bardık Kalesi	Kemah					.				.
Sarıtaş Kalesi	Kemah		.			.				.
Gümbürenin Kalesi	İliç		.			.				
Karabayır Gözetleme Kulesi	İliç									.
Çağlı Kalesi	Kemaliye									
Hayatlar Kalesi	Kemaliye									
Ötekran Yerleşmesi	Kemaliye									.
Kayabaşı (Apçağa) Kalesi	Kemaliye									
Toybelen Kalesi I	Kemaliye									
Toybelen Kalesi II	Kemaliye									
Bayraktepe (Yuva) Kalesi	Kemaliye									

3.1.2.2.3. Kemah-Refahiye Yolu

Kemah'tan Refahiye'ye gitmek üzere ayrılan bir yol daha bulunmaktadır. Kemah-Refahiye yol ayrımı üzerindeki (kuzeyde) Sarıtaş Kalesi, Malatya'dan Elazığ'a oradan da Muş ve Van'a giden Mezopotamya'ya kadar ulaşan tarihi yolu

kontrolünde tutar. Bu yol üzerinde Kemah Kalesi ve Sarıtaş Kalesi bulunur (Harita 18).

Sarıtaş Kalesi, Kemah ilçesi Çamlıyayla Köyü'nde yer alır. Kemah-Refahiye yolunun 23. km'sinde bulunan yol ayrımının kuzeyine konumlanmıştır. Kalenin yer aldığı mevki “*Sarıtaş*” şeklinde isimlendirildiği için kalede bu adı almıştır. Kaçak kazılar neticesinde kalede hiçbir sur duvarı ayakta kalmamıştır. Bölgede inceleme yapılırken bile tahribat, maden ruhsatı alan bir şirket tarafından devam ettirilmiş ancak yapılan başvurularla ruhsat iptal edilmiştir. Kale keramikleri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁶⁹

Erzincan merkezden ayrılan bir diğer yol güzergâhı da tarihi açıdan önem taşıyan Erzincan'ı kuzeyden Kelkit-Gümüşhane Kop Geçidi'ni (2600 m.) aşarak Bayburt'a ve Zigana Geçidi'ni (2030 m.) aşarak Trabzon'a veya Karadeniz sahillerine ulaştıran yoldur. Trabzon'u da Erzurum'a ve İran ile Orta Asya'ya bağlayan güzergâhtır. Ayrıca Karadeniz'i İran'a bağlayan kısa bir yoldur. Bu yol ticari ve askeri amaçla kullanılmaktadır. Trabzon-Bayburt arası 180 km., Bayburt-Erzurum arası ise 145 km.'dir.⁴⁷⁰ Erzurum'u Karadeniz'e bağlayan bir diğer yolda Erzurum-Tortum-Aşkale-Bayburt-Of-Trabzon ve Erzurum-İspir-İkizdere-Rize yolları olarak bilinir.⁴⁷¹

3.1.2.3. Kuzey Yol Ağları

3.1.2.3.1. Erzincan-Trabzon Yolu

Türkiye'nin kuzey-güney yönünde ulaşımını sağlayan az sayıdaki karayollarından biri olan Erzincan-Trabzon-Tunceli üzerinden Diyarbakır'a ulaşan hattın ayrıldığı nokta Sansa Boğazı-Mutu yol kavşağıdır.⁴⁷² Erzincan-Trabzon güzergâhlı bu yola, Erzincan ilçe merkezinden kuzeye ayrılan bir yol ile Bayburt'a oradan da Trabzon'a (Karadeniz sahillerine) ulaşılmaktadır. Bu yol üzerinde

⁴⁶⁹ Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 190.

⁴⁷⁰ Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)”, s. 33; Üngör, “Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi”, s. 99; Ceylan, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, s. 658; Batmaz, “Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, s. 20.

⁴⁷¹ Ceylan, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, s. 658.

⁴⁷² Hakkı Yazıcı, “Sansa Boğazı'nın (Erzincan) Kara ve Demir Yolu Ulaşımındaki Önemi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C: 1, S: 1, 1995, s. 467.

yerleşim yerleri bulunamamıştır. Ancak A. CEYLAN ve ekibi tarafından araştırmalar sürdürülmektedir.

3.1.2.3.2. Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Yolu

Tercan'dan kuzeye ayrılan bir yol ile Mercan-Çadırkaya-Çayırli-Otlukbeli-Demirözü üzerinden Bayburt'a ve oradan da Karadeniz sahillerine ulaşılmaktadır. Antik kaynaklarda da geçen (Ksenophon) bu yolun Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) arasındaki ve çevresindeki yerleşmeler İshak Höyük, Yukarı Kartallı Höyük, Beykomu Höyük, Kırmantepe Kalesi, Lazoğlu Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Gelengeç Kalesi, Değirmentepe Kalesi, Telliçayırılar Höyük, Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü, Ağamçağam Kalesi ve Küçük Otlukbeli yerleşmeleridir (Harita 19). Bunlardan Beykomu Höyük, Kırmantepe Kalesi, Lazoğlu Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Gelengeç Kalesi, Değirmentepe Kalesi, Turnatepe Höyük İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir. İshak Höyük, Beykomu Höyük, Kırmantepe Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Değirmentepe Kalesi, Telliçayırılar Höyük ve Turnatepe Höyük Demir Çağı'na, İshak Höyük, Yukarı Kartallı Höyük, Beykomu Höyük, Lazoğlu Kalesi, Telliçayırılar Höyük, Ağamçağam Kalesi ve Küçük Otlukbeli Yerleşmesi Ortaçağ'a tarihlenmiştir. Yerleşim yerlerinin yoğun olarak yolun çevresinde yer aldığı ve sayıca fazlalığı göz önünde bulundurulduğunda yolun işlek olarak kullanıldığı düşüncesi kuvvetlenmektedir. Urartu Kralı Argiştî döneminde yapılan Kimmer Savaşı'nda bu yolun kullanıldığı düşünülmektedir. Bu durum yolun Demir Çağı'nda askeri amaçla kullanıldığını göstermektedir.⁴⁷³

Yüzey araştırmalarına göre Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

İshak Höyük, Çayırli İlçesi'nin 1.5 km. güneydoğusunda bulunur. Höyüğün güneyi ve kuzeyi nehir yataklarıyla çevrilidir. Kum almak amacıyla höyüğün batı kesimi oldukça tahrip edilmiştir. Üzerinde ve kuzeyinde kaçak kazılar yapılan

⁴⁷³ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 279 vd; Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 99 vd.

höyükte birçok hayvan kemiği bulunmuştur. Höyükten Demir Çağı'na ve Ortaçağ'a ait keramikler elde edilmiştir.⁴⁷⁴

Yukarı Kartallı Höyük, Çayırılı'nın 11 km. güneydoğusunda Yukarı Kartallı Köyü'nün 500 m. batısında bulunur. Höyük, kare şekilli bir plânla inşa edilmiştir. Küçük boyutlarda kaçak kazı izlerine rastlanan höyükte keramik verileri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁷⁵

Beykomu Höyük, Çayırılı'nın 12 km. kuzeydoğusunda yer alır. Karasu Irmağı'nın suladığı verimli Çayırılı Ovası'na hâkim bir tepe üzerinde bulunur. Yer aldığı bu tepe, bir kum tepesidir. Höyükten çeşitli keramik kalıntıları elde edilmiştir. Bu keramikler İlk Tunç Çağı'na, Geç Demir Çağı'na ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁷⁶

Kırmantepe Kalesi, Otlukbeli-Tercan karayolunun 2. km.'sinden 1 km. kadar güneyde ilçe merkezinin doğusunda yer almaktadır. Kale, Otlukbeli'ni ve buradan geçen tarihi yolları kontrol altında tutan stratejik bir konuma sahiptir. Kalenin çevresini kuşatan bir sur yapısının bulunduğu kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılan mimari yapılardan anlaşılmıştır. Kalede bol miktarda İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı yansıtan keramikler tespit edilmiştir.⁴⁷⁷ (Fotoğraf 8)

Lazoğlu Kalesi, Otlukbeli ilçe merkezinin 8 km. kuzeyinde, Küçükotlukbeli yakınlarındaki Lazoğlu komunda bulunur. Tarihi Otlukbeli-Bayburt doğal yolunun 8. km.'sinde, yolun 300 m. kuzeyindedir. Kale çevresinde bol miktarda su kaynağına ve verimli tarım arazilerine sahiptir. Kalenin etrafında sur duvarları vardır. Yakın çevresinin yerleşim alanı şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Kalenin doğu tarafı toprak alımı sebebi ile tahribata maruz kalmıştır. Bol miktarda insan iskeletine rastlanan kalenin sur duvarlarının temelinde büyük taşlar kullanılmıştır. Doğu yamacının eteklerinde ham halde maden yağı bulunmuştur. Bol miktarda keramik

⁴⁷⁴ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları, s. 72-73.

⁴⁷⁵ Ceylan, 2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 264.

⁴⁷⁶ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 166-167.

⁴⁷⁷ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 279; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 206.

kalıntılara rastlanmıştır. Bu keramikler İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ özelliği taşımaktadır.⁴⁷⁸ (Fotoğraf 19)

Kurtkaya Kalesi, Otlukbeli'nin 4 km. güneydoğusunda karayolunun 700 m. güneybatısında bulunan üç kısımlı bir kaledir. Orta kısmında kaçak kazılar yapılmış, yangın tabakaları ve birçok yerleşim katmanı ortaya çıkmış vaziyettedir. Bölme yapılarına geçiş orta kısımdaki giriş aracılığıyla sağlanmıştır. Doğu-batı doğrultulu inşa edilen kale, doğal yolları ve ekili alanları gözetim altında tutmaktadır. Üçüncü kısmın doğusunda anakayanın yontulmasıyla yapılan iki mimari alan görülmüş, bu iki alana bitişik kaya basamağı bulunmuştur. Güneybatısında tıraşlanan bir alan daha yer almıştır. Kalede birçok giriş, orta kesimin kuzey yamacında bir adet suni mağara yerleşimi ve onun alt kısmında da yontulmuş bir kaya oyuğu bulunur. Keramik verileri oldukça zengin olan kalede kaçak kazılar yapılmıştır. Keramikleri İlk Tunç ve Demir Çağı özelliği gösterir.⁴⁷⁹

Gelengeç Kalesi, Otlukbeli/Küçükgelengeç Köyü mezarlığının kuzeyindeki sarp dağın yamacında bulunmuştur. Kalenin kurulduğu dağ aşırı şekilde erozyona maruz kalmış, kaleye ait izlerin neredeyse tamamı yok olmuştur. Kaleye ait bulunan tek iz doğu yamacında yer alan ve iri kayalarla yapıldığı anlaşılan sur kalıntısıdır. Bu kale aynı zamanda Otlukbeli'nden Bayburt'a kadar uzandığı tespit edilen tarihi yol şebekesinin hemen kuzeyinde bulunur. Yola hâkim konumda yapılmıştır. Az sayıda keramik bulgusuna rastlanmıştır. Kalenin İlk Tunç Çağı'nda inşa edildiği düşünülmektedir.⁴⁸⁰ (Fotoğraf 18)

Değirmentepe Kalesi, Otlukbeli'nin 1.5 km. güneybatısında, Demirözü-Otlukbeli karayolunun batı kısmında ve tarım arazilerinin en tepe noktasında yer almaktadır. Kale, Otlukbeli ilçesini ve Bayburt'a giden yolu kontrolünde tutar. Kuzey eteklerinde çay akan kalenin kaçak kazılarla tahrip edilen yuvarlak plânlı bir mimari alanı mevcuttur. Dört kısımda giriş kapısı bulunan kalenin güneybatısındaki

⁴⁷⁸ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 202; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277.

⁴⁷⁹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ 'da Erzincan Kaleleri*, s. 229.

⁴⁸⁰ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 275; Batmaz, "Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", s. 69.

sur duvarları etrafını çevirmiştir. Çevresindeki tarım alanlarında yapılan zirai üretim günümüzde de devam etmektedir. Kalede bolca keramik verisi mevcuttur. Bu veriler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı özelliği göstermektedir.⁴⁸¹

Telliçaylılar Höyük, Otlukbeli ilçe merkezinin doğusunda, Otlukbeli-Tercan karayolunun 2. km.'sinden 500 m. güneyde, Kırmantepe Kalesi'ne 500 m. mesafededir. İnce uzun bir hat halinde dağ eteği boyunca uzanan merkez neredeyse düz bir yerleşme görünümündedir. Höyükte bol miktarda keramik bulgusu elde edilmiştir. Bu keramikler Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁸²

Turnatepe/Yeniköy Höyüğü, Yeniköy'ün batısında Otlukbeli ilçesinin 4 km. doğusunda bulunur. Höyük, Otlukbeli-Tercan yolunun 3. km.'sinde, Ağamçağam Deresi'nde bulunur. Bölge halkının Turnatepe şeklinde isimlendirdiği yerde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir höyüktür. Bol miktardaki keramiklerin verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir.⁴⁸³

Ağamçağam Kalesi, Otlukbeli ilçesinin kuzeydoğusundaki Ağamçağam Köyü'nün 7 km. kuzeyinde bulunur. Kalenin kuzey kısmında Ağamçağam Deresi geçmektedir. Kalenin kuzey burcu açık bir biçimde görülebilmektedir. Kale anakayanın üzerine kurulmuştur. Kalenin ortasında kaçak kazı izleri mevcuttur. Bu kazılar mimari yapıyı tamamen tahrip etmiştir. Keramik verileri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁸⁴

Küçük Otlukbeli, Otlukbeli ilçe merkezinin 5 km. kuzeyinde bulunur. Tercan'dan gelip Bayburt'a, oradan da Karadeniz'e kadar ulaşan tarihi yolun, Otlukbeli'nden sonraki 6. km.'sinde konumlanmıştır. Yakınında bol miktarda su kaynağı bulunur. Etrafı dağlık alanlarla çevrilidir. Bu merkezde ünlü Otlukbeli Savaşı yaşanmıştır. Küçükotlukbeli şeklinde adlandırılan bu merkezde yapılan

⁴⁸¹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 227.

⁴⁸² Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 279.

⁴⁸³ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 313; Ceylan, *Doğru Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998-2008)*, s. 100; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 280.

⁴⁸⁴ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 313; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 271.

incelemelerde çok sayıda mimari kalıntıların bulunduğu görülmüştür. Bu merkezin batı ucunda bölgede gelenekselleşmiş tarzda birçok mezardan oluşan alan olduğu anlaşılmıştır. Keramik verileri Ortaçağ'a ve Hellenistik döneme tarihlenmiştir.⁴⁸⁵

Tablo 9: Çayırli-Otlukbeli Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
İshak Höyük	Çayırli					•				•
Yukarı Kartalı Höyük	Çayırli									•
Beykomu Höyük	Çayırli		•						•	•
Kırmantepe Kalesi	Otlukbeli		•			•				
Lazoğlu Kalesi	Otlukbeli		•							•
Kurtkaya Kalesi	Otlukbeli		•			•				
Gelengeç Kalesi	Otlukbeli		•							
Değirmentepe Kalesi	Otlukbeli		•			•				
Telliçayırılar Höyük	Otlukbeli					•				•
Turnatepe/Yeniköy Höyüğü	Otlukbeli		•			•				
Ağamçağam Kalesi	Otlukbeli									•
Küçük Otlukbeli	Otlukbeli									•

Mercan-Çadirkaya-Otlukbeli'nden sonra Bayburt'a ve oradan da Karadeniz sahillerine ulaşan bu tarihi yola direk Otlukbeli'ndeki Avcıçayırı ve Doğanaslan'a ulaşımı sağlayan geçit niteliğindeki kısaltılan ikinci bir kestirme yol ile ulaşmak mümkündür.⁴⁸⁶ Oldukça engebeli bir yapıya sahip olan bu ikinci kestirme yol, Doğanaslan Köyü'nden ilerlendiğinde iki kola ayrılır. Direk devam edildiğinde Bayburt'a, güneye dönüldüğünde ise daha önce bahsedilen Çayırli-Mercan oradan da Tercan'a ulaşır.

Yüzey araştırmalarına göre bu kestirme yol üzerinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Yatak Kalesi, Otlukbeli'nin kuzeybatısındaki Tekesor Yaylası'nda, Kalecik Kalesi'nin 200 m. güneydoğusunda bulunmuştur. Batı ve doğu yamacında iki ayrı su kaynağı bulunan kalenin, etrafı sur duvarlarıyla çevrelenmiş ancak doğu

⁴⁸⁵ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277.

⁴⁸⁶ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 268-280.

yamacındaki sur duvarı yıkılmıştır. Duvarın yapımında kullanılan orta büyüklükteki taşların dereye sürüklendiği görülmüştür. Keramik bulgusuna rastlanmayan kalenin Kalecik Kalesi ile eş zamanlı olduğu ve Tekesor Yaylası'ndan geçerek Doğanaslan'dan Avcıçayırı'na ulaşan geçitlerin güvenliğini sağlamak amacıyla yapıldığı anlaşılmıştır.⁴⁸⁷

Kalecik Kalesi, Otlukbeli'nin kuzeybatısında, Tekesor mezrasına 500 m. kadar mesafede bulunmuştur. Bu kalenin en önemli özelliği; Otlukbeli'nden Doğanaslan ve Avcıçayırı kalesine açılan ikinci bir yol güzergâhının (geçit) hemen batı yamacında bulunmasıdır. Bu yol Tercan'dan gelip Mercan-Çadırkaya-Otlukbeli'nden sonra Bayburt'a ulaşan tarihi yolu kısaltıp, direk Otlukbeli'nden Avcıçayırı ve Doğanaslan'a ulaşımı sağlayan yol güzergâhıdır. Bu yola hâkim konumdaki Kalecik Kalesi'nin kullanım amacının yolu korumak olduğu anlaşılmıştır. Kalenin doğu ve güney yamacında her mevsim akan su kaynakları bulunmakta ve orman örtüsü görülmektedir. Kaçak kazılarla mimarisi açığa çıkan kale, yuvarlak plânlıdır. Etrafı sur duvarıyla çevrilen kale keramikleri Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁸⁸

Avcıçayırı Kalesi, Otlukbeli/Avcıçayırı Köyü'nün kuş uçuşu 1 km. güneydoğusunda konumlanmıştır. Çevresine gören konumdaki kale, Otlukbeli'ni Bayburt'a bağlayan tarihi doğal yolun ve geçitlerin tam kesişim noktasında kurulmuştur. Kalenin 1 km. kadar kuzeybatısında Avcıçayırı yerleşmesi, güneybatısında ise geniş alanda yer alan Güzelgül Yerleşimi bulunmaktadır. Kalenin orta yerinde GSM vericisi bulunmaktadır. Kalenin yapımında ve sur duvarlarının inşasında anakaya kullanılmıştır. Kalenin üst kısımlarında küçük taşlar kullanılırken temelinde orta büyüklükte taşlar tercih edilmiştir. Çevresinde hayvancılık için verimli arazilerin yer aldığı kale, keramik kalıtısı oldukça azdır. Kale Otlukbeli Savaşı'nın yaşandığı yere oldukça yakındır. Ayrıca savaşın yaşandığı yerdeki yolları

⁴⁸⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 205; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277-278.

⁴⁸⁸ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277-278.

kontrol altında tutmaktadır. Bu merkez İlk Tunç Çağı'nda ve Ortaçağ'da yerleşim görmüştür.⁴⁸⁹ (Fotoğraf 17)

Doğanaslan Yerleşimi, Otlukbeli ilçesinin 14 km. kuzeybatısında, Avcıçayırı Köyü'ne giden yolun güneyinde bulunur. Kuzey kısmında yıl boyunca bir dere akmaktadır. Güney tarafında su kaynakları bulunur. Otlukbeli'nden başlayarak bu merkezin kuzeyinden Bayburt'a kadar uzanan tarihi yol şebekesi günümüzde dahi kullanılmaktadır. Keramik kalıntıları bulunan kale, MÖ III. binde Doğu Anadolu'nun erken dönem halkları tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Kalenin mimari yapıları askeri amaçla yapılmıştır. Çevresinde sur duvar kalıntısı vardır. Kare plânlı temel kalıntıları bulunan kale İlk Tunç Çağı'ndan Yeniçağ'a kadar yerleşim görmüştür. Kalenin uzun yıllar yerleşim görmesinin nedeni coğrafi şartların yanında, yolun güvenlik altına alınması ve denetlenmesi olmuştur.⁴⁹⁰

Tablo 10: Otlukbeli Kestirme Yolu

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağ	Erken Demir Çağ	Orta Demir Çağ	Geç Demir Çağ	Orta Çağ
Yatak Kalesi	Otlukbeli					.				
Kalecik Kalesi	Otlukbeli					.				.
Avcıçayırı Kalesi	Otlukbeli		.							.
Doğanaslan Yerleşimi	Otlukbeli		.							

3.1.2.3.3. Erzincan-Çayırılı Yolu

Erzincan'dan Mecidiye-Gümüşhane/Kelkit'in Devekorusu Köyü üzerinden Esence Dağlarını takip eden ve kuzeye Çayırılı'ya dönen bu yol eski Erzincan-Çayırılı dağ yoludur. Modern anlamda nadir olarak tercih edilen bu yol oldukça engebeli yapıdadır. Bu yol üzerinde yer alan Mecidiye Yerleşmesi I, Mecidiye II, Urumsarayı, Dereyurt Höyük, Turnaçayırı, Başköy, Hasanbey, Kalecik Kalesi, Kurt Kalesi, Ozanlı Kalesi ve Balıklı Köy Kalesi (Harita 20) gibi kalelerin keramik bulguları

⁴⁸⁹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 199; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 275-276.

⁴⁹⁰ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 274.

Ortaçağ'a tarihlenmektedir. Bu bulgular bize bu merkezler arasında ulaşımın sağlandığını ve yolun Ortaçağ'da işlek olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca Çataldaş Höyük ve Büyük Kalecik Höyük ise İlk Tunç Çağı'na tarihlenir.

Yüzey araştırmalarına göre Erzincan-Çayırılı yolu üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşimler şunlardır:

Dereyurt Höyük, Erzincan/Dereyurt Köyü'nün 1 km. kadar kuzeyinde bulunur. Höyük, Erzincan-Gümüşhane karayolunun 17. km.'sinde yolun batısına 100 m.'dir. Etrafı dağlık yapıdaki höyük, çukurluk bir alandır. Doğusundan geçen dere höyüğün güney ve batı kısımlarını dolaşarak kuzeye akar. Etrafı çayırılık olan höyüğün, doğu tarafında verimli tarım arazileri ve su kaynakları vardır. Höyük üzerinde kaçak kazı izleri bulunmaktadır. Keramik verileri Ortaçağ'a tarihlenir.⁴⁹¹

Mecidiye Yerleşmesi I, Erzincan'dan Çayırılı'ya Esence Dağları üzerinden giden karayolunun 19. km.'sinde 100 m. kadar kuzeyinde yer alır. Kuzeydoğu-güneybatı yönlü yerleşmenin etrafını çevreleyen bir mimari yapı bulunmuştur. Kuzeyi çevreleyen ve yakın dönemde kullanılan yapay setlerle oluşturulmuş bir su göleti yer almaktadır. Yerleşmenin bulunduğu çevre tarım ve hayvancılık açısından önemli bir konuma sahiptir. Yerleşme çevresine göre yüksektedir. Kuzeybatısında derin bir vadi bulunan yerleşmenin mimarisi dairesel plânlıdır. Keramikleri Ortaçağ'a aittir.⁴⁹²

Meciye Yerleşmesi II, Erzincan'dan Çayırılı'ya Esence Dağları üzerinden giden karayolunun 19. km.'sinde bulunmuştur. Mecidiye I Yerleşmesi'nin 250 m. kuzeyinde konumlanan yerleşmenin bu yerleşme ile aralarında sulama göleti setleri

⁴⁹¹ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁹² Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

bulunmaktadır ancak günümüzde kullanılmamaktadır. İki yerleşimde tarım ve hayvancılık bakımından önemli konumdadır. Yapılan kaçak kazılar yerleşimdeki mimari yapıları ve kalıntıları meydana çıkarmıştır. Keramikleri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁹³

Urumsarayı Kalesi, eski ismi Urum Sarayı olan Mecidiye Köyü'nün hemen kuzeyinde yükselen anakaya üzerinde konumlanır. Kale, Esence Dağları arasında kalan vadinin içinde yer almaktadır. Doğusunda dere geçen kalenin güneyi ve doğusu tarım ve hayvancılığa elverişli arazilerle çevrilidir. Kalenin en tepe noktasına kadar uzanan ve kayaların düzleştirilmesi ile yapılan bir yol yer almaktadır. Kalenin bulunduğu kayalık alanın batısında da bir kaya kitlesi bulunur. Kale bulunduğu kaya kitlesi arasında doğal bir kapı şeklindedir. Koridorun batısındaki kaya yüzeyi düzleştirilmiştir. Bu alanda kaya basamakları bulunmaktadır. Tüm çevresini kontrol edebilen kale merkezi bir yerdedir. Kalenin batısı sarp kayalıklardan oluşurken doğuya doğru eğim azalmaktadır. Keramikleri Ortaçağ, Erken Tunç ve Demir Çağı'na aittir.⁴⁹⁴

Turnaçayırı Kalesi, Erzincan/Çayırılı ilçesi'nin batısındaki Turnaçayırı Köyü'nün 1 km. güneyinde konumlanmıştır. Bölgeye hâkim konumdaki kalenin kuzeyinden akan Turnaçayırı Deresi kalenin güneyini çevreleyerek doğuya doğru akar. Bölgede gölet yapımı nedeniyle oluşan tahribat az sayıda keramiğe ulaşılmasına yol açmıştır. Keramikler Ortaçağ'a aittir.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁹⁴ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vd.

⁴⁹⁵ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 167; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 79.

Başköy Kalesi, Çayırılı/Başköy'ün 3 km. güneybatısında konumlanmıştır. Kalenin kuzey ve güney kısmında temelden başlayarak kesme taş örgü yöntemiyle yapılan duvar kalıntıları mevcuttur. Ovaya hâkim konumdaki kale de bir su sarnıcı bulunmaktadır. Kale taşlarının içinde bulunan midye kabukları kalenin önemli özelliğidir. Kale aynı zamanda kuzeyinde bulunan doğu-batı güzergâhlı yolu kontrol altında tutmaktadır.⁴⁹⁶ Keramik kalıntıları Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁹⁷

Hasanbey Kalesi, Çayırılı/Cennetpınar Köyü'nde yer alır. Kale dikdörtgen bir plândan oluşmaktadır. Kalede yapılan kaçak kazılar neticesinde çıkarılan kesitlerde yangın tabakaları saptanmıştır. Kale, güneybatı-kuzeydoğu istikametinde 40 m., kuzeybatı-güneydoğu yönünde ise 25 m. boyutlarındadır. Keramik kalıntıları Ortaçağ'a aittir.⁴⁹⁸

Kalecik Kalesi, Çayırılı/Cennetpınar Köyü'nün 3 km. kuzeyinde bulunur. Sur duvarları belli olan kale kuzeydoğu-güneybatı yönünde 35 m., kuzeybatı-güneydoğu yönünde ise 45 m. boyutlarındadır. Keramikleri Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁴⁹⁹

Kurt Kalesi, Çayırılı/Cennetpınar Köyü'nün 8 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Yükseklik bakımından çevresine hâkim bir konumda bulunan kalenin duvar kalıntıları belirgin değildir. Keramik bulguları Ortaçağ'a aittir.⁵⁰⁰

Ozanlı Kalesi, Çayırılı/Ozanlı Köyü'nün 4 km. güneybatısında yer alır. Kalenin güney kısımları diktir. Kale eteğinden bir dere akmaktadır.⁵⁰¹ Ulaşımı kuzeyinden

⁴⁹⁶ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları, s. 73; Alpaslan Ceylan, “Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 280.

⁴⁹⁷ Alpaslan Ceylan, “Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 280; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 62-63.

⁴⁹⁸ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 312; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 93.

⁴⁹⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 93.

⁵⁰⁰ Ceylan, 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 312; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 94.

sağlanan kale anakayaya oyularak temellendirilmiştir. Üzerinde çeşitli nedenlerle açılan kanallar vardır. Kalenin güney kesiminde anakaya oyularak yapılan odaların kullanım amaçları bilinmemektedir. Odalar yan yana bulunmakla birlikte güney kısmında kaya basamaklı bir tünel yer almaktadır. Suyu ulaşma ve savunma amaçlı oluşturulan bu basamaklı tünellerin başta Çadırkaya olmak üzere bölgede oldukça fazla örneği vardır. Kalenin doğu kesiminde Ortaçağ'a ait mezar kalıntıları yer almaktadır.⁵⁰²

Çataldaş Höyük, Çayırılı'nın batısındaki höyük, ilçeye 6 km. mesafededir. Eski Erzincan-Erzurum karayolu üzerindeki höyükte kaçak kazılar yapılmıştır. Höyükte insan iskeletlerine rastlanmıştır. Höyüğün büyük kısmına tarla ekilmiştir. Gerekli önlemler alınmaz ise höyük bir süre sonra tümüyle tarla olacaktır.⁵⁰³

Büyük Kalecik Höyük, Çayırılı'nın kuzeybatısında bulunur. Sarıgüney Köyü'nün ise 3 km. batısındadır. Esence Dağları'nın ve eski Erzurum-Erzincan yolunun kuzeyinde yer alan höyük, ovoidan 100 m. yükseklikte bulunur. Zengin su kaynaklarının yer aldığı bölgede bulunan höyük doğal tepe üzerindedir.⁵⁰⁴

Balıklı Köy Kalesi, Balıklı Köyü'nün içinde bulunur. Çayırılı'ya 4 km. mesafedeki kalenin köyden yüksekliği 100 m.'dir. Moloz taş örgü yöntemiyle yapılan duvar Ortaçağ'a tarihlendirilmiştir. Kalenin yer aldığı anakaya taş ocağı

⁵⁰¹ Alpaslan Ceylan, "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 15 (277-291), Erzurum, 2000, s. 278.

⁵⁰² Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzev Araştırmaları, s.184-185; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 53-54.

⁵⁰³ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları, s. 73; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.62.

⁵⁰⁴ Ceylan, 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzev Araştırmaları, s. 167; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.78.

olarak kullanılmıştır. Yapısal özellikleri ve tarihi yolların geçiş noktasında yer alması kalenin gözetleme maksadıyla yapıldığını göstermektedir.⁵⁰⁵

Tablo 11: Erzincan-Çayırılı Yolu Yerleşimleri

Yerleşim Yeri	İlçe/ Merkez	Geç Kalkolitik Çağ	İlk Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir Çağı	Orta Demir Çağı	Geç Demir Çağı	Orta Çağ
Dereyurt Höyük	Merkez									.
Mecidiye Yerleşmesi I	Merkez									.
Mecidiye Yerleşmesi II	Merkez									.
Urumsaray Kalesi	Merkez		.			.				.
Turnaçayırı Kalesi	Çayırılı									.
Başköy Kalesi	Çayırılı					.				.
Hasanbey Kalesi	Çayırılı									.
Kalecik Kalesi	Çayırılı									.
Kurt Kalesi	Çayırılı									.
Ozanlı Kalesi	Çayırılı									.
Çataldaş Höyük	Çayırılı									
Büyük Kalecik Höyük	Çayırılı									
Balıklı Köy Kalesi	Çayırılı									.

3.1.2.3.4. Çadırkaya-Bayburt Yolu

Erzincan'ın Çadırkaya Beldesi'nin merkezinden Bayburt'a uzanan bir yol ağı yer almaktadır. Yolu kontrol eden Yazıören Kalesi dışında herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktadır. Ancak araştırmalar tüm hızıyla devam etmektedir (Harita 21).

Yazıören Kalesi, Tercan/Çadırkaya Beldesi'ne bağlı Yazıören Köyü'nün hemen batısındaki tepe üzerinde konumlanmıştır. Kuzey tarafı derin bir vadiye açılan

⁵⁰⁵ Ceylan, 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüze Araştırmaları, s. 73; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 61.

kalenin vadi tabanında kuvvetli bir su kaynağı bulunmaktadır. Çevresine göre yüksek olan kale tüm çevreyi kuşbakışı görebilmektedir. Karasu Irmağı ve Aşkale, Tercan, Otlukbeli ve Bayburt'tan Karadeniz'e ulaştığı tespit edilen doğal tarihi yolu kontrolünde tutabilecek bir yerdedir. Kalede bulunan keramikler İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.⁵⁰⁶

3.1.2.4. Güney Yol Ağları

3.1.2.4.1. Tercan-Tunceli Yolu

Bir yol ağı da Tercan merkezden ayrılarak Erzincan merkeze girmeden önce Pülümür'den güneye doğru ilerleyerek Tunceli üzerinden Elazığ'a kadar ulaşır. Bu güzergâh üzerinde Tercan'dan geçen tüm yolları kontrol eden ve ilçe merkezinde yer alan Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi ve yolun hemen bitişiğindeki Yollarüstü Kalesi bulunmaktadır.⁵⁰⁷ Bu kaleler yola hâkim konumda bulunur.

⁵⁰⁶ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 215.

⁵⁰⁷ Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 167; Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 99.

SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde bulunan Erzincan'ı, doğuda Erzurum, güneyde Tunceli, güneydoğuda Bingöl, güneybatıda Elazığ - Malatya, batıda Sivas, kuzeybatıda Giresun, kuzeyde Gümüşhane ve Bayburt illeri çevreler. Kuzey Anadolu fay hattında yer alan bölgenin en önemli akarsuyu Karasu'dur. Erzincan'a bağlı olan 8 ilçe vardır. Bunlar: Çayırılı, İliç, Kemah, Kemaliye, Otlukbeli, Refahiye, Tercan ve Üzümlü ilçeleridir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır illeri yüzey araştırmaları kapsamında 1998 yılından bu yana A. CEYLAN ve ekibi tarafından araştırılmaktadır. Erzincan'ı ve ilçelerini de kapsayan bu yüzey araştırmalarından elde edilen keramik verileri, höyükler, kaleler, yerleşimler, maden sahaları, maden işleme sahaları ve buna benzer bulgular dönemin aydınlatılmasında çok büyük katkı sağlamıştır. Bu sebeple Eskiçağ'da Erzincan ve ilçelerinin ulaşımı söz konusu yüzey araştırmaları ve araştırma sonuçları esas alınarak bu tez çalışması yapılmıştır.

Urartu Devleti egemenliğini Doğu Anadolu'da sürdürdüğü süreçte daha önce yapılmayan birçok yeniliğe imza atmıştır. Bunların içinden önem arz eden bir yenilikte şüphesiz ulaşım sistemidir. Urartu eyaletleri bu sistemle merkezle bağımlı kuvvetlendirmekle birlikte bölgedeki güvenliğini sağlamış, ticaretini geliştirmiş ve bölgede etkin bir konuma yükselmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin engebeli ve yüksek yapısı düşünülürse ulaşımın büyük oranda geçitler ve depresyon alanlarını izleyerek geliştiği anlaşılabilir bir durumdur. Özellikle Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren, bölgedeki araştırmalar dikkate alınarak bir ulaşım ağından bahsedilirse bunun vadi yatakları kullanılarak oluşturulan yollarla sağlanmış olması tabii bir durumdur. Büyük oranda Karasu vadisini izleyen bu yollarda ulaşım aracı olarak katır kullanılmıştır.

Urartu Devleti'nin hükmettiği şehirlerden biri olan Erzincan ulaşımı on iki önemli güzergâhla sağlanmıştır. Bu güzergâhlar Erzincan-Tercan, Kemah-Kemaliye, Erzincan-Refahiye, Erzincan-Trabzon, Aşkale-Tercan, Çat-Tercan, Tercan-Çayırılı-Otlukbeli (Demirözü), Çadirkaya-Aşkale, Kemah-Refahiye, Erzincan-Çayırılı,

Çadirkaya-Bayburt, Tercan-Tunceli şeklinde olmuştur. Yine bahsi geçen bu güzergâhlar üzerinde bulunan merkezi yerleşimler; Kemah Kalesi, Gümbürenin Kalesi, Taşbulak Kalesi, Altıntepe Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Cengerli Kalesi, Yaylacık Kalesi, Maden Kalesi, Şirinlikale, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Tuzla Kalesi Sıraşlar Kalesi ve Kırmantepe Kalesi ve Avcıçayırı Kalesi'dir. Bu kaleler ve çevresinde yer alan birçok kale ve yerleşmelerin inşa edildiği kayalar üzerindeki basamaklı yapılar, su tünelleri, kale formlu mekân izleri, basamaklı tünel girişleri vb. gibi tipik Urartu yapı özelliklerini barındırmaları, bulgularının genellikle İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendiğini göstermektedir. Bu kalelerin lokalizasyon açısından aralarındaki mesafe dikkate alındığında (Ör: Koroğlu Kalesi'nin Toprakkale'ye uzaklığı 5 km., Yaylacık Kalesi'ne uzaklığı 9 km. gibi) ve bölgedeki yüzey araştırmaları incelendiğinde Urartu dönemi yerleşimleri olduğu ve bu yol güzergâhlarının da Urartular tarafından askeri ve ticari amaçla kullanılan doğal yollar olduğu daha net anlaşılabilir. Ayrıca bu dönemde çıkarılan madenlerin de işlenerek (Maden Kalesi yakınlarındaki maden ergitme işleme sahası ve Gümbürenin Kalesi yakınlarında yer alan Kurtderesi Maden İşleme sahası) bu güzergâhlar vasıtasıyla Altıntepe'ye ulaştırıldığı da kuvvetle muhtemeldir. Bu kalelerin ise askeri ve ticari yolları kontrol etme amacıyla yapıldığı ve güvenliği sağladığı aşikârdır.

Kemah-Kemaliye güzergâhı ve çevresindeki yerleşimlerden Gümbürenin ve Sarıtaş Kalesi İlk Tunç Çağı özeliği gösterirken, Kemah Kalesi, Yücebelen Kalesi, Taşbulak Kalesi, Berkçayır Su Göleti, Bardık Kalesi, Gümbürenin Kalesi, Sarıtaş Kalesi Demir Çağı keramiklerinin bulunduğu merkezlerdir. Bu yerleşimler arasındaki bağlantının doğal tarihi yolların kullanılması ve bazen de suni olarak açılan yollarla sağlanmış olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde Kemah Kalesi, Kalecik Kalesi, Dipler Yerleşmesi, Yücebelen Kalesi, Bardık Kalesi Karabayır Gözetleme Kulesi ve Sarıtaş kaleleri arasındaki ulaşımın yoğun olarak kullanımının Ortaçağ'da da devam ettiği anlaşılmıştır. İliç ilçesi Ortaköy yakınlarında bulunan Gümbürenin Kalesi Tunç Çağı ve Demir Çağı açısından önemli bir merkezdir. Gümbürenin Kalesi yakınlarında tespit edilen Kurtderesi Maden Ergitme Sahası'nda üretilen demir madeninin tarihi İliç-Kemah yolu ile Erzincan Ovası'nın doğu ucunda yer alan

Urartu kuzey yönetim merkezi olan Altıntepe'ye ulaştırılarak işlenildiği düşünülmektedir. Ticari ve askeri amaçla kullanılan Erzincan-Tercan yolu üzerinde ve çevresindeki yerleşimlerden Altıntepe, Saztepe, Küçük Höyük, Yollarüstü Kalesi, Bulmuş Kalesi, Karakaya Kalesi, Üçpınar Kalesi yapılan bilimsel incelemeler sonucunda Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Yerleşimler arasındaki yol ağının Demir Çağı'nda işlerlik kazandığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Yollarüstü Kalesi ve Altıntepe Kalesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü Erzincan ve ilçelerinden geçen tüm yol şebekesi Altıntepe'de birleşmektedir. Askeri ve ticari amaçlı malların toplandığı bu kale Urartu Devleti'nin bölgedeki en önemli merkezi konumundadır. Urartu Kralı Argiştı'nın Kimmer Savaşı'nda kullandığı yolun Otlukbeli (Demirözü)-Tercan yolu olduğu düşünülmektedir. Askeri amaçla kullanılan bu yol üzerinde ve çevresindeki yerleşimlerden Turnatepe Höyük, Telliçayırlar Höyük, Değirmentepe Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Kırmantepe Kalesi, Beykomu Höyük, İshak Höyük, Mirzaoğlu Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Pekiçiç (Çadirkaya) Kalesi, Tuzla Kalesi Demir Çağı'na tarihlendirilmiş ve bu dönemde yoğun olarak kullanılmıştır. Yüzeysel araştırmaları esnasında tespit edilen bu yolun çevresindeki yerleşimler önemli Urartu yapılarını barındırmaktadır.

Arkeolojik merkezlerin üzerinde yer aldığı tüm bu yollar ulaşım, taşıma, ticaret ve vergi almak gibi amaçlar için kullanılmıştır. Özellikle Altıntepe Kalesi, Çadirkaya (Pekiçiç) Kalesi, Şirinlikale, Yaylacık Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Kemah Kalesi, Gümbürenin Kalesi, Cengerli Kalesi bu noktada yol ağını besleyen önemli yerleşimlerdir. Urartu Devleti'nin bulunduğu coğrafyada etkin bir hale gelmesinde, krallığın yayılmasında ve gücünü korumasında büyük önem taşımıştır. Yapılacak askeri seferlerde askerlerin ulaşımının sağlanmasında, onların ihtiyaç duydukları lojistik desteklerin sağlanmasında kullanılan bu yollar savaş sonunda ele geçirilen ganimetlerin ve vergilerin merkeze ulaştırılmasında da kullanılmış olmalıdır. Yine Urartu Krallığı'nın sıkça başvurduğu savaşta kazanılan bölgelerdeki insanların farklı kentlere taşınmasında ve bu topraklarda çıkarılan hammaddenin ticaret için değerlendirilmesinde bu yolların yapılmış ve kullanılmış olmasının önemi büyüktür.

Erzincan ilinde A. Ceylan başkanlığında 20 yılı aşkın süredir yapılan bilimsel çalışmalarda tespit edilen çok sayıda merkezin ve bu merkezlerin birbiri ve dış dünyayla olan bağlantısını ortaya koyduğuna inandığımız bu çalışmanın bundan sonraki çalışmalarda önemli bir katkı sağlayacağına inanmaktayız.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserler

- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2014.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 1990.
- ALP, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2001.
- APPIANOS, *Historia Romana*, (Çev: Horace White), London, 2007.
- ATALAY, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Yayınları, İzmir, 2004.
- ATALAY, İbrahim, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983.
- BAHAR, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2003.
- BARBARO, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.
- BELLİ, Oktay, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, C: 1, İstanbul, 1982.
- BELLİ, Oktay, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları-Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, 1997.
- CAN, Alper, *Eskiçağ Rehberi*, İstanbul, 2011.
- CANCIK, Eva, *Kirschbaum (Asurlular)*, (Çev. Aslı Yarbaş), İzmir, 2004.
- CEYLAN, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum, 2008.
- CEYLAN, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015.
- CEYLAN, Alpaslan-ÖZGÜL, Oktay, *Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2016.

- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018.
- ÇEVİK, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK, Ankara, 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997.
- DİNÇOL, M. Ali-DİNÇOL, Belkıs, *Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar*, Boğazköy'den Karatepe'ye, YKY, İstanbul, 2001.
- ERDEMİR, Hatice Palaz, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi (İ.Ö 753-İ.S. 305)*, Serencam Yayınları, Ankara, 2017.
- ERİNÇ, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- ERİNÇ, Sırrı, *Jeomorfoloji II*, Der Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2001.
- ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara, 1992.
- GÖKÇE, Bilcan-PINARCIK, Pınar, *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018.
- GÖKÇEK, L. Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2015.
- GÜL, Abdülkadir-BAŞIBÜYÜK, Adem, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum, 2011
- GÜNEY, Emrullah, *Trakya'nın Anadolu'nun Tarihi Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, Ankara, 2013.
- GÜR, Selçuk, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.
- GÜRSOY, Cevat R., "Türkiye'nin Tabii Yolları", *Türk Coğrafya Dergisi*, (24-33).
- HERODOTOS, *Tarih* (Çev: Müntekim Ökmen), V/51-54, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VIII. Basım, İstanbul, 2012.

- İBN BATUTA, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed Et-Taci, *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eski Batı Tarihi I (Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya)*, Ankara, 1997.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, İstanbul, 1990.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet-İŞIKLI, Mehmet-vd., Erzincan Altıntepe Çevresi Yüzey Araştırmaları, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Bilim Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Cihannüma II*, Proje: Bekir Karlığa, (Edit. Said Öztürk), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- KODAY, Saliha, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, Erzurum, 2005.
- KSENOPHON, *Anabasis-On Binlerin Dönüşü* (Çev: Sinem CEVİZ), Paraf Yayınları, İstanbul, 2013.
- LAUFFER, Siegfried, *Büyük İskender*, Çev: Nilgün Sorguç, İlya Yayınları, İzmir, 2004.
- LEAKEY, Richard, *İnsanın Kökeni*, İstanbul, 1988.
- MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev: Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 2015
- MAYOR, Adrienne, *Mitridates*, Çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.
- MELİKİSHVİLİ, Giorgi A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ 'da Mezopotamya*, Ekin Yayınları, Bursa, 2012.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, Ankara, 2006.
- ÖĞÜN, Baki, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970.
- ÖZEY, Ramazan, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2002.

- ÖZEY, Ramazan, *Ülkeler Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altın-tepe II*, Ankara, 1969.
- ÖZGÜL, Oktay-ÜNGÖR, İbrahim, “Erikua’da stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntıği Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17 (225-240), 2006.
- PAYNE, M. Rosalie, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.
- PROCOPIUS, *Buildings*, (tr. and ed. H. B. Dewing), Cambridge-Mass, 1940.
- SAGONA, Antonio-SAGONA, Claudia, “Excavations at Sos Höyük: 1998 to 2000 Fifth Preliminary Report”, *ANES* 37 (56-127), 2000.
- SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB, İstanbul, 1989.
- SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2002.
- SEVİN, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003
- STRABON, *Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- ŞAHİN, Cemalettin-DOĞANAY, Hayati-ÖZCAN, Nihat Ali, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik)*, Gündüz Yayınları, Ankara, 2005.
- TAVERNİER, J. Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2006.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grîgor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, İstanbul, 2002.
- ÜNSAL, Veli, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni, (Hitit – Urartu)*, Ankara, 2013.

VAN LOON, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.

YAVI, Ersal, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, T.C. Erzincan Valiliği İl Özel İdare Yayını, Ankara, 1994.

YAZICI, Hakkı-v.d., *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, Önder Yayınları, Ankara, 1998.

ZIMANSKY, Paul E., *Ecology and Empire, The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985.

Makaleler, Yüzey Araştırmaları, Tezler ve Sempozyum Bildirileri

AKKAN, Erdoğan-TUNCEL, Metin, “Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, C:1, S.2, 1989.

AKKAN, Erdoğan, “Erzincan Ovasında Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesiri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Y: XVII, S: 21 (123-139), İstanbul, 1961.

AKKAN, Erdoğan, “Erzincan Ovasının İklim Özellikleri”, *DTCFD*, S: XXI, C: 3-4 (79-101), 1963.

AKKUŞ MUTLU, Suzan, “Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XI/Mayıs /MMXVII (219-231).

ALKAN, Mehmet, “Akhemenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri”, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2006.

ALPMAN, Adil, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/15 (283-313), 1981

ALTINBİLEK, M. Samet, “Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

- ALTINLI, Enver, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Jeolojisi (İkinci Kısım)”, *Maden Tetkik Arama Dergisi*, (67), 1996.
- ARSEBÜK, Güven, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi. Bildirileri*, (81-92), 1979.
- ARSEBÜK, Güven, “Trakya’da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları”, *Anadolu Araştırmaları*, 33-50, 1996.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Kalkolitik Çağ’da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C: I, S:2 (87-110), Elazığ, 2014.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 24, S: 2 (319-343), Elazığ, 2014.
- AYKUT, A. Sait, “İbn Batuta”, *İslam Ansiklopedisi*, C: XIX (361-368).
- BALKAN, Kemal, “Urartuluların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten*, C: XLVIII, S: 191-192, TTK, 1985.
- BALKAYA, İ. Sabri, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995.
- BATMAZ, Atilla, “Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.
- BATMAZ, Tuğrul, “Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2015.
- BAYKARA TAŞKAYA, Arzu, Tavernier Seyahatnamesi, Kitap Tanıtımı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2(639-641), Aralık/December, 2011.
- BELLİ, Oktay, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisinin Araştırılması”. 3. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985.

- BELLİ, Oktay, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan eleştirisi üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları*, 1979.
- BELLİ, Oktay, “Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977.
- BELLİ, Oktay, *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları-Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, 1997.
- BELLİ, Oktay-CEYLAN, Alpaslan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, C:1, Mayıs 2005.
- BİNGÖL, Akın, “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”, *EÜSBED VI/1* (115–133), 2013.
- BİNİCİ, Abdulkadir, “Yukarı Fırat Havzası Roma Dönemi Kalıntıları”, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2005.
- BÜLBÜL (YAMAN), Pınar, “Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006.
- CAN, Birol, “Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı (1957–2007), Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın-TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞDI, Yavuz, “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 29. AST, C: III, Ankara, 2012.
- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim-CEYLAN, Nezahat-GÜNAŞDI, Yavuz-ÖZGÜL, Oktay, “2018 Yılı Erzincan – Erzurum İlleri Yüzey Araştırması”, 42. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2020, (Baskıda).
- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim-ÖZGÜL, Oktay-BİNGÖL, Akın-TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞDI, Yavuz, “2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. AST, C: 2, Ankara, 28 Mayıs-1 Haziran 2001.

- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın-GÜNAŞDI, Yavuz-TOPALOĞLU, Yasin, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 28. AST, C: II, Ankara, 2011.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın-TOPALOĞLU, Yasin, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 3, Kocaeli, 28 Mayıs-1 Haziran 2007.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın-TOPALOĞLU, Yasin, “2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 26-30 Mayıs 2008.
- CEYLAN, Alpaslan-ÖZGÜL, Oktay, “Erzincan ve Çevresinde Urartular”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016.
- CEYLAN, Alpaslan-TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞTI, Yavuz, “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: II, Ankara, 2010.
- CEYLAN, Alpaslan, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Ankara, 24-28 Mayıs 1999.
- CEYLAN, Alpaslan, “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, İzmir, 22-26 Mayıs 2000.
- CEYLAN, Alpaslan, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Ankara, 2001, 28 Mayıs-1 Haziran.
- CEYLAN, Alpaslan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 27-31 Mayıs 2002.

- CEYLAN, Alpaslan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Ankara, 26-31 Mayıs 2003.
- CEYLAN, Alpaslan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Konya, 24-28 Mayıs 2004.
- CEYLAN, Alpaslan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 1, Çanakkale, 29 Mayıs-2 Haziran 2006.
- CEYLAN, Alpaslan, “Çayırli’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 15 (277-291), Erzurum, 2000.
- CEYLAN, Alpaslan, “MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- CEYLAN, Alpaslan-GÜNAŞDI, Yavuz, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XIII (313-350), Aralık.
- CEYLAN, Nezahat, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 9, S: 43 (656-671), 2016.
- ÇİĞDEM, Süleyman-EMİR, Osman-İLHAN, Hüseyin, “Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (ss. 241-266), 2018.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, *Anadolu Araştırmaları*, S: 8 (191-203), 1980.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II* (28-37), İstanbul, 1983.
- ÇOLPAN, Nilüfer, “Hititlerin Anadolu’ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

- DAN (ISMEO), Roberto, “Linking Lowlands Among the Mountains: The Urartian ‘Road Stations’”, *Studies in Caucasian Archaeology*, Prof. Sergi Makalatia Gori Historical-Ethnographical Museum, vol: 3, Tbilisi, 2017.
- DEDE, M. Gökçe, “Anadolu’da Bulunmuş Eski Tunç Çağı’na Ait Silindir ve Damga Mühürler”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.
- DENİZ, Ahmet-TUYSUZ, Ş. Cem-YARDİMCİEL, Ayhan, “Orta Aras Havzası’nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler”, *KAÜ İİBF Dergisi*, C: 6, S: 9, 2015.
- DUMAN, Harun, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinden, Osmanlı Devleti Zamanına Kadar Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya Ticaret Yollarının Güzergâhları”, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2017.
- DÜNER, Müge, “Erzincan Kentinin Rekreasyon Alanları”, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2016.
- EKMEN, Hamza, “Doğu Anadolu Bölgesi Geç Kalkolitik Çağ Seramiği”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.
- ERDOĞAN, Sabahattin, “Minua (Şamran) Kanalı ve Urartu Bahçeleri”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006.
- ESİN, Ufuk-HARMANKAYA, Savaş, “Aşıklı Höyük”, Mehmet Özdoğan–Nezih BAŞGELEN, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007 (255-272).
- GAVAZ, Özlem Sir, “Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 1, S: 1 (21–39), Aralık 2008.

- GİRGİNER, Kazım Serdar, “Anadolu’da Neolitik ve Kalkolitik Çağda Ölü Gömme Adetleri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Protohistoria ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Ankara, 1990.
- GÜNAL, Nurten, “Türkiye’de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri “,*ACTA TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Y: V, S: 1, Ocak-2013.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Erzincan Sırataşlar Kalesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 5 (113-131), S: 9, Ocak 2015.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Erzurum-Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, *TÜBA-AR* 19/2016.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013.
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY 4a/b*, İlk Tunç Çağı, 7-41, 2002.
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY*
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşme Yerleri-I*, Paleolitik-Epipaleolitik, 7-19, 1997.
- HAYLİ, Selçuk, “Erzincan Ovası’nda Köy Meskenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 2 (21-42), Elazığ-2001.
- HAYLİ, Selçuk, “Erzincan Ovası’nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995.
- HAYLİ, Selçuk, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 1 (1-24), Elazığ, 2002.

- IŞIK, Fahri, “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu’daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler-Şirinlikale, Eine Unbekamle urartöische Burg und Beobachtungen zudan Felsdenkmölerneines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, *Belleten* LI-200 (497-534), 1987.
- KANIŞKAN, Ece, “Anadolu’da Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Döneme Kadar Bulunan Ana Tanrıçalar ve Günümüzdeki Seramik Yorumları”, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1998.
- KARA, Ruhi, “Erzincan Adı Üzerine”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1(28 Eylül-1 Ekim 2016), Erzincan.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet-KORUCU, Halim, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S: 35 (36-59), Erzurum, 2015.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet-YILMAZ, M. Ali, “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 25 (275-282), Türkiye, 2013.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Denizli, 25-29 Mayıs 2009.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Erzincan/Altıntepe Kalesi’nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1 (28 Eylül-1 Ekim 2016), Erzincan.
- KATAR, Murat, “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages*, C:9, S:4, 2014.
- KEÇER, Mustafa, “Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi”, İstanbul Üniversitesi, Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.
- KETİN, İhsan, “Kuzey Anadolu Fayı Hakkında”, *M.T.A. Enstitü Dergisi-72* (1-28), 1969.

- KINAL, Fûruzan, “Doğu Ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:12, S:1-2, 1954.
- KONUĞÇU, “Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405)”, XI. Türk Tarihi Kongresi, TTK Bildirimi, C: II (796-803), Ankara, 5-9 Eylül 1990.
- KONYAR, Erkan, “Urartu Coğrafyasında ‘Anıtsal Kaya İşaretleri’: İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *Mühibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 2008.
- KOŞAY Hamit Zübeyir-TURFAN, Kemal, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten*, C: XXIII, S: 91(349-413), TTK, Temmuz 1959.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, “Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, *DTCFD X*, 3-4 (167-207).
- KÖKTEN, İ. Kılıç, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD 5/1-5* (223-236), Ankara, 1947.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, “Karain'in Türkiye Prehistoryasında Yeri”, *Türk Coğrafya Dergisi 0/22-23* (17-28), 2014.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *DTCFD III / 5* (465-486), Ankara, 1944.
- KÖROĞLU, Kemalettin-KONYAR, Erkan, “Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi”, *Arkeoloji ve Sanat 119* (25-38), İstanbul, 2005.
- KÖROĞLU, Kemalettin, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Bulleten LXIV/241* (720-723), Ankara, 2000.
- KÖSE, Bayram Arif, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009.
- KUŞU, Serap, “Altıntepe Urartu Yapılarının Sanal Ortamda Üç Boyutlu Görselleştirilmesi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

- LUCKENBİLL, D. David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-1927.
- MİROĞLU, İsmet, “Erzincan”, *İslam Ansiklopedisi*, C: XI (318-321).
- ÖKSE, A. Tuba, “Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları”, *bilig*, S: 34 (15-32), Yaz / 2005.
- ÖKSE, A. Tuba, “Kültepe’nin Doğusundaki Assur Ticaret Kolonileri”, *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi*, Yıl: 7, S: 25 (Nisan, Mayıs, Haziran), Türkiye, 2005.
- ÖZDEMİR, H. Fahri, “Yukarı Ova (Ceyhan Ovası) Hellenistik Dönem Seramiği”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008.
- ÖZDEMİR, Özden, “İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- ÖZDOĞAN, Mehmet, “Arkeolojik Veriler Açısından Bir Değerlendirme”, *Aktüel Arkeoloji* 54, indd 48, 2016.
- ÖZDOĞAN, Mehmet-KOYUNLU, Alpaslan, “Yarımburgaz Mağarası, 1986 Yılı Çalışmalarının İlk Sonuçları ve Bazı Gözlemler”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 32/33, İstanbul, 1986.
- ÖZDOĞAN, Mehmet, “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve ‘Bradwoodlar’”, *TÜBA-AR VII*, 2004.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altın-tepe Kazıları-Excavations Altın-tepe”, *Bulleten XXV/98* (253-290), Ankara, 1961.
- ÖZGÜL, Oktay-CEYLAN, Nezahat, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C:IV, S:XIII/Aralık/MMXVII.
- ÖZGÜL, Oktay, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

- ÖZGÜL, Oktay, “Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.
- ÖZYİĞİT, Merve, “Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi”, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2017.
- PEHLİVAN, Mahmut, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984.
- PEHLİVAN, Mahmut, “Karaz ve Hurriler”, *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I* (168-176), Van, 1990.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Daya(E)ni /Diau (E)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No:124, Erzurum, 1991.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Hayaşa*, Erzurum, 1991.
- PEHLİVAN, Selma, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (241-265), 2016.
- PINARCIK, Pınar, “Urartuların Başkentleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 33 (35–54), 2014.
- PINARCIK, Pınar, “Urartu Krallığının Doğuya ve Güneye Açılan Yol Güzergâhları”, Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları (ss. 289-300), Dokuz Eylül Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi.
- PINARCIK, Pınar, “Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.
- PIOTROVSKİY, B. Borisoviç, “Urartu Dini”, Çev: İsmail KAYNAK, *AÜDTCFD-23* (37-49), Ankara, 1965.

- SAN, Oya, “Urartu Krallığı’nın Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994.
- SARIKAYA, Sevgi, “Arrianus’un ‘İskender’den Sonraki Olaylar’ Adlı Eseri”, *Cedrus* I (329-345), 2013.
- SELEN, Hamit Sadi, “Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları”, *Türk Coğrafya Dergisi XI-XII* (102-109), Ankara, 1949.
- SELVİ, Bengi Başak, “Orta ve Doğu Anadolu Bölgesi’nde İlk Tunç Çağı’nda Andironlar ve Közlükler”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Tarihöncesi Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis, 2015.
- SEVER, Hüseyin, “Assur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *AÜDTCFD* 31 (4421-428), (1-2), 2018.
- SEVİN, Veli, “Doğu Anadolu’da En Eski Karayolu”, *Müze/ Museum Dergisi*, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, S: 1, Ankara, Ocak-Haziran 1989.
- SEVİN, Veli, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:11, 1989.
- SOSLU, Salih, Hellenistik Dönem Kappadokia Krallığı’nın Siyasi Tarihi”, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014.
- TARHAN, M. Taner-SEVİN, Veli, “Van Bölgesi’nde Urartu Araştırmaları I, *Anadolu Araştırmaları*, F. 18.
- TARHAN, M. Taner, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978.
- TARHAN, M. Taner, “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları-VIII*(69 – 114), İstanbul, 1982.

- TAŞKIN, Ersen “Eski Anadolu Tarihinde Persler”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1992.
- TAŞKIRAN, Harun, “Eski Anadolu Uygarlıkları, Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı), Anadolu'nun Orta Paleolitik Merkezleri, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009.
- TAŞKIRAN, Pınar, “Demirpınar Çayı Havzası'nın (Üzümlü-Erzincan) Fiziki Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
- TOPDEMİR, Hasan, “Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Çağ Toplumlarında Travma ve Yaşam Biçimi Arasındaki İlişki”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2012.
- TOPRAK, Hüseyin, “Altıntepe Urartu Tapınağı”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009.
- TOZLU, Selahattin, “Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.
- TUNCEL, Metin, “Fırat”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 26, Ankara, 2002.
- TÜYSÜZ, Okan, “Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi”, *Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı-2*(271-280), 1993.
- USLU, Serhat, “Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2014.
- ÜNGÖR, İbrahim-GÜNAŞDI, Yavuz, “Yüzey Araştırmaları Işığında Erzincan İli Höyükleri”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016.
- ÜNGÖR, İbrahim-ÖZGÜL, Oktay, “Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 17 (267-289), 2016.

- ÜNGÖR, İbrahim, “Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:5, S: 10 (151-168), Temmuz 2015.
- ÜNGÖR, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 8 (137-163), 2011.
- ÜNGÖR, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Urartu Devleti’nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek Özel Sayı), ss.93-129, 2018.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Urartu Maden Ergitme Sahası ‘Kurtderesi’ İliç (Erzincan), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 9, S: 43, 2016.
- ÜNSAL, Veli, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi/XVI*, Erzurum, 2006.
- VAROL, Orhan, “Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili’nin Yapısal Özellikleri”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- YALÇINKAYA, Işın, “Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)”, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009.
- YARDİMCİEL, Ayhan, “Orta ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası”, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015.
- YAZICI, Hakkı, “Sansa Boğazı’nın (Erzincan) Kara ve Demir Yolu Ulaşımındaki Önemi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C: 1, S: 1, 1995.
- YAZICI, Hakkı, “Tercan Ovası ve Çevresinde Kırsal Yerleşmeler “ Geçici Yerleşme Şekilleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S: 29 (191-208), İstanbul, 1994.

- YAZICI, Hakkı, “Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi* 3/2(181-217), 1997.
- YERMUKHAMEDOVA, Aizhan, “Urartu Devleti’nin Siyasi ve Askeri Tarihi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, eski çağ dilleri ve kültürleri anabilim dalı (Sümeroloji) anabilim dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- YILDIRIM, Şeyma, “Eskiçağda Anadolu’nun Savaş Kapıları”, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2006.
- YILMAZ, Gülay, “Urartu Dini İnanç ve Adetleri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara, 1997.
- YİĞİT, Turgut, “M.Ö. II. Binyıl Anadolu Ketlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 30 (273-287), 1997.
- YÜCEL, Talip, “Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XIII-4*, (95-111), Ankara, 1955.

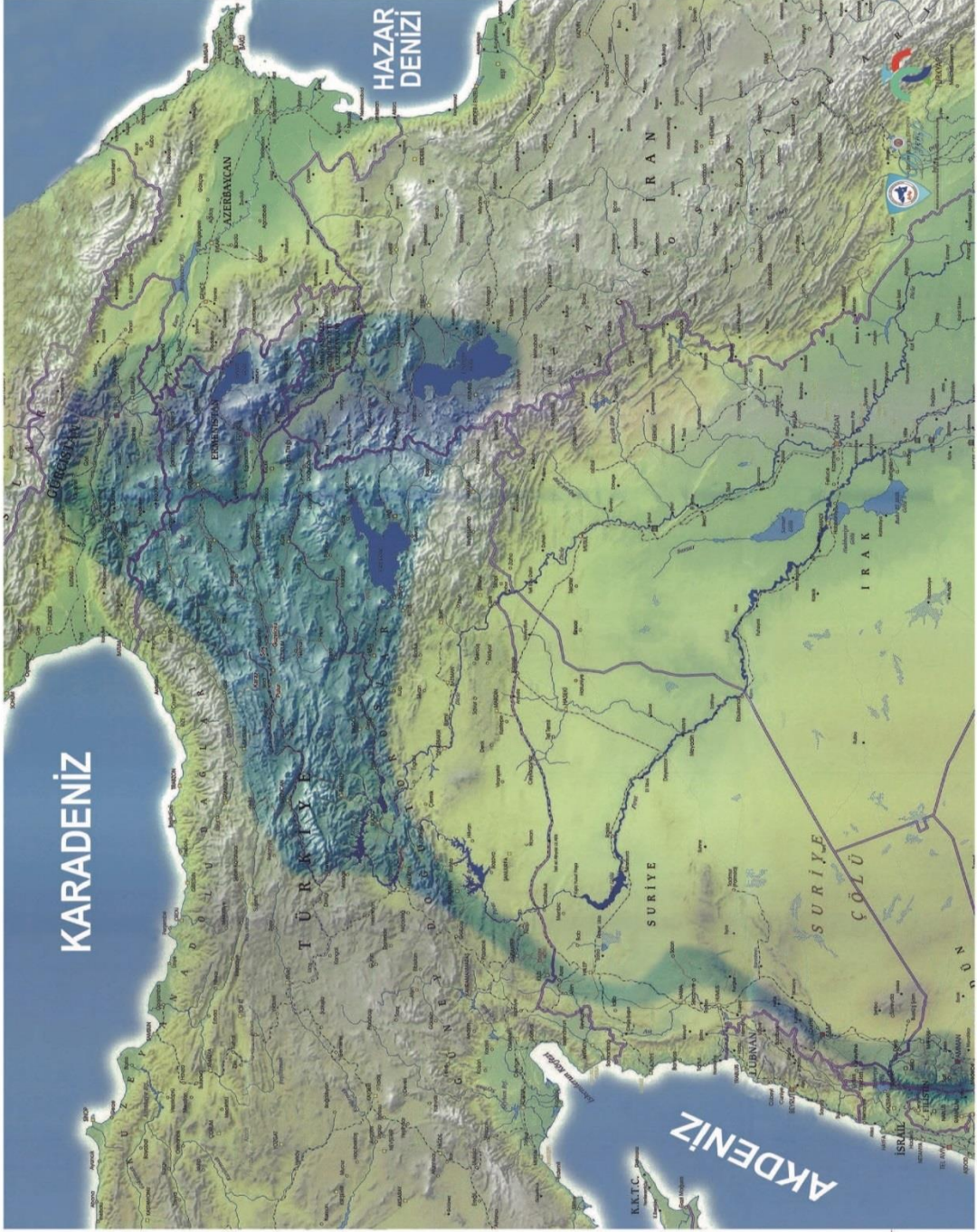
İNTERNET KAYNAKLARI

Halil GÜNEK-Sabri KARADOĞAN, “Yukarı Karasu (Fırat) Havzasında Kar Yağışlarının Akım Üzerine Etkisi”, https://www.researchgate.net/publication/259868524_Yukari_Karasu_Firat_Havzasinda_Kar_Yagislarinin_Akim_Uzerine_Etkisi?enrichId=rgreq-8e1917efa13b98b02e123515a82ecfe4XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzI1OTg2ODUyNDtBUzoxMDMxMTc1NTUyNDA5NjBAMTQwMTU5NjU0OTE3Mw%3D%3D&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf (17.07.2019)

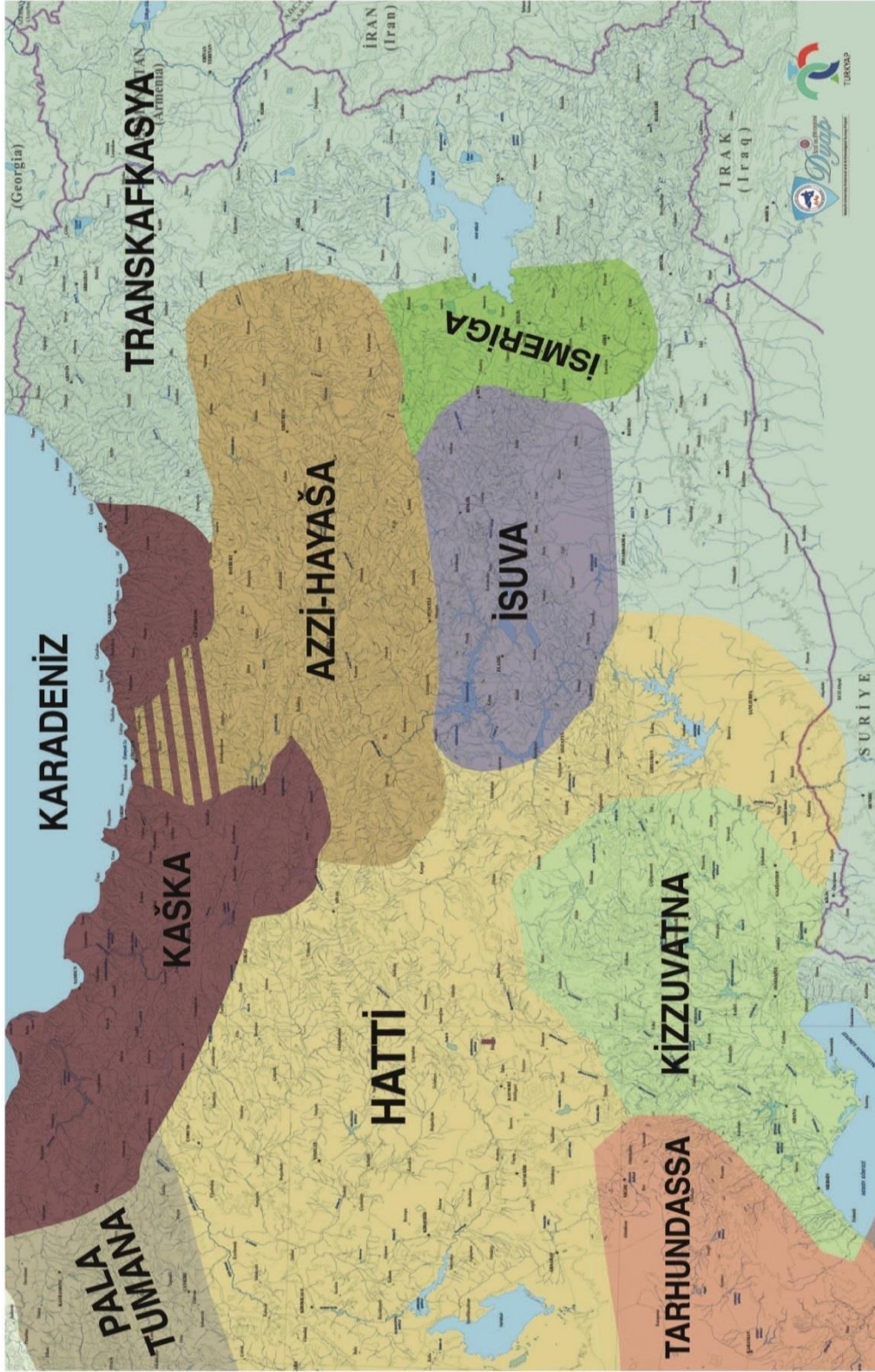
<http://www.nehaber24.com/gokyuzunden-altintepe-resimleri,646.html> (17.07.2019)

EKLER

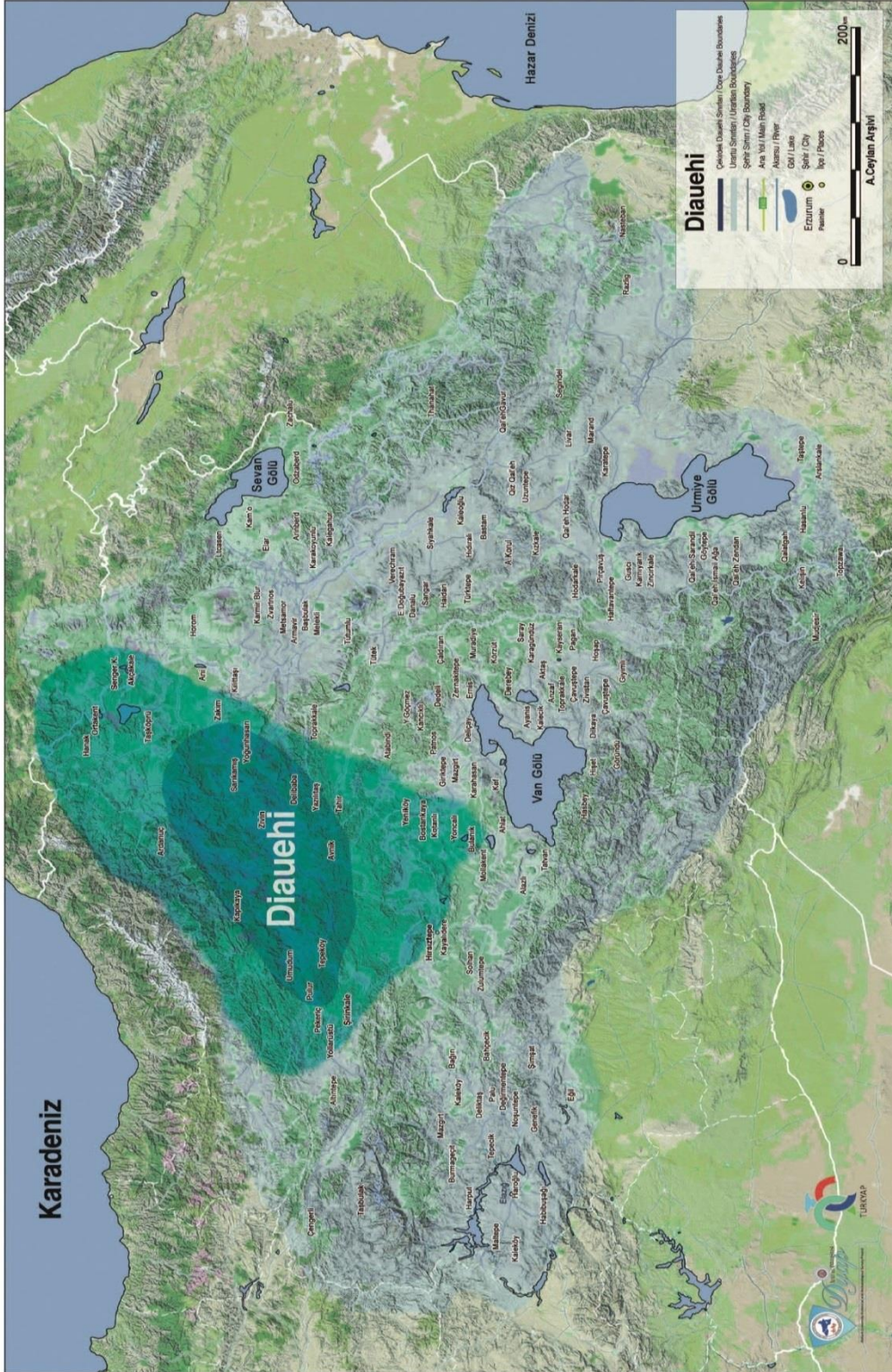
Harita Tablosu

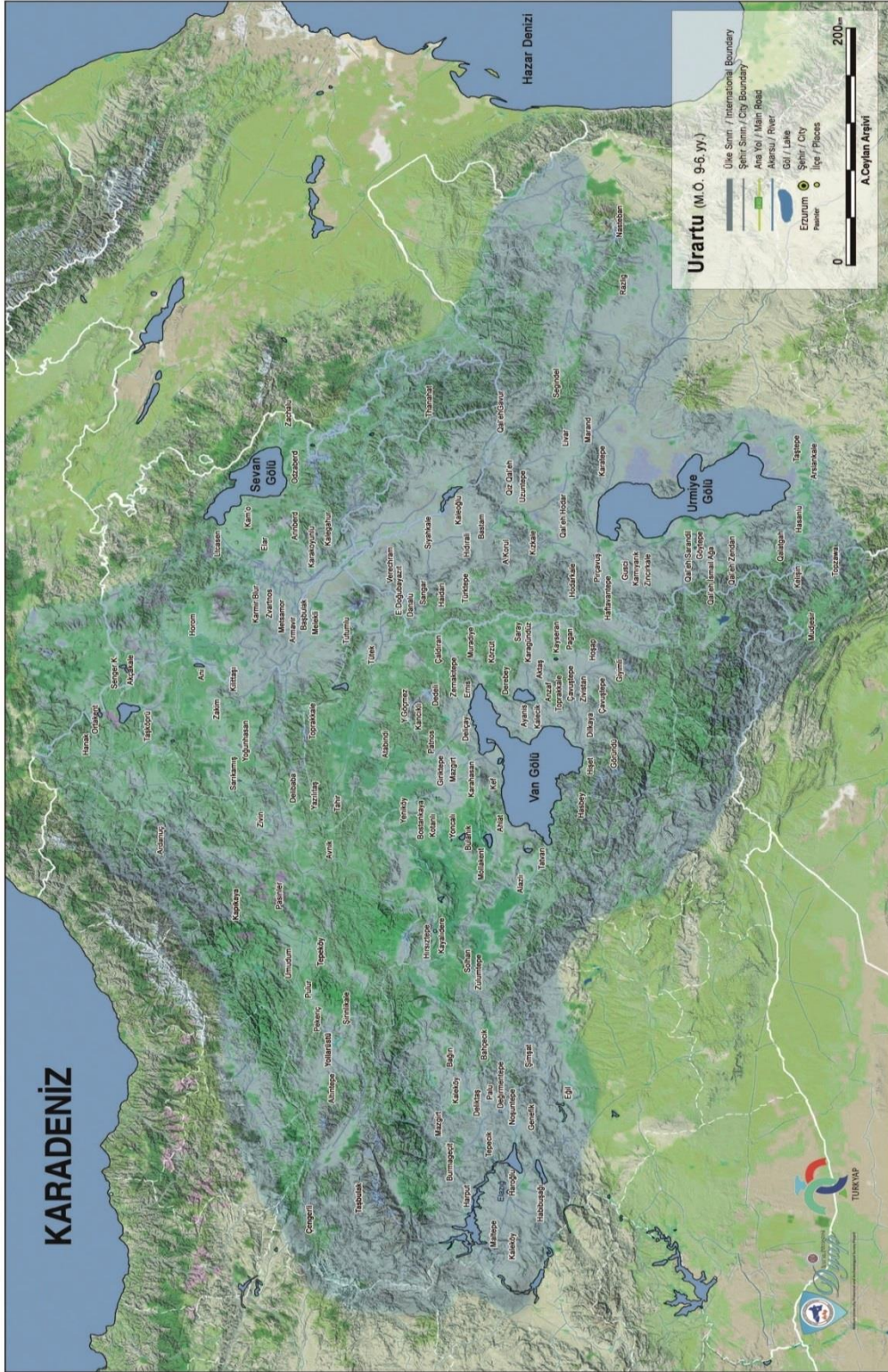
Harita 1: Karaz Kültürü Yayılım Haritası

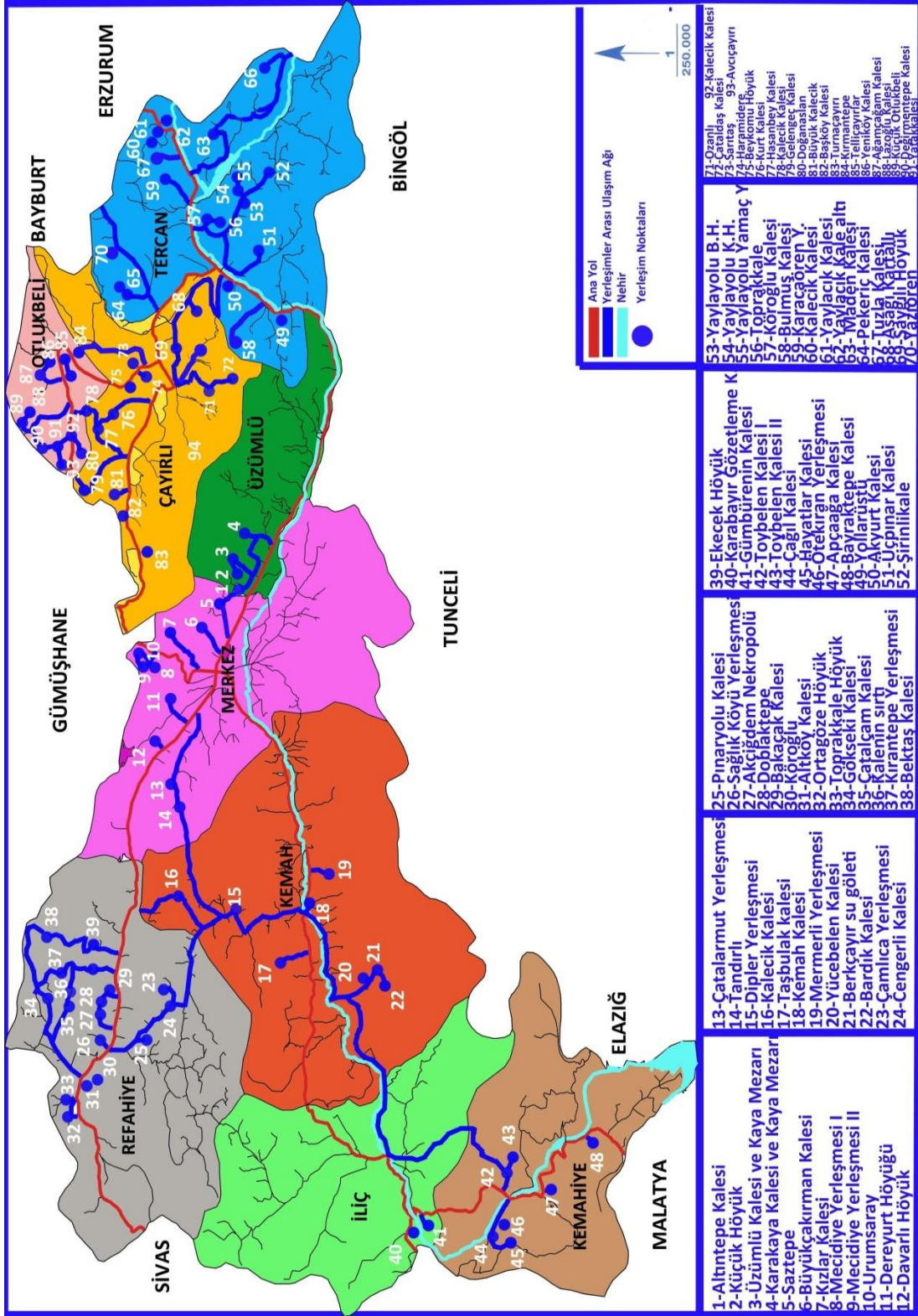
Harita 2: Azzi-Hayaša ve Kaška Haritası

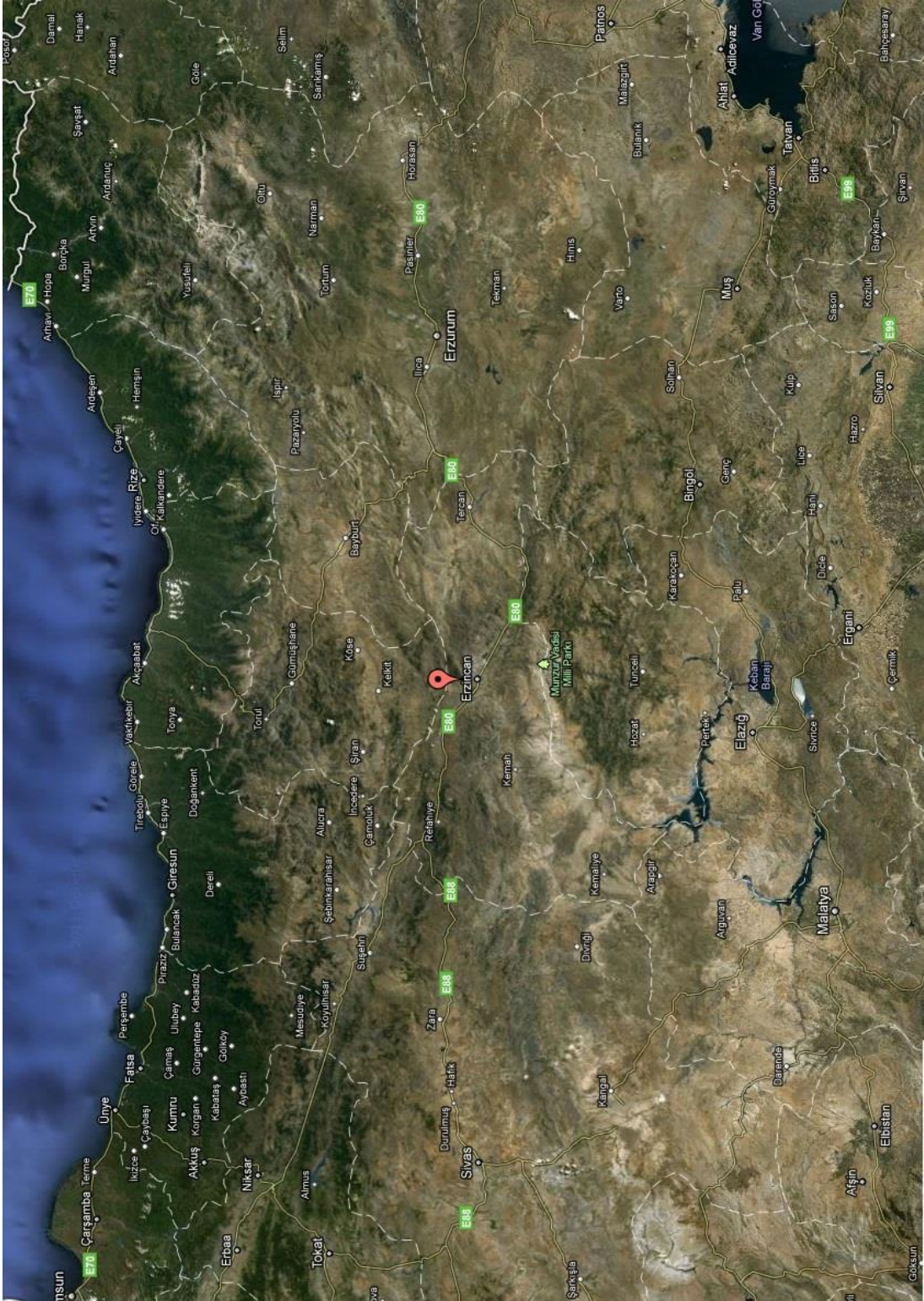
Harita 3: Dialehi Yayılım Haritası

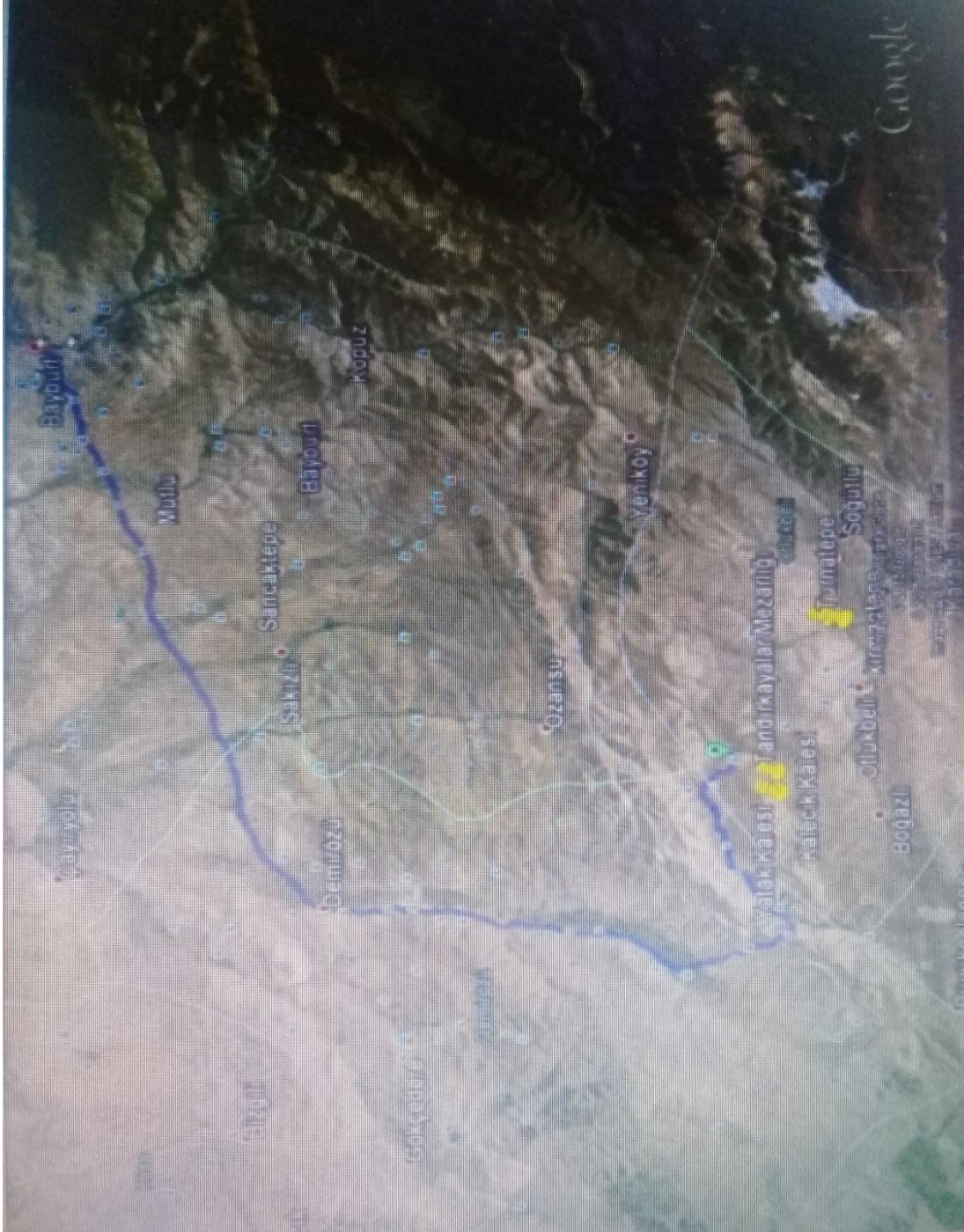
Harita 4: Urartu Yayılım Haritası

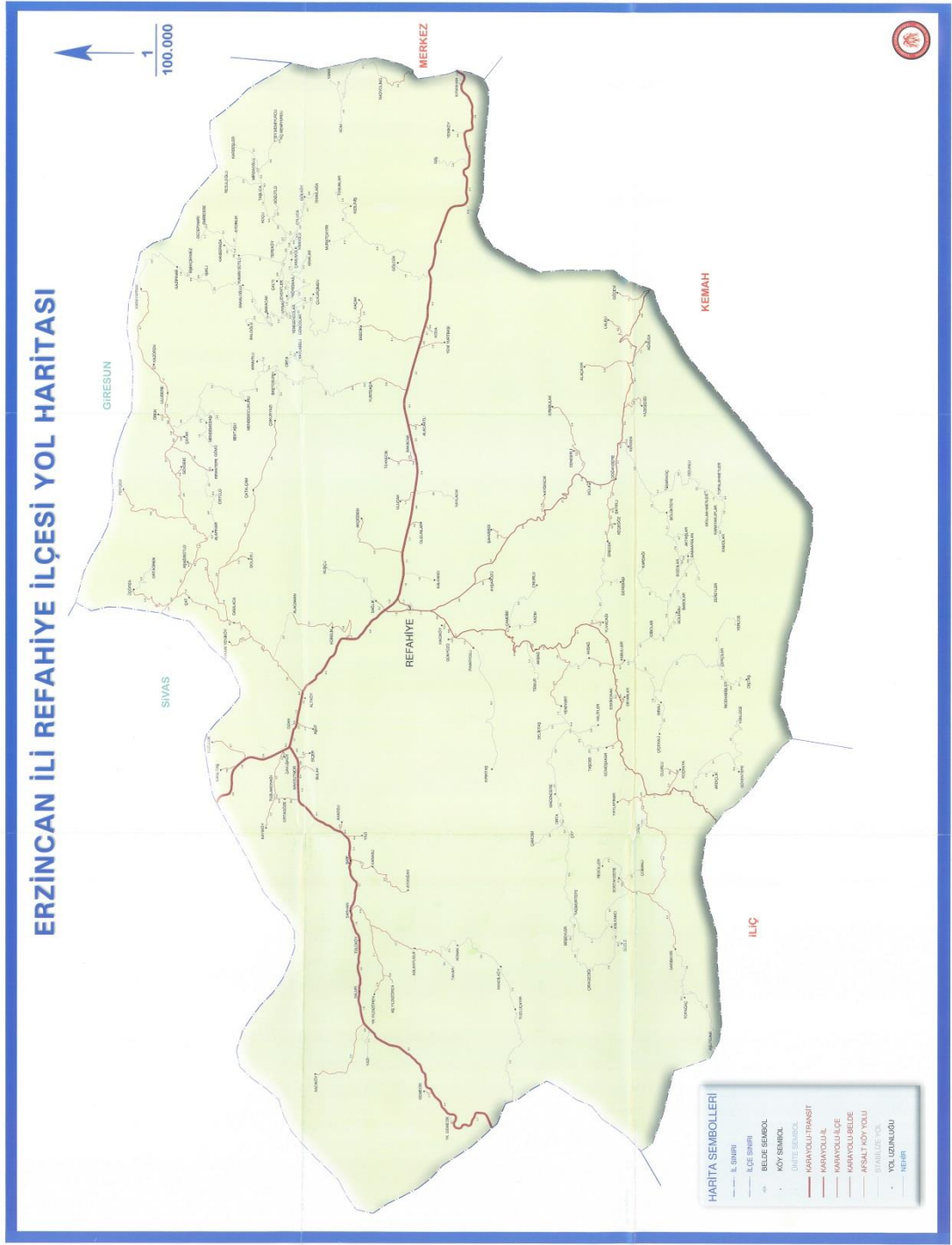
Harita 5: Erzincan Ulaşım Ağı ve Yerleşim Yerleri

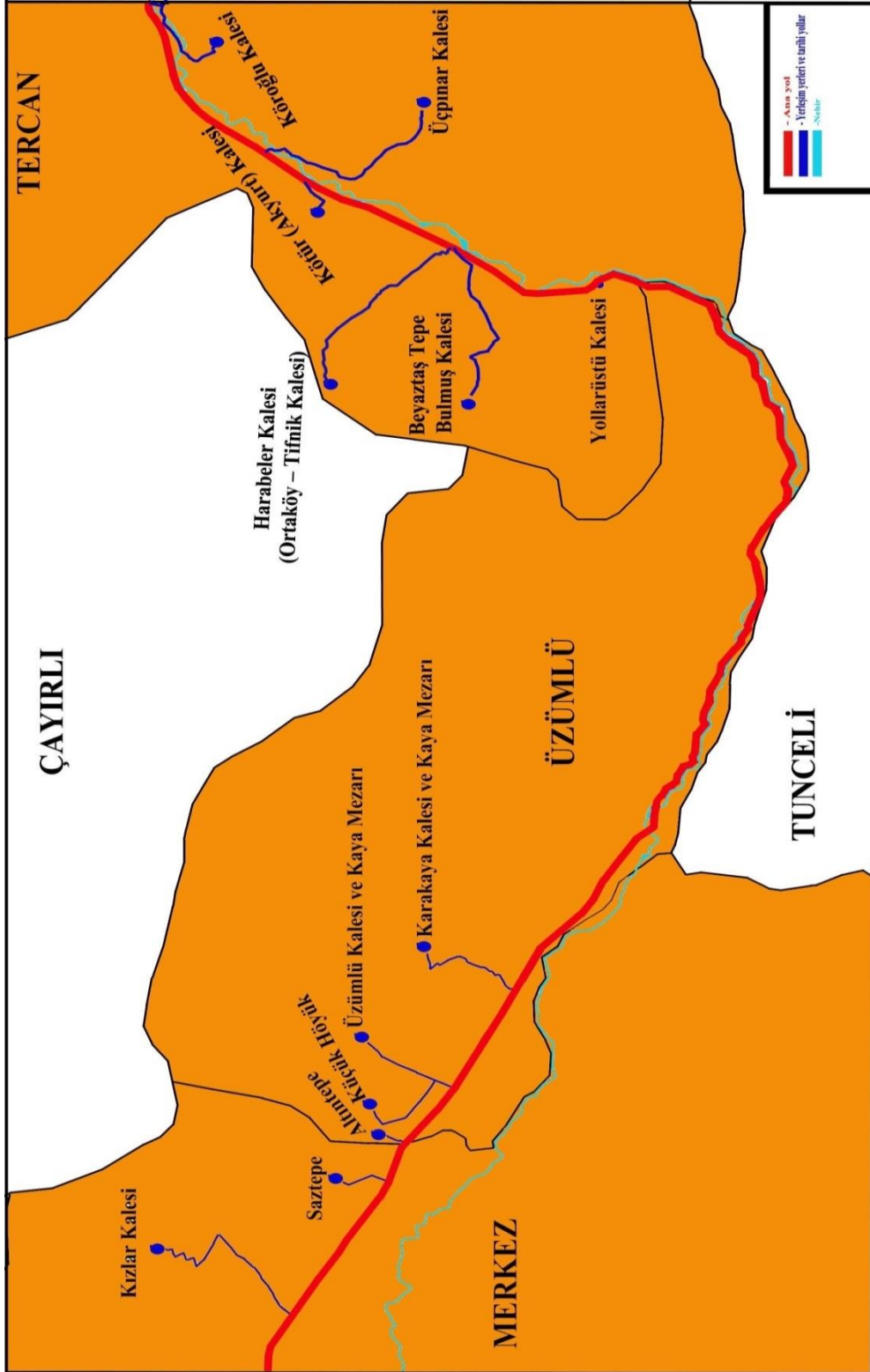
Harita 7: Erzincan Uydu Görüntüsü

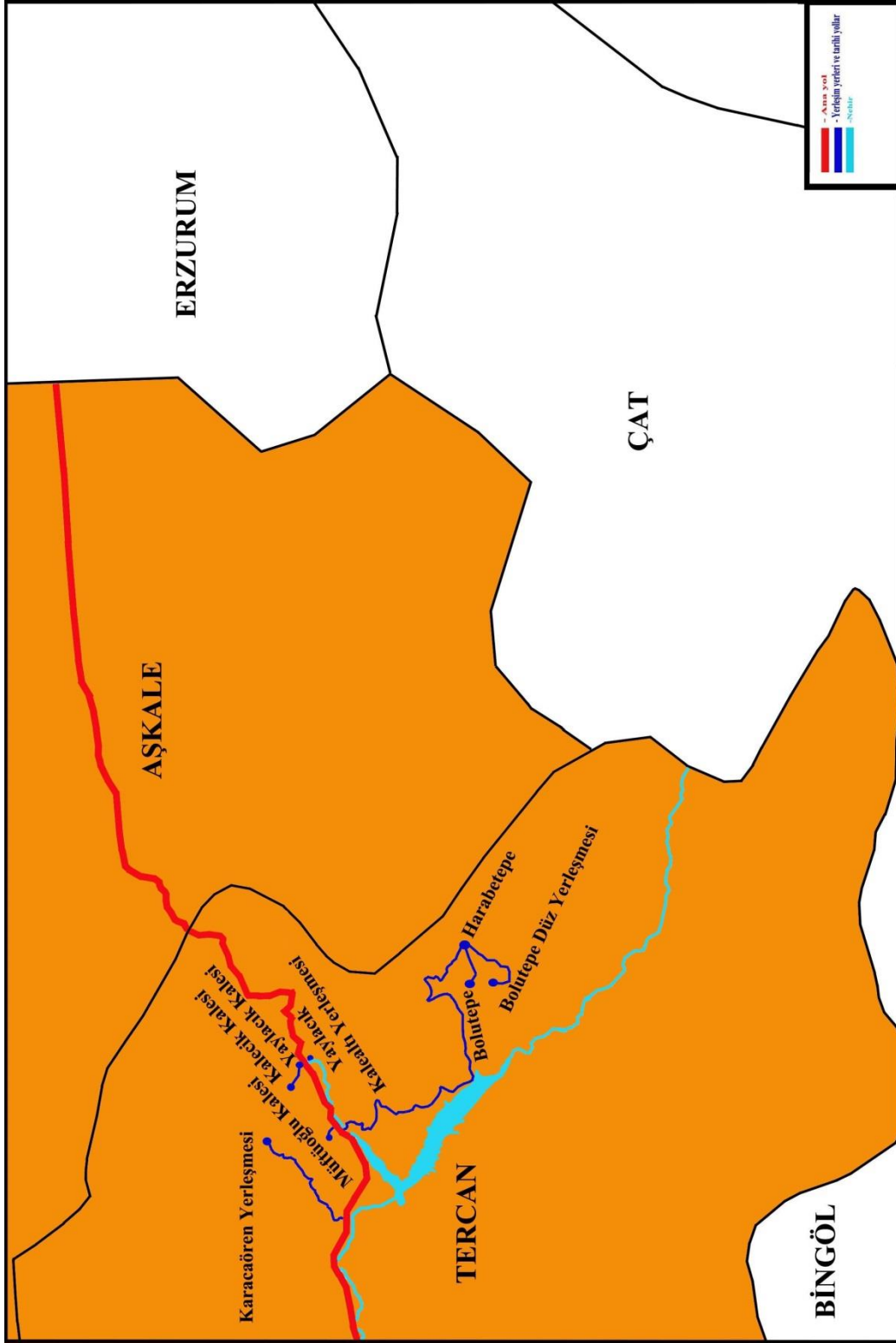
Harita 8: Otlukbeli Tarihi Yol Ağı (İbrahim ÜNGÖR-Oktay ÖZGÜL, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17 (267-289), Bahar-2016, s. 285)

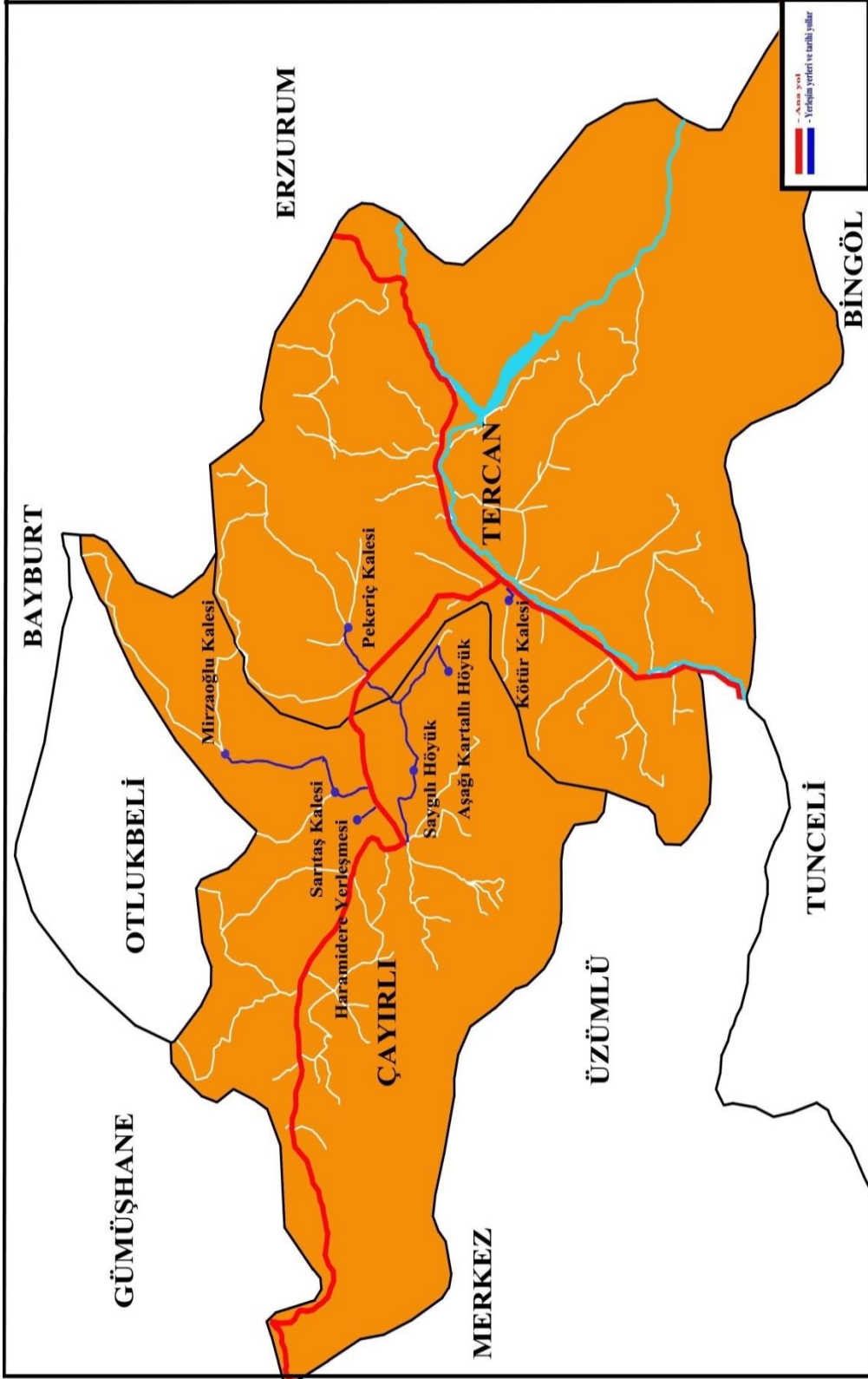
Harita 9: Erzincan İli Refahiye İlçesi Yol Haritası

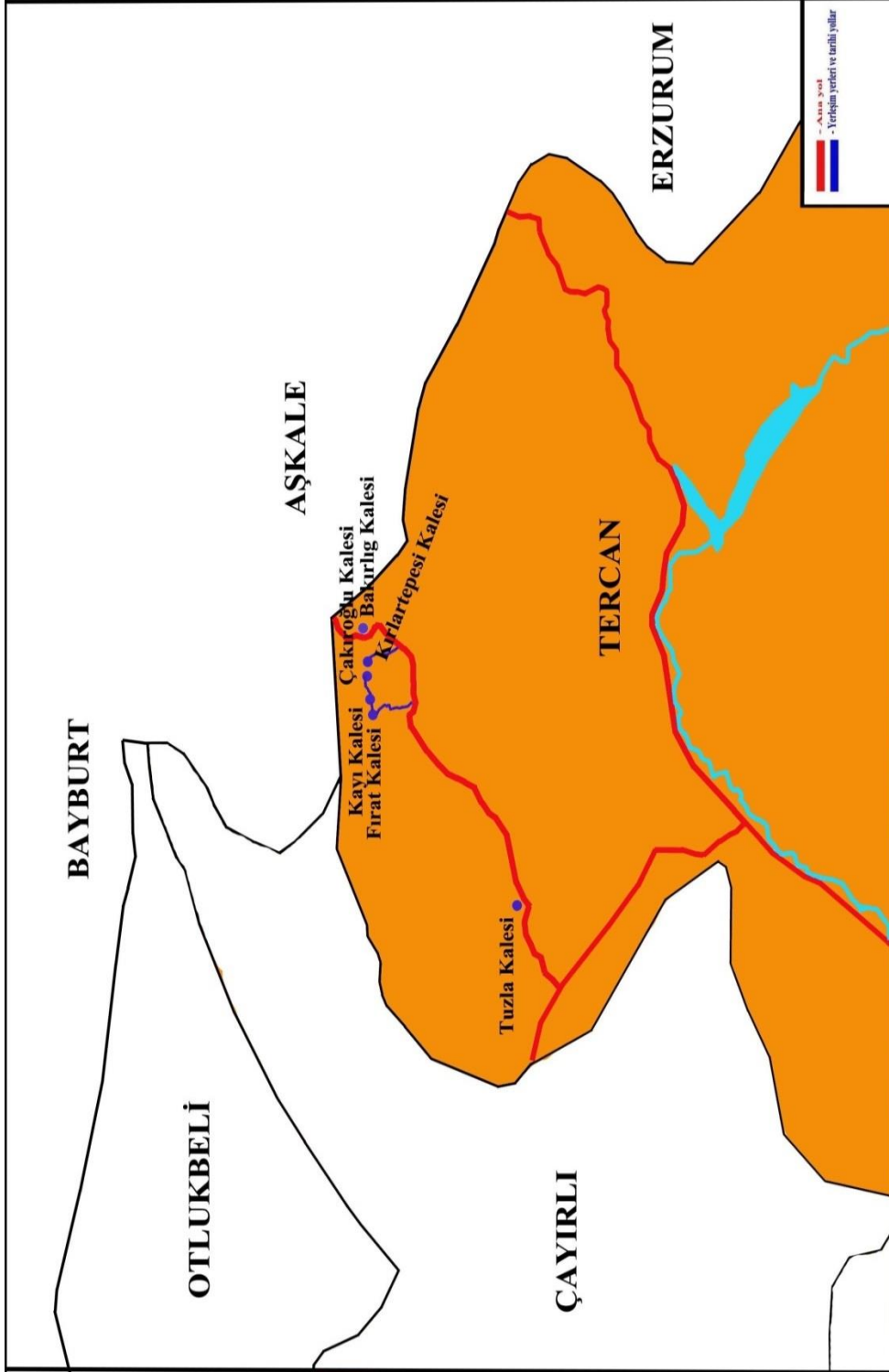
Harita 10: Tercan-Erzincan Yolu

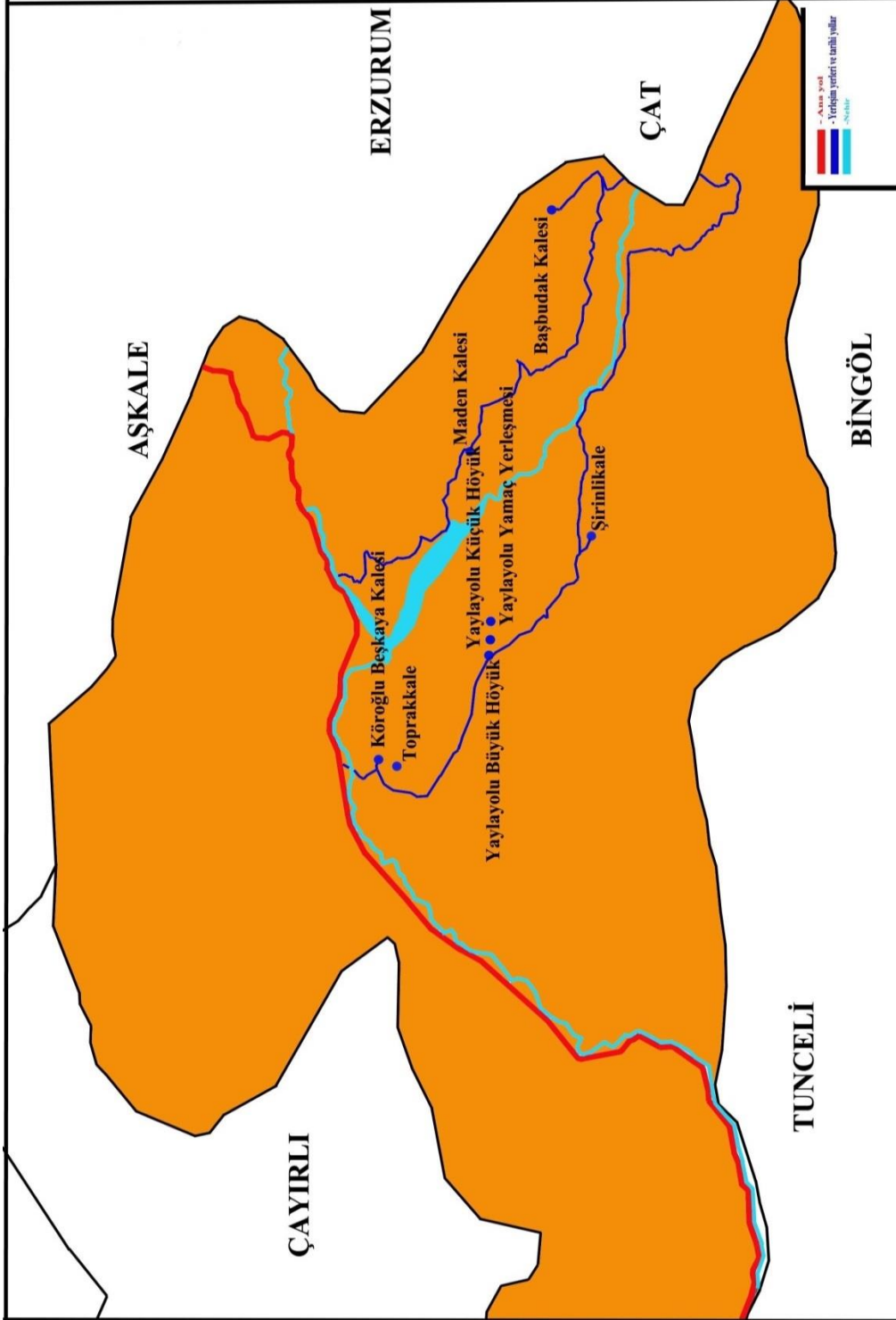
Harita 11: Tercan-Aşkale Yolu

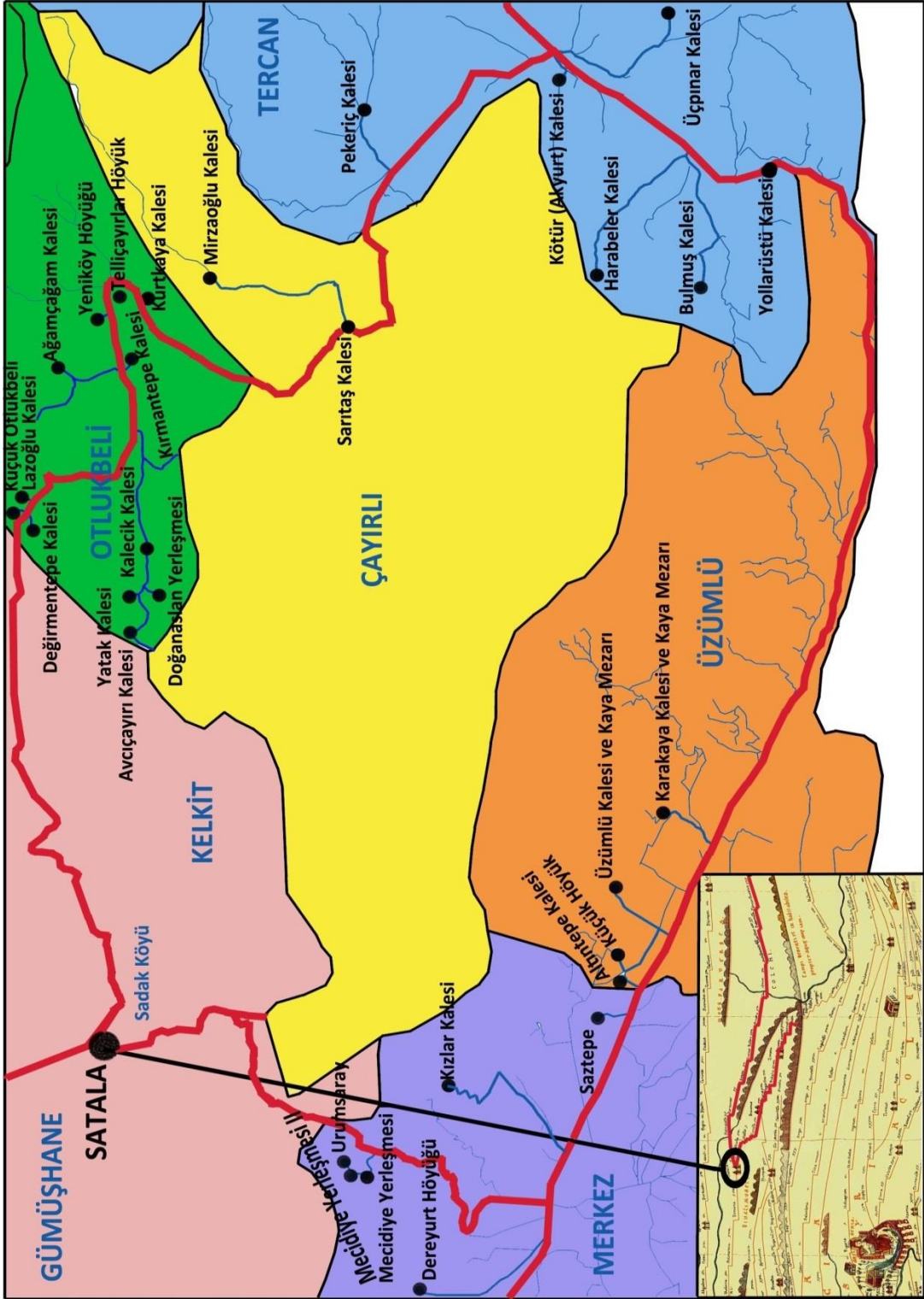
Harita 12: Tercan-Çayırli Yolu

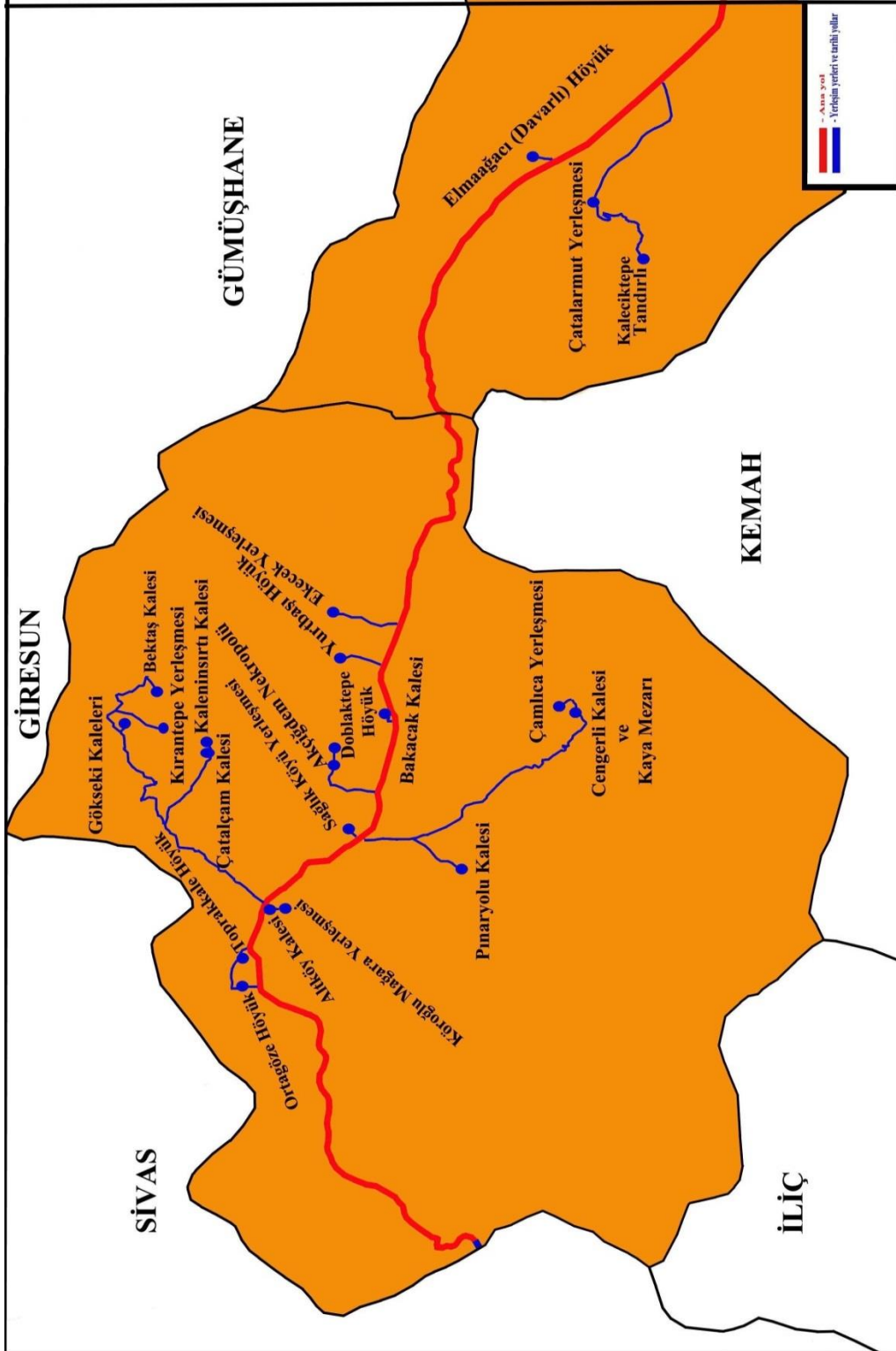
Harita 13: Çadırkaya-Aşkale Yolu

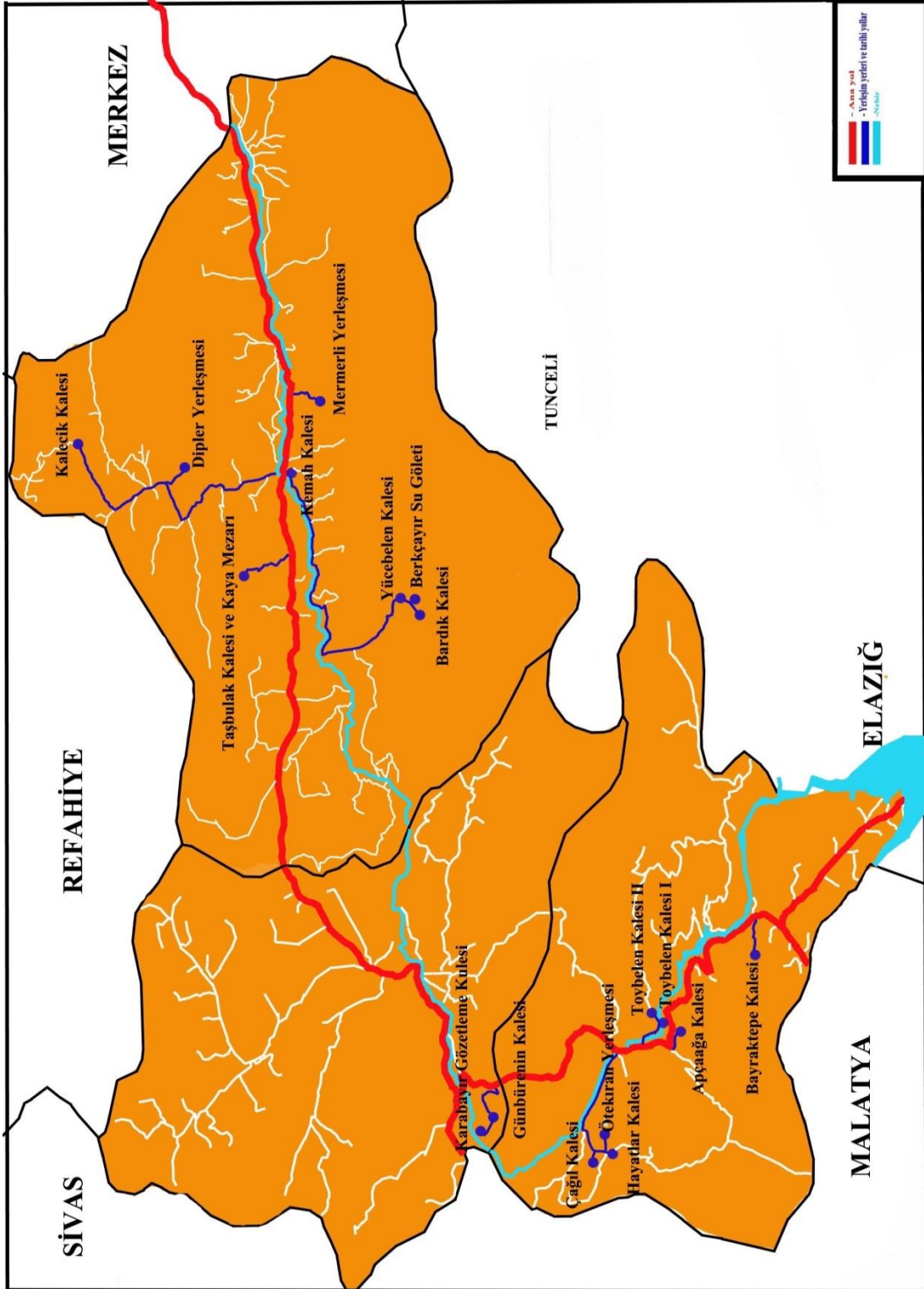
Harita 14: Tercan-Çat Yolu

Harita 15: Satala-Erzurum Yolu

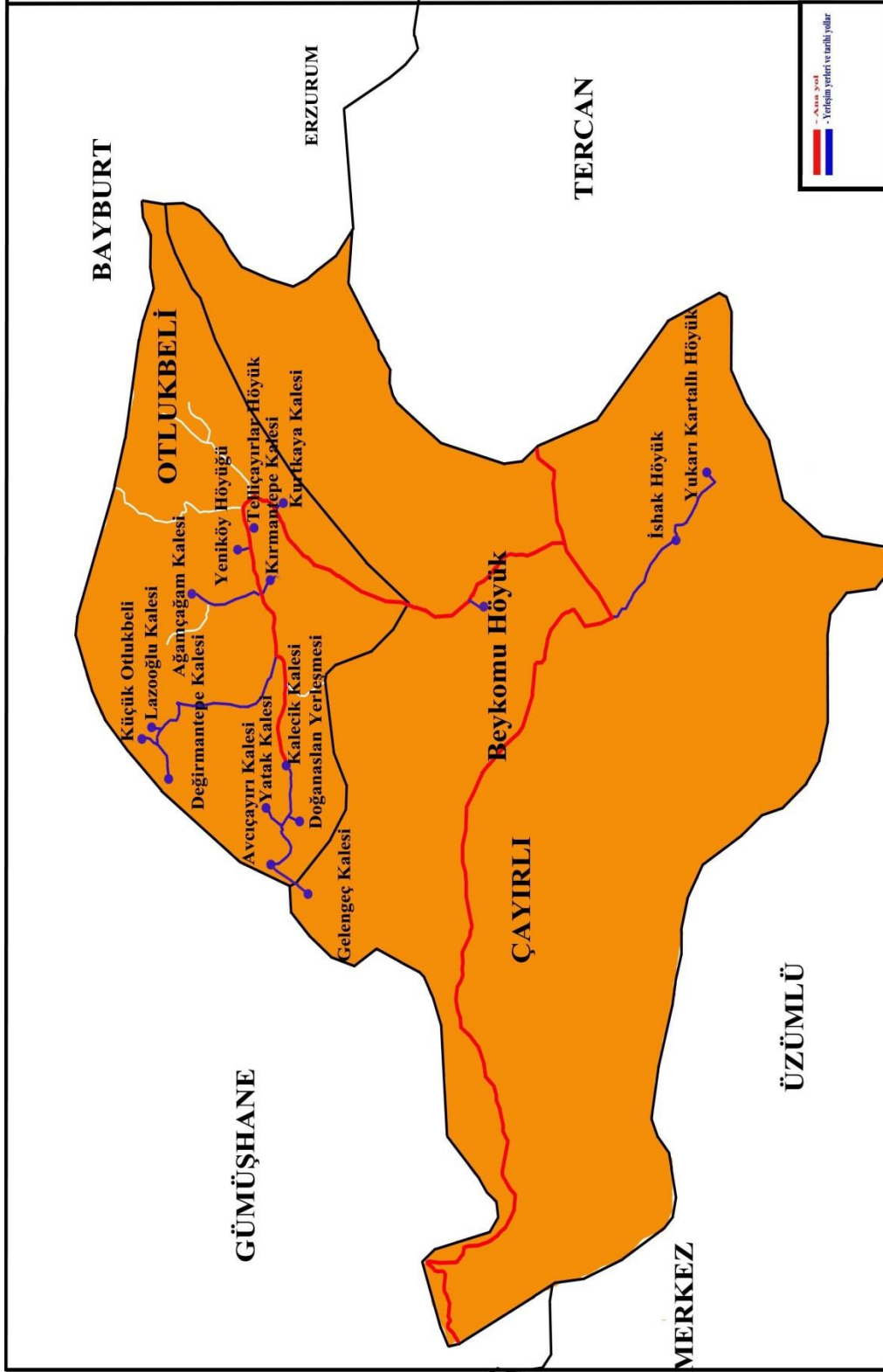
Harita 16: Erzincan-Refahiye Yolu

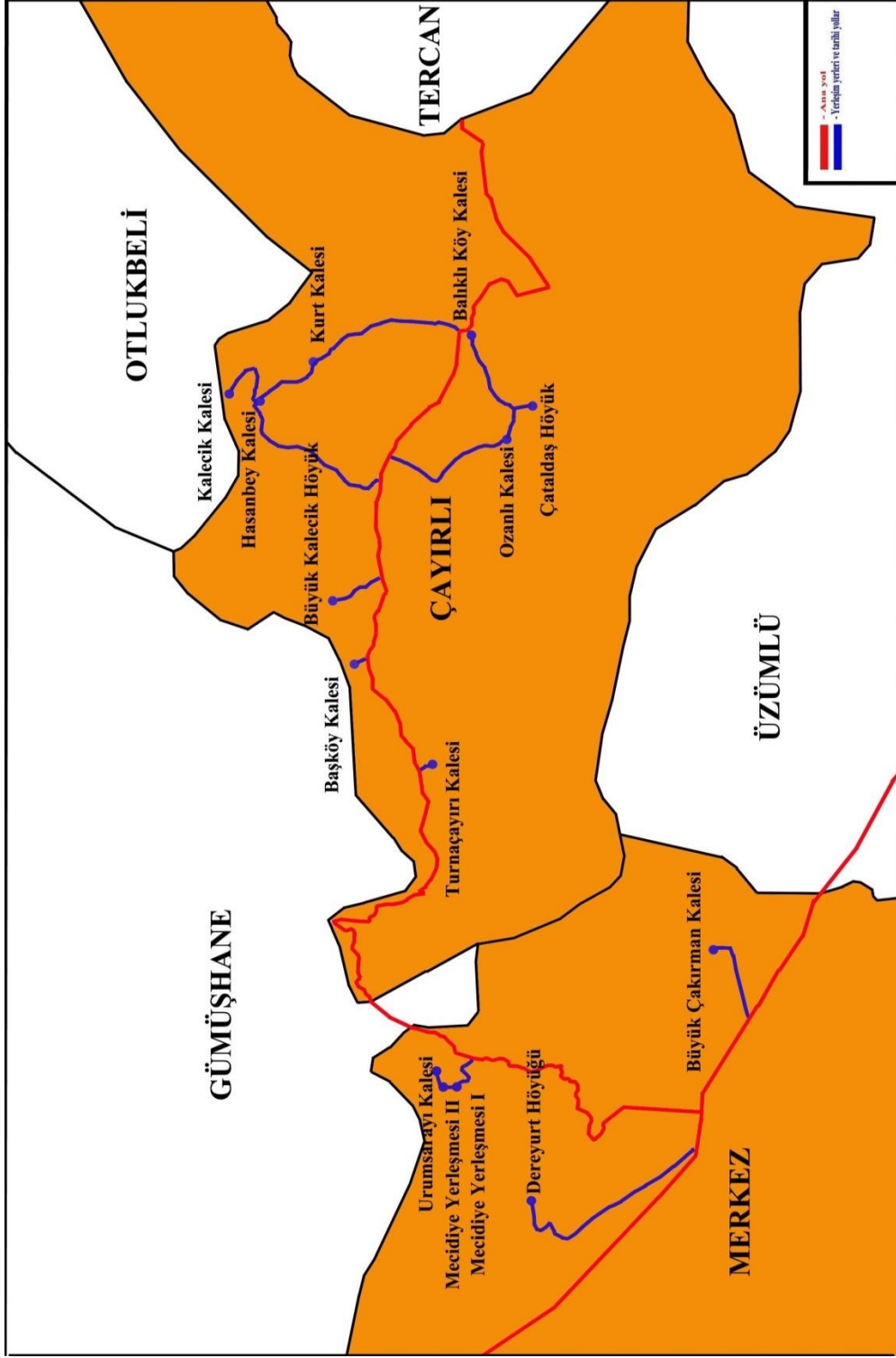
Harita 17: Kemah-İliç-Kemaliye Yolu

Harita 18: Kemah-Refahiye Yolu

Harita 19: Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Yolu

Harita 20: Erzincan-Çayırli Yolu

Harita 21: Çadırkaya-Bayburt Yolu

Fotoğraf Tablosu

Fotoğraf 1: Şirinlikale Kalesi

Fotoğraf 2: Maden Kalesi

Fotoğraf 3: Kemah Kalesi

Fotoğraf 4: Taşbulak Kalesi

Fotoğraf 5: Gumbürenin Kalesi

Fotoğraf 6: Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 7: Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 8: Kırmantepe Kalesi

Fotoğraf 9: Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 10: Kalecik Kalesi (Yaylacık Köyü)

Fotoğraf 11: Cengerli Kalesi ve Kaya Mezarı

Fotoğraf 12: Altıntepe Kalesi (<http://www.nehaber24.com/gokyuzunden-altintepe-resimleri,646.html> 10.07.2019)

Fotoğraf 13: Harabetepe Kalesi

Fotoğraf 14: Başbudak Kalesi

Fotoğraf 15: Tuzla Kalesi

Fotoğraf 16: Kötür (Akyurt) Kalesi

Fotoğraf 17: Avcıçayırı Kalesi

Fotoğraf 18: Gelengeç Kalesi

Fotoğraf 19: Lazoğlu Kalesi

Fotoğraf 20: Yollarüstü Kalesi

Fotoğraf 21: Koroğlu Kalesi

Fotoğraf 22: Pekerik Kaya Çukuru

Fotoğraf 23: Pekerik Basamaklı Tüneli

Fotoğraf 24: Cengerli Kalesi Kaya Girişi

Fotoğraf 25: Cengerli Kaya Basamakları